

Makale

Erken Cumhuriyet Döneminde Demografik Mühendislik ve Devlet İnşa Pratikleri: Gönen Manyas Çerkes Sürgünü
Eylem Akdeniz Göker

İran Devrimi'ni Okumak: Türkiye'de Basılan Devrim Konulu Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme
Nail Elhan

Güvenlik, Piyasa ve Hukuksallaşma: 6222 Sayılı Yasa Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme
Duygu Hatipoğlu Aydın ve Mustafa Berkay Aydın

Ahlâki Duygular Teorisi Bağlamında, Adam Smith ve Gary Becker'de Birey Davranışları Üzerine Değiniler
Mustafa Öziş ve Ferda Dönmez Atbaşı

Neoliberalizm ve Küreselleşmenin Eğitim Üzerindeki Etkisi
Aynur Uçkaç

Kitap İncelemesi

Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üstüne Uluslararası Bir Tartışma
Ezgi Pınar

In Memoriam

Mümtaz Soysal, Mülkiye ve Anayasa Geleneğimiz
Dinçer Demirkent

Suçsuz Anayasa
Mümtaz Soysal

Güzel Huzursuzluk
Mümtaz Soysal

mülkiye dergisi

mülkiye dergisi 2019 43(4)

Eylem Akdeniz Göker
Nail Elhan
Duygu Hatipoğlu Aydın
Mustafa Berkay Aydın
Mustafa Öziş
Ferda Dönmez Atbaşı
Aynur Uçkaç
Ezgi Pınar
Dinçer Demirkent
Mümtaz Soysal

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2019 43(4)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Diñer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Recep Aydın

Nail Dertli

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarioğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.org - e-posta: mulkiyedergisi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

14.12.2019

Kış 2019 43(4)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarıncı taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akşin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)

Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İőletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Serdal Bahçe
Nazan Bedirhanoğlu
Cengiz Ekiz
Benan Eres
Serter Oran
Nizam Önen

Özge Özkoç
Esra Sarıoğlu
Onur Can Taőtan
Aslı Yılmaz Uçar
Zafer Yılmaz

Mülkiyeliler Birliği üyeleri için hayat Maximum'da!

Siz de hemen Mülkiyeliler Birliği Maximum Kart sahibi olun,
sinemadan eğlenceye, seyahatten alışverişe
kartınızın sunduğu kampanya ve ayrıcalıklardan
hemen yararlanmaya başlayın.

Mülkiyeliler Birliği Maximum Kart başvurunuzu şubelerimizden yapabilirsiniz.
Ayrıntılı bilgi: Şubelerimiz | maximum.com.tr

İçindekiler

Araştırma Makaleleri

Erken Cumhuriyet Döneminde Demografik Mühendislik ve Devlet İnşa Pratikleri: Gönen Manyas Çerkes Sürgünü - 681

Eylem Akdeniz Göker

İran Devrimi'ni Okumak: Türkiye'de Basılan Devrim Konulu Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme - 707

Nail Elhan

Güvenlik, Piyasa ve Hukuksallaşma: 6222 Sayılı Yasa Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme- 731

Duygu Hatipoğlu Aydın ve Mustafa Berkay Aydın

Ahlâki Duygular Teorisi Bağlamında, Adam Smith ve Gary Becker'de Birey Davranışları Üzerine Değıniler - 759

Mustafa Öziş ve Ferda Dönmez Atbaşı

Neoliberalizm ve Küreselleşmenin Eğitim Üzerindeki Etkisi-- 785

Aynur Uçkaç

Kitap İncelemesi

Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üstüne Uluslararası Bir Tartışma-- 811

Ezgi Pınar

In Memoriam

Mümtaz Soysal, Mülkiye ve Anayasa Geleneğımız - 823

Diñçer Demirkent

Suçsuz Anayasa - 829

Mümtaz Soysal

Güzel Huzursuzluk - 835

Mümtaz Soysal

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 839

Erken Cumhuriyet Döneminde Demografik Mühendislik ve Devlet İnşa Pratikleri: Gönen Manyas Çerkes Sürgünü

Eylem Akdeniz Göker, Altınbaş Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-9773-323X
e-posta: eylem.akdeniz@altinbas.edu.tr

Özet

İmparatorluk döneminden devralınan demografik mühendislik pratiği Cumhuriyet dönemi inşa sürecinde devletin şiddet repertuarında berdevamdır. Nüfus düzenlemeleri ve iskân politikaları Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinin devlet-inşa ve ulus-inşa süreçlerinin temel biçimleri olagelmıştır. 1922-1923 yılları arasında gerçekleşen Gönen-Manyas Çerkes sürgünü, Cumhuriyet kurulmadan hemen önceki süreçte rejimin “itaatsiz unsurlarla” başa çıkma yöntemlerini netleştirmesinde bir tarihsel dönemeci işaret etmektedir. Gönen, Manyas ve Bandırma’nın on dört köyünün topluca yerlerinden edilmesi, rejimin kurucu unsurlarına, devlet otoritesine karşı çıkmanın toplumsal maliyetlerini muhaliflere belletmede zorunlu iskân stratejilerin oynadığı rolü tartma imkânı sağlamıştır. Sürgün kararının kaldırılmasıyla bölge Çerkesleri mülksüzleşmiş ve yoksullaşmış olarak eski yerleşim yerlerine geri dönebilmişlerdir. Kararın geri alınması, sürgüne tabi tutulan köylerin karara mukavemet göstermemeleri ve iç sürgün stratejisinin kurallarını harfiyen uygulamalarıyla açıklanır. Bu çalışma, sürgün sonrasında bölge Çerkeslerinin kimlik müzakerelerini ve Çerkes toplulukların “Türklük”e entegre olma ve hayatta kalma stratejilerini söz konusu ‘sürgün’ deneyiminin izlerini sürerek tartışma iddiasındadır. Ulus-devletin inşa sürecinin belli bir uğrağında gerçekleşen Gönen-Manyas Sürgünü, bölge Çerkeslerinin ve sürgünden haberdar olan Türkiyeli Çerkeslerin “Türklük”e entegre olmada benimseyecekleri stratejileri tartmaları açısından da önemli bir dönemeci ifade eder. Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan Çerkeslerin bir kısmı, yönetici seçkinlere ve ev sahibi topluma sadakatlerini kanıtlayabilmek amacıyla etnik kimliklerini gizleme; etnik kimliklerini sınırlı bir kültürel alana hapsederek otantik bir unsura indirgeme; yönetici seçkinlerle çeşitli düzeylerde ittifaklar kurma ve devletin şiddet aygıtının gönüllü neferleri olma stratejilerini benimseyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. Nispeten dar kapsamlı sayılabilecek bir zorunlu göç hareketi olarak Gönen-Manyas sürgünü, Çerkeslerin kolektif hafızalarında 1864 Büyük Sürgünü ve trajedisini tazeleyerek, Çerkes topluluğunun içerisinden yükselebilecek muhtemel muhalif seslerin çok önceden bastırılmasına zemin teşkil edebilecek bir uğrağa işaret eder.

Anahtar Sözcükler: Zorunlu göç, sürgün, kimlik inşası, Çerkesler, Türklük Sözleşmesi.

State-Building and Demographic Engineering in Early Republican Turkey: The Exile of the Gönen-Manyas Circassians

Abstract

Demographic engineering, inherited from the Ottoman Empire, had significant impact on the formation of the Republican State's repertoire of violence. The strategy of population transfers and (re)-settlement schemes have almost become the dominant forms of state-making and nation-building in Republican Turkey. Based on these considerations, this paper contends that the Exile of Gönen-Manyas Circassians, which took place in the period of 1922-1923, has been an auspicious moment that stood as a test-case for the Turkish state authorities in dealing with 'unruly' ethnic constituents. The deportation of fourteen villages of Gönen, Manyas and Bandırma have given the opportunity to the early Republican elites to assess the role of forced displacement and replacement in demonstrating to the dissidents of the regime how costly it would be to stand up against the state authority. With the rescission of the decision, the Circassians returned back to their homes having been impoverished and dispossessed. The fact that the deportation decision was revoked after one year and the villagers were allowed back appears to be related to the lack of any resistance to the decision. This study discusses how Turkey's Circassians negotiated their post-exile identity and how Circassian communities developed strategies of integration with "Turkishness" by tracking their experiences of the exile. The Gönen-Manyas exile, an event which occurred at a specific moment of nation-state formation, has also been a turning point in the self-definition and options of survival strategies of Turkey's Circassians, as a diasporic group and a stateless people at those times. The Circassians who lived through such sort of traumatic incident tended to use the following survival strategies in order to prove their loyalty to the governing elite and the host nation: concealment, dissimulation, alliance-making and enlistment. This "forced population movement" which was rather limited in its scope reminded the great exile and tragedy of Circassians in 1864 and therefore proved to be very effective in silencing their voices. In this respect, exile, as it ensured the transformation of collective punishment into the destruction of collective memory, made the performance of silence on detrimental issues (one of the most important clauses of the "Turkishness Contract") a fundamental survival tool for Circassians.

Keywords: Forced migration, exile, identity construction, Circassians, Turkishness Contract.

Giriş

Cumhuriyet kurulmadan hemen önce, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin önemli bir dönemecinde gerçekleşen Gönen-Manyas Çerkes sürgünü hem yeni rejimin kurucu unsurlarına hem de iç sürgüne maruz kalan Çerkeslere iktidarla tesis edilen ilişkilerin nasıl tanzim edileceği konusunda keskin ipuçları sunan bir tarihsel deneyimi işaret eder. Bir dizi gerçek ve/ya da algılanan tehdidin yol açtığı güvenlik endişeleri gerekçe gösterilerek Gönen, Manyas ve Bandırma'nın köyleri 1922 yılının sonu ve 1923 yılını kapsayan süreçte topluca yerlerinden edilmiş, Doğu ve İç Anadolu'daki çeşitli yerleşkelere gönderilmiştir. Bir yılı geçen bir sürenin ardından sürgün kararı kaldırılmış, yerinden edilme sürecinde mülksüzleşmiş ve yoksullaşmış Çerkesler eski yerleşim yerlerine iktisadi dayanaklarını ve eski konumlarını yitirmiş olarak geri dönebilmişlerdir. Sürgün, kamuoyunda suskunlukla karşılanmıştır. Dönemin Çerkes ileri gelenleri de seslerini yükseltmekten imtina etmişlerdir. Belki de tek istisna, bugün de sürgüne dair ilk kaynak sayılabilecek ve Çerkes Teavün Cemiyeti ve Şimali Kafkas Cemiyeti aktivisti yazar Mehmet Fetgeri Şoenu tarafından TBMM'ne hitaben kaleme alınan iki ayrı sunumdur. Fetgeri, kamuoyunu olup biten hakkında bilgilendirmeyi ve kamuoyu desteğiyle sürgün kararının geri alınmasını sağlamayı hedeflemiştir. "Çerkes Meselesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumîsine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Arıza" başlığı altında topladığı iki sunumu (Ağustos 1923 ve Kasım 1923) çoğaltarak Büyük Millet Meclisi'nin her bir mebusuna gönderen Şoenu, iç sürgüne gerekçe oluşturan gelişmeleri sıraladıktan sonra sürgüne niçin son verilmesi gerektiğini uzun uzadıya tartışır (Şoenu, 2007). Şoenu'ya göre Ankara'nın sürgünde karar kılması *Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti*'nin faaliyetleri, Midilli'den Anadolu'ya geçen *Anadolu Osmanlı ihtilal Komitesi*'yle ilişkili milislerin tehditleri, milislerin Gönen Manyas bölgesi ahalisinden olması ve Ethem Bey'in hain ilan edilmesi başlıkları ile açıklanır. Metnin belki de en ilgi çeken yanı, Çerkesliğin, yönetici seçkinler tarafından Türklüğün "ötekisi" olarak öne çıkarıldığı iddiasıdır. Şoenu, Ziya Gökalp'in Türkçülük anlayışının 'ulusal sevgi' ve 'ulusal kin'in iç içe geçtiği bir çerçeveye dayandığını aktarırken şöyle der: "Ne acıdır ki Türk ulusal ülküsünün güçlenmesi, yerleşmesi ve kalıcılılaşması için yol gösterici olacak 'ulusal kin' yanlış yöneltme ile Çerkesleri kuşatmış bulunuyor" (2007: 193). Metin çok gerçekçi bir biçimde, bir kısım Çerkesin Kuvayı Milliye karşıtı muhalefet cephesinde yer almasını, hayatlarını tehlikede gören bir topluluğun dışarıdan gelen tehditlere karşı istenç dışı tepkileriyle açıklar (2007: 196). Ancak metnin bütününe hâkim olan bugünün perspektifinden çok tartışmalı görülebilecek anlayış, sürgünün durdurulması talebine eşlik eden asimilasyon önerisidir. Şoenu, iç sürgün esnasında yaşanan acı, sıkıntı ve Çerkeslerin tecrübe ettikleri travmalardan

dem vurarak, asimilasyonun sürgünle değil, başka yollarla sürdürülmesini talep eder (2007:200). Gönen Manyas sürgününe dair ikinci temel kaynak yazar, araştırmacı İzzet Aydemir'in Nart dergisinde kaleme aldığı makaledir (1999). Ankara Kuzey Kafkasya Kültür Derneği kurucularından ve Çerkes diasporasının anavatanla bağlarını tesis etmeye yönelik mücadelenin öncülerinden Aydemir, Gönen Manyas iç sürgününü Şoenu'nun iki temel sunusundan beslenerek Çerkes kamuoyu ile paylaşır. Aydemir'in makalesi, sürgünün durdurulması için yoğun bir mücadele veren Şoenu'nun akıbetini aktarması bakımından da önemlidir. Aktarıldığına göre Şoenu, ömür boyu yayın yasağına çarptırılır, kısa bir süre sonra da hayatını kaybeder. İzzet Aydemir'in çalışması Gönen Manyas bölgesinde yaptığı yüz yüze görüşmeleri içerir. Çalışmada dikkate değer bir vurgu, sürgünün durdurulması ve sürgünzedelerin evlerine geri dönmelerine izin verilmesine dair kararın dönemin başvekili Rauf Orbay'ın girişimleriyle çıkarıldığıdır (1999). Kendisi de bir Çerkes olan ve Ethem ve Reşit Beylerin örgütlenmesinde önemli rol üstlenen Rauf Orbay, iddia o dur ki sürgün esnasında yöre Çerkeslerinin yaşadıkları eziyetten haberdar olmuş ve sürece müdahale etme gereği duymuştur. Gönen Manyas sürgününü yakın dönemde etraflıca ele alan bir sözlü tarih çalışması, Guşips internet sitesi kurucusu bir grup Çerkes aktivistinin girişimiyle 2013 senesinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma, 1970'li yıllarda sürgün konusunu deşmeye yeltenen ve bu amaçla yakın çevreleriyle görüşmeler yapan, aileleri sürgünzede dört Gönenlinin anılarına dayanmaktadır. İç sürgünün Çerkes toplumunda nasıl bir sindirilmişlik ve edilgenliğe yol açmış olduğunu ortaya sermesi bakımından bu araştırma oldukça kıymetlidir. Gönen Manyas sürgününün akademik alanda ele alındığı çalışmalar da hayli sınırlıdır. Gingeras'ın Osmanlı, İngiliz arşivlerinden derlediği verilere dayanarak titizlikle kaleme aldığı kitap çalışması, iç sürgünü tüm boyutlarıyla ele alan ilk yazılı kaynaktır (2009). Kitap, Gönen Manyas sürgününü yeni rejimin asayiş sorunu ekseninde tartışmakla birlikte sürgünü devlet inşasının bir gerekliliği olarak tasarlanmış olduğunu vurgular ve sonrasında Dersim ve başka yörelerde uygulamaya konulan trajedilerin öncüsü olarak değerlendirir. Yakın zamanda yayımlanan ve titiz bir arşiv taramasına dayanan bir başka akademik çalışma ise Gönen Manyas sürgününü, Lozan görüşmeleri öncesi yeni rejimin elini zayıflatmak amacıyla Yunan ve İngiliz hükümetlerinin desteğiyle bölgede istikrarsızlık yaratan milis faaliyetleriyle ilişkilendirir ve bölgede egemenliği tesis etmeye yönelik operasyonel bir hamle olarak ele alır (Yelbaşı, 2014).

Bu çalışmada ise, erken Cumhuriyet döneminin ilk iç sürgünü faillerine ve mağdurlarına bıraktığı miras üzerinden tartışılmakta ve Gönen Manyas sürgününün faillere, İmparatorluk rejiminden devraldıkları bir yönetim stratejisini sınama imkânı sağladığı iddia edilmektedir. Bu sınamanın ardından, belli bir etnik topluluğun yerinden etme ve yeniden iskân politikasıyla terbiye

edilmesi iktidarın çok kereler tereddütsüz biçimde başvuracağı bir seçenek olacaktır. Mağdurlar açısından sürgün, ya da bir başka ifadeyle yerinden edilme, ev sahibi devlet ve toplumla tesis edecekleri ilişkileri belirlemede ve hangi stratejilerle “Türklük”e entegre olacaklarını saptamada bir tür nirengi noktası olmuştur. Nispeten dar kapsamlı sayılabilecek bir zorunlu göç hareketi olarak Gönen-Manyas sürgünü, Çerkeslerin kolektif hafızalarında 1864 Büyük Sürgünü ve trajedisini tazelemiş, Çerkes topluluğunun içerisinde yüksek muhtemel muhalif seslerin çok önceden bastırılmasına zemin teşkil etmiştir. Bu olaylar dizisinin Çerkeslerin hayatta kalma stratejilerinde bir süreliğine etnik kimliklerini kamusal alanda sergilemekten sakınma veyahut yeni kurulan Cumhuriyet’in sadık unsurları olarak kendi içlerindeki olası muhalif sesleri önceden bastırmaya yönelik hamlelere sebep olabileceği pekâlâ düşünülebilir. Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan Çerkeslerin belli bir kesimi, yönetici seçkinlere ve ev sahibi topluma sadakatlerini kanıtlayabilmek amacıyla etnik kimliklerini gizleme(etnik kimliklerini sınırlı bir kültürel alana hapsederek otantik bir unsura indirgeme), yönetici seçkinlerle çeşitli düzeylerde ittifaklar kurma stratejilerini benimseyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. *Gönen Manyas sürgününü akademik ilgiye mazhar kılan sebeplerden bir diğeri de, bu ilk iç sürgünde, kolektif cezalandırmanın kolektif belleksizliği beraberinde getirmiş olmasıdır.* Gönen Manyas sürgünü, bölge Çerkesleri için fevkalade yaralayıcı olmanın yanı sıra Çerkeslerin kimlik inşalarında kilit önemde bir unsur olan “sürgün” travmasını yenilemiştir. İşte bu bakımdan da bu iç sürgünün bölge Çerkeslerinin hayatta kalma ve/veya asimilasyon süreçlerinin temel belirleyenlerinden biri haline gelmiş olmasını varsaymak pekâlâ mümkündür. Ancak, söz konusu travmatik durumun farklı yörelerde yaşayan Çerkesler üzerindeki etkisini bilmemizi veyahut en azından varsayabilmemizi mümkün kılacak verilerden söz etmek hayli güçtür. Bu çalışma Türkiye Çerkeslerini, içlerinde farklılıklar barındırmayan türdeş bir grup olarak resmetme tuzağına düşmeden, diasporik bir topluluğun sürgün travmasını yenileyecek bir deneyim karşısındaki olası hayatta kalma stratejilerini irdelemeye çalışmıştır.

Çalışmanın ilk bölümü, Cumhuriyet’in kurucu kuşaklarının muhalif unsurlarla baş etme stratejilerinin Osmanlı’dan devralınan demografik mühendislik pratiği ile sürekliliği anlamaya ayrılmıştır. İkinci bölümde, tarihsel belgeler ışığında Gönen Manyas iç sürgünün failer açısından temel saikleri sorgulanmaktadır. Son olarak, çalışma, iç sürgün deneyiminin yol açtığı belleksizliğin çeşitli veçhelerini tartışarak bu süreç sonunda bölge Çerkeslerin Türklük Sözleşmesi’nin (Ünlü, 2018) önemli maddelerinden biri olan muhataralı konularda suskunluk performansı sergilemeyi temel hayatta kalma stratejilerinden biri olarak benimsediklerini öne sürmektedir.

Tarihsel Miras: Demografik Mühendislik

En genel anlamıyla, demografik mühendislik devletin, zorunlu göç, yeniden iskân, katliamlar ve etnik temizlik gibi yöntemlerle nüfus dinamiklerini manipüle etmesi olarak tanımlanır. Kavram, önceden tasarlanmış, kararlı bir siyasal pratikle belli bir topluluğun diğeri veyahut diğeri aleyhine siyasal veyahut iktisadi gücünü arttırmaya yönelik bir devlet politikasını ifade eder (Bookman, 2002). Bu türden bir girişim, nüfus yoğunluğunun, nüfus kompozisyonunun ve sayısal bütünlüğünün katliam, etnik temizlik, kıyım, zorla asimile etme, kitlesel olarak sınır dışı etme gibi çeşitli müdahalelerle manipüle edilmesini içerir. Zorunlu göç ve yeniden iskân da söz konusu müdahaleler arasında yer alır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren ulus-devletin inşa sürecinde, ulusal türdeşliği sağlama çabaları demografik mühendisliğe daha kısıtıcı bir boyut kazandırmıştır (Bookman, 1997: 1-3; McGarry, 1998: 612-613).

Demografik mühendislik, erken dönemlerinden itibaren Osmanlı devlet aygıtının sıklıkla başvurduğu bir yönetme biçimiydi (Dündar, 2001: 41). İmparatorluğun klasik döneminde 'sürgün' kurumu adı altında fevkalade örgütlü ve kurumsallaşmış bir zorla yerinden etme pratiği ustalıkla yürütülmüştür. Merkezi otoritenin imparatorluğun çeper bölgeler üzerindeki denetimini sağlama almasını da kolaylaştıran bu pratik, Osmanlı'nın en maharetli olduğu yönetme stratejilerinden biriydi (Orhonlu, 1987). On sekizinci yüzyıldan itibaren toprak kayıplarıyla birlikte Anadolu'nun İmparatorluk açısından önem kazanmasıyla birlikte bu strateji çok daha sistemli bir niteliğe bürünmüştür (Yüksel, 2008). Bu dönemde, verimli ekime uygun toprakların savaşlardaki kayıplarla birlikte azalması, göçebe nüfusun tarımsal alanlara çekilmesini zorunlu kılmış ve göçerlerin yerleşikleştirilmesi devletin önceliklerinden biri haline almış, göçerler Anadolu'nun yanı sıra Kıbrıs ve Halep'e yerleştirilmişlerdir (Orhonlu, 1987). Önceki yüz yıllara göre daha sistemli yürütülen yerleştirme pratiği, ilgili mülki amirlerin ve askeri memurların yer aldıkları komisyonlar aracılığıyla hayata geçirilmiştir (Tekeli, 1990: 53-54). Bu süreçte göçe zorlananlara yönelik zor kullanımına dayanan pratiklerin yanında vergi indirimi veyahut daha verimli topraklara yerleştirilme gibi göçü teşvik edici, yeni yerleşimi cazip kılıcı önlemler de söz konusudur (Tekeli, 1990). Bütün bu pratikler yerli nüfus ve sonradan göç ettirilenler arasındaki olası muhataraların zeminini teşkil etmiştir. Pek çok tarihçi, on dokuzuncu yüz yıl başında, imparatorluğun büyük bölümünün coğrafi olarak, yaşama biçimi veyahut kimlik bakımından yerleşik sayılamayacağını aktarır (Karpat, 1985; Shaw, 1978). Bu dönemde Osmanlı idaresinin en başta gelen meşguliyeti yerleşikliği sağlamak yönünde düzenlemeler yapmaktır. Özellikle Balkanlar ve Güneydoğu'daki sınır bölgelerinde nüfusun yapısını anlamak, denetlemek ve ekime uygun topraklara ilişkin veri toplayabilmek

üzere gerçekleştirilen imparatorluğun 1831 tarihli ilk nüfus sayımı bu düzenlemelerden biridir (Dündar, 2001; Karpas, 1985). Neticede, on dokuzuncu yüzyılda, imparatorluğun toprak kaybettiği ve demografik yapının değiştiği bir süreçte, eski emperyal stratejilerle idareyi tesis etmek mümkün değildir (Dündar, 2001). Zurcher'in de ifade ettiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi bir demografik mühendislik laboratuvarını andırmaktaydı (2008). On dokuzuncu yüzyılda Kafkaslar ve Balkanlardan Anadolu'ya Müslüman göçü demografinin değişmesine ve yeniden iskân politikalarının bir yönetim stratejisi olarak ilk sıraya yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Yeniden yerleşimde Osmanlı idarecilerinin birincil önceliği muhacirlerin etnik ve dinsel özelliklerine göre yerleşimin tasarlanmasıdır. Milliyetçilik akımı etkisiyle bağımsızlık mücadelesine giren eskiden Osmanlı egemenliğinde yaşayan halkların başlattığı ayaklanmalar ve Rusya'nın ilerleyişi imparatorluğun on dokuzuncu yüzyıl boyunca muhacir akınına maruz kalmasına sebep olmuştur (McCarthy, 1995; Zurcher, 2008). Kitlesel Tatar göçünün ardından Rusya'nın Kafkaslardaki ilerleyişi ile 1860'tan itibaren imparatorluk topraklarına Çerkes akını başlamıştır (Karpas, 1985). 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi muhacir akınında bir dönemeci ifade eder. Zurcher'in ifadesiyle, "on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, milliyetçilik, demografik mühendisliğin temel itici gücü haline gelmiştir" (2014: 10). İttihatçı dönemde, zorunlu göç hareketleri etnik bir içerik kazanmış ve Anadolu'nun etnik kompozisyonunun şekillendirilmesinde temel enstrüman halini almıştır. Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan muhacir akınının Anadolu'daki duruma etkisini Zurcher (2014: 11) şöyle özetler:

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Ege sahilinde bulunan Rum nüfusun önemli bir kısmı ülke dışına gitmeye zorlandı; çünkü pek çok Rum Ortodoks'un Helen devletine olan sempatisini gizlemediği Balkan Savaşlarından sonra Rumlar, artık imparatorluğun sadık vatandaşları olarak görülüyordu. Sürecin doruğu, tabii ki Anadolu'daki Ermeni cemaatlerine yapılan zulüm ve onların kısmi imhası oldu. 1915-1916'da İttihat ve Terakki, kendi Ermeni vatandaşlarının 800.000'e kadar varan bir kısmının ölmesine neden olan katliamları örgütledi ve teşvik etti. Zulümlerde muhacirler (özellikle Çerkesler) sadece öncü bir rol oynamakla kalmadı, Ermenilerin tehciri muhacir Müslüman ailelerin iskânı için de kullanıldı.

Önceki satırlarda ifade edildiği gibi, Osmanlı döneminde, zorunlu göç ve yeniden iskân stratejileri son derece etkili kullanılmış çoğu defa hedefe uygun sonuçlar elde edilmiştir. Bu bakımdan, dünyanın başka yerlerindeki uygulamalarına kıyasla, Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu göç hareketlerinin çok daha kurumsallaşmış bir nitelik taşıdığı ileri sürülebilir (Yüksel, 2008: 51-52). Aynı kurumsallık Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Rejimin "makbul" saymadığı, "itaatsiz" kabul ettiği sakıncalı toplulukların zorla yerinden

edilerek terbiye edilmesi ulus-inşasının temel araçlarından birini teşkil etmiştir. İmparatorluk döneminden devralınan demografik mühendislik pratiği Cumhuriyet dönemi inşa sürecinde devletin şiddet repertuarının önemli bir boyutunu oluşturmuş, nüfus düzenlemeleri ve iskân politikaları Cumhuriyet Türkiye'sinin devlet-inşa ve ulus-inşa süreçlerinin temel uygulama araçları olmuştur (Tekeli, 1990).

Sürgün İçinde Sürgün: Türkiyeli Çerkesler

Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarından biri olarak Çerkesler, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardan itibaren tarihsel metinlerde kendilerine yer bulmuşlardır (Betrozov, 2009: 204; Jaimoukha, 2001: 63). Ancak Çerkeslerin diasporik deneyimi Rus yayılmacılığı sonucunda büyük katliamlarla son bulan ve anavatanından zorla göç ettirilmeyi ifade eden 1864 Sürgünü ile başlamıştır. Arşivlere dayanan kaynaklar, söz konusu süreçte 1 milyona yakın Çerkesin hayatını yitirdiğini aktarır (Karpas, 1985; McCarthy, 1995; Jaimoukha, 2001). Kitleler halinde anavatanlarını terk eden Çerkesler Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve Osmanlı'nın iskân politikaları doğrultusunda muhataralı alanlara ve özellikle sınır bölgelerine askeri güç tedarik edebilmeleri koşuluyla yerleştirilmişlerdir (Karpas, 1985; Dündar, 2001: 130-4; Avagyan, 2004). Modern tarihin en büyük sürgünlerinden biri kabul edilen 1864 Sürgünü ile anavatanlarından ayrılan Çerkes halkları Osmanlı'nın Balkan sınırlarına, bugünkü Suriye, Ürdün, İsrail ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Yerleştikleri bölgelerin diline hâkim olmadıklarından ve sürgün sonrasında belli bir mülksüzleşme deneyimine maruz kaldıklarından Çerkesler, tarihsel olarak belli meslek gruplarında yoğunlaşmış, genellikle de askeri/bürokratik aygıtın bir parçası olarak ev sahibi ülke devletine hizmet etmek durumunda kalmışlardır (Avagyan 2004; Shami 2000; 1998). Karpas'ın aktardığına göre, binlerce aile Güney Balkanlara ve daha da fazla sayıdaki Çerkes sığınmacı Büyük Suriye bölgesine yerleştirilmiştir (2000: 660-661). Anadolu'ya yerleştirilenler ise asıl olarak Samsun ve Reyhanlı-Hatay arasındaki dikey bölgede kendilerine gösterilen alanları yerleşim bölgesi olarak benimsemişlerdir. Söz konusu hattın yanı sıra Kuzey Ege ve Marmara'nın güneyindeki çeşitli alanlarda da Çerkes yerleşimleri mevcuttur (Dündar, 1999; Kaya, 2004).

Çerkesler, Osmanlı devletinde, askeri ve bürokratik aygıtın önde gelen şahsiyetleri olmanın yanında devlete karşı çetecilik faaliyetlerinin de maharetli neferleri olarak görülürler. İnsani dramla neticelenen zorlu bir yolcuğun ardından Osmanlı topraklarına ulaşan Çerkes kabileleri hükümetin önceden gerekli tedbirleri almaması ve hâlihazırdaki yetersizlikler nedeniyle büyük sıkıntı çeker (Saydam, 1997: 195-197). Osmanlı hükümeti, kabilelerin güvenli

biçimde yeni yerleşimlerine gönderilmesinde ve sağlık, beslenme gibi aciliyet arz eden gereksinimlerine ivedilikle karşılık verilmesinde yetersiz kalmıştır (Karpaz, 1985: 65-66). Pek çok araştırmacı, Osmanlı topraklarına akın eden Çerkes mültecilerin iptidai koşullarda, basit çadırlarda, dönemin en meşhur hastalıklarıyla cebelleşmek durumunda kaldıklarını aktarır (Pinson, 1972: 3; aktaran Gingeras, 2015: 40). Kimi araştırmacılar, Osmanlı hükümetinin sürgüne tabi tutulan Çerkesleri ön hazırlıksız ve ani bir kararla apar topar kabul etmesinin ardında başka bir gündem olduğunun altını çizer: Rus yayılcılığı sonucunda ülkelerinden ayrılan ve çoğunluğu Müslüman olan bu halk Osmanlı coğrafyasında gayri-Müslimler aleyhine nüfus dengesini sağlayacak, daha da ötesi, olası bir etnik çekişme sürecinde devletin sadık unsurları olarak gayri-Müslimlere karşı kolaylıkla seferber edilebileceklerdir. İşte bu yüzden, Kafkas muhacirlerin özellikle Ermenilerin yoğun oldukları bölgelere yerleştirilmesi, bu yörelerde Ermeni üstünlüğüne son vermenin bir aracı olarak kurgulanmıştır (Gould, 1973: 62, aktaran Adanır, 2015: 20). 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çerkes başıbozukları Kürt savaşçılarıyla birlikte Osmanlı ordusunun süvari birliklerinin asli unsuru olmuş, keşif ve geri çekilen düşman kuvvetlerini takip gibi görevleri üstlenmişlerdir (Adanır, 2015: 35). Düzenli bir ordu pratiğinden yoksun çeteler, savaş sahasında belli esnekliklere imkân sağlamaları nedeniyle Osmanlı savaş aygıtınca elverişli öncü birimler olarak kabul edilmiştir. Çetecilik faaliyetleri Çerkesleri devlet nezdinde bir yandan muteber muhacirler konumuna yerleştirirken, bir yandan da onların itaatsiz, başı boşluk, tekinsiz unsurlar olarak damgalanmalarına gerekçe oluşturmuştur. Örneğin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ermeni toplumuna yönelik Çerkes ve Kürt topluluklara karşı güvenliklerinin devlet tarafından temin edileceğine dair verilen söz, Çerkeslerin Osmanlı toplumu nezdinde topyekûn çeteci, yağmacı ve katliamcı olarak görüldüğünün, dahası bu durumun devlet yöneticileri tarafından da teyit edildiğinin açık bir ifadesi gibidir (Deringil, 2015: 114). Gerçekten de savaş aygıtının Çerkeslerden oluşan öncü kuvvetleri, Ermeni sivillere karşı gasp ve yağmayı da içeren şiddet repertuarı oldukça geniş saldırılar gerçekleştirmiş ve böylelikle ahali nezdinde katliamcı olduklarına dair algıya kendiliğinden katkıda bulunmuşlardır. Ancak bizzat Osmanlı yönetici kadrosunun bir topluluğu bütünüyle yağmacı ve katliamcı olarak sunması, üstelik bunu çeşitli vesilelerle dile getirmesi, diğer etnik topluluklar ile Çerkesler arasına yıkılması zor duvarlar inşa edilmesine neden olmuştur. Kürtlerle birlikte Ermenilere karşı yağma faaliyetlerinin baş sorumlusu gösterilen Çerkesler vahşete eğilimli ve şiddet yanlısı bir kitle olarak bir nevi devletin “olağan suçluları” arasında sayılmıştır (Dündar, 2015: 114). Yine Osmanlı yönetiminin silahlı Ermeni örgütlerinin hareket alanını kısıtlamak ve Doğu vilayetlerinde tesis etmekte güçlük çektiği şiddet tekeline sağlama sağlamak adına 1891 yılında

oluşturduğu Hamidiye Alayları'na insan malzemesi devşirilmesi süreci devlet nezdinde Çerkeslerin nasıl algılandığına dair çok kesin ipuçları sunar. Düzensiz birlikler olarak silahlendirilen Sünni Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alayları Kürtleri merkeze bağlamanın da bir aracı olarak tasarlanmıştır (Klein, 2017). Çetecilikte sergiledikleri maharetle zor zamanlarda desteklerine başvuru milis kuvvetleri olarak Osmanlı yöneticileri açısından tercih edilebilir bir "unsur" olmalarına rağmen Çerkesler, tıpkı Alaylara katılma istekleri reddedilen Yezidiler ve Dürziler gibi, taleplerine karşılık bulamamışlardır (Gölbaşı, 2015: 165). Hamidiye Alaylarına alınmasalar da Abdülhamid döneminde Çerkesler devlet makamlarında hızla yükselmiş ve sarayın özel kuvvetleri bizzat padişah tarafından özellikle Çerkes savaşçılar arasından seçilmiştir (Avagyan, 2004: 99-10). Abdülhamid'in bu tercihi, tıpkı Hamidiye Alaylarında Kürtlerin koopte edilerek merkeze bağlanmaları gibi, Çerkeslerin de en azından belli bir kesiminin merkeze çekilmesine ve yöneticilerle daha doğrudan bağlantılar kurmalarına zemin sağlamış görünmektedir. İskân stratejileriyle paramiliter güç olarak kendilerinden istifade edilen Çerkeslerin bir kesimi çeşitli mevkilere tayin edilerek bu defa devletin yönetim aygıtına doğrudan bağlı hale getirilmiştir (Gingeras, 2014:45). Buradan hareketle, Osmanlı yöneticilerinin Çerkeslere yönelik algısının devlet yönetiminde kilit konumlara yerleştirilecek itaatkâr, sadık unsurlar ile çeşitli yönlendirmelerle çetecilik faaliyetlerinden istifade edilecek ancak gerektiğinde de kolaylıkla gözden çıkarılarak sindirme ve gözdağı politikalarıyla hizaya çekilebilecek itaatsiz unsur arasında salındığını söylemek mümkündür. Ahali düzeyinde de Çerkes topluluğunun eşkıyalıkla, itaatsizlik ve zorbalıkla özdeşleştirilmiş olması, bu topluluğa devlet tarafından biçilen misyondan bağımsız düşünülemez. Çerkes milislerin Osmanlı'nın belli etnik topluluklara ve muhalif gördüğü güçlere yönelik baskıcı siyasetinde oynadığı rol göz önünde bulundurulduğunda eşkıyalığın denetlenebildiği süreçte Çerkeslere devlet tarafından yakıştırılan bir gömlek olduğundan pekâlâ söz edilebilir. Gingeras sürgün sonrası Osmanlı topraklarında yerleşmiş olan Çerkes toplumundaki bir bölünmeden söz eder: Kentli Çerkes seçkinleri ve kırsalda hayatını sürdüren ve genellikle eşkıyalık faaliyetleriyle hayatlarını idame ettiren alt sınıf Çerkesler (2014: 45). Keskin çizgilerle ifade bulmuş bu bölünme, devlet aygıtının Çerkeslerin her iki kesiminden de insan malzemesi devşirdiği gerçeğini gölgelemez. Kentlerde yaşayan, eğitim yoluyla yükselebilmüş Çerkes seçkinleri devletin yüksek kademelerinde önemli konumlara tayin edilmişler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek kademeli asker ve bürokratları olabilmişlerdir. Yoksulluk ve yersizlik içinde eşkıyalık ve çete faaliyetleri ile hayatlarını sürdüren alt sınıftan Çerkeslerin ise lüzumu gelince başvuru başıbozuk olmanın ötesinde devlet aygıtı ile doğrudan ilişkilenişi milisçilikte edindikleri itibar sayesinde orduya ya da jandarmaya katılmalar ile gerçekleşebilmiştir. İşte,

Çerkeslerin asker, jandarma ve müstakbel istihbaratçı olan bölümü, çoğunlukla çetecilik faaliyetleriyle nam salmış, Gingeras'ın ifadesiyle, "genellikle düzensiz en iyi ihtimalle de devlet şiddetiyle anılan sadık ama her an başıbozuk eğilimler sergileme ihtimalleri taşıyan," sosyo-ekonomik olarak alt sınıfa mensup bir kesimden devşirilmiştir (2014: 49).

Erken Cumhuriyet Döneminin İlk İç Sürgünü: Gönen Manyas

Gönen Manyas iç sürgünü Kurtuluş Savaşı süresince Kemalistlerle ittifak içinde savaşmış ve Batı Cephesi'nin önderliğini yürütmüş olan Ethem Bey'in tasfiyesinin hemen ardına ve Ankara hükümetinin Yunan güçlerini kesin bir yenilgiye uğrattığı 1922 sonrasına denk düşer. İlk sürgün 1922 yılının aralık ayında gerçekleşmiş, 1923 sonunda 13 köy öküz arabalarında ve jandarma eşliğinde Anadolu'nun çeşitli köşelerine sürülmüştür. Otuz köy ise sürgüne gönderilmek üzere hazır tutulmuş, ancak bir süre sonra bu köylere ilişkin sürgün kararından vazgeçilmiştir. İlk boşaltılan köy Mürüvvetler'dir. 1922 Aralık ayında, Mürüvvetler köy ahalisine Doğu Anadolu'ya sürüldükleri bildirilir (Şoenu, 2007: 70). Mürüvvetler sürgününün yöre halkında ve köy sakinlerinde bir dirence yol açmadan neticelenmesinin ardından, 28 Mayıs ve 21 Haziran tarihleri arasında Gönen ve Manyas çevresinden on üç köyün daha boşaltılması emri verilir (Aydemir, 1999). En fazla üçer dörder gün arayla Gönen kazasından beş köy, Manyas kazasından sekiz köy boşaltılır ve sürgüne yollanır (Şoenu, 2007: 72). Şoenu'nun her hane üzerinden beş kişi olarak yaptığı hesaba göre toplam 775 Çerkes hanesinden 3,775 kişi için sürgün kararı çıkartılır (Gingeras, 2014: 239). Bunu Kasım ayına dek geçen süre zarfında vuku bulduğu düşünülen ve otuz köyü kapsayan ikinci bir sürgün dalgası izler (Şoenu, 2007: 77). İlk sürgün dalgası ailelerin Malatya, Kayseri, Sivas, Niğde ve Van'a dağıtılmasını öngörmektedir (Şoenu, 2007: 74). Aileler bu yörelerdeki köylere veyahut ilçelerdeki mahallelere dağıtılırlar. Amaç, sürgünzedeleri birbirinden uzaklaştırıp yeni mekânlarında eritilmelerini kolaylaştırmaktır. İkinci sürgün dalgasının hangi illere yerleşimi zorunlu kıldığı konusunda kesin bilgilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. Şoenu ve Aydemir ikinci dalganın gerçekleşmemiş olduğunu, ancak haklarında sürgün kararı çıkarılan ahalinin ellerindeki malı mülkü ivedilikle satıp bir süre göçe hazırlıklı bekletildiğini aktarırlar (Şoenu, 2007: 74; Aydemir, 1999: 3). Sürgünzedelerin yanlarında götürecekleri eşya konusunda katı sınırlamalar getirilmiştir. Ailelere bir kağnı arabasını aşmayacak kadar eşyayı yanlarına alabilecekleri bildirilmiştir (Aydemir, 1999: 3). Köylere giriş çıkışlar yasaklanmış, köylüler mallarını belli alıcılara değerinin çok altında, Şoenu'nun deyimiyle, "bir bardak su pahasına" satmaya zorlanmışlardır (2007: 75). Her bir köyde, atlar başta olmak üzere bin kadar hayvan olduğu düşünülürse, sürgünün köy sakinleri açısından yol açtığı ekonomik yıkımın boyutları daha net kavranabilir.

Bir sene kadar bir sürenin ardından sürgüne gönderilenlerin “ıslah” oldukları düşünülerek geri dönmelerine izin verilmiştir (Şoenu, 2007).

Yeni rejimin inşası arifesinde, savaşın hemen ardından, Ankara'nın sürgüne başvurmasının ardındaki sebepler neler olabilir? Gönen-Manyas bölgesinde sürgün kararının alınmasına dair kimi somut verilere dayanan bir dizi senaryo üretmek mümkündür. Öncelikli olarak sorulmayı hakeden soru, sürgüne tabi tutulan Gönen-Manyas ahalisinin yeni rejim açısından tehlike arz edip arz etmediğidir. Ankara bu bölgedeki Kuzey Kafkasyalıları yerlerinden ederek suikast hazırlığındaki bir gruba mı mesaj vermek istiyordu? Yoksa belli bir etnik topluluğa mensup insanların bir kısmının topluca cezalandırılmasıyla daha uzun erimli bir sonuç mu tasarlanmıştı? Sürgünün gerekçelendirilmesine zemin teşkil eden etmenlerin ne kadarının somut olaylarla ilişkilendirilebilecek sahici nitelikler taşıdığı ne kadarınınsa abartılı bir tehdit algısından kaynaklandığı oldukça muğlaktır. Ancak Ankara hükümetinin sürgün kararı almasını hızlandıran en somut gelişmenin, Yunan ordularının Kuvayı Milliye tarafından bozguna uğratılmasıyla Yunanistan tarafına geçen Çerkes milislerin belli aralıklarla Ege kıyılarından karaya çıkmaları olduğu söylenebilir. İç içe geçmiş üç temel başlık bu son derece somut görünen gerekçeye zemin oluşturmaktadır: Bunlardan birincisi, Kemalistlerin işgalci güçler karşısında elde ettiği zaferlerle birlikte yöre Çerkeslerinin bir kesimi kitleler halinde Batı Trakya'ya ve Ege adalarına geçmeleridir. İkincisi, bir vakit karşı cephelerde birbirleriyle kıran kırana mücadele eden Kuvvacı Çerkes milis liderleriyle saltanat yanlısı Çerkeslerin, Ankara hükümeti ve daha özelinde Mustafa Kemal muhalifliğinde zoraki bir ittifakta buluşmaları ve Kuzey Kafkasyalılık ortak mirasının bu ittifakı bir nebze kolaylaştırmasıdır. Son olarak altı çizilmesi gereken husus Güney Marmara bölgesinin, özellikle de Gönen Manyas yöresinin, Yunan topraklarına geçmiş Ankara karşıtı milislerle toplumsal bağlarıdır. Hem bölgeye erişmeye çalışan milisler hem de Ankara hükümeti, toplumsal bağların olası bir isyanın kitle tabanını örmekte işlevli olacağı kanaatiyle harekete geçer. İstihbarat raporları Midilli adasında Britanya ve Yunan hükümetlerinin himayesinde Çerkes milislerin çoğunluğunu oluşturduğu askeri eğitim kampından bahsetmektedir. 1922 yılının sonlarından 1923 yılı ortalarına dek, Yunan adalarında örgütlenen Çerkes milislerce dört ayrı baskın girişiminde bulunulur. Kimi kaynaklarda 1922 yılının Kasım sonu (Şoenu, 2007: 63) kimi kaynaklarda ise 18-20 Aralık tarihleri arasında gösterilen ilk baskın, doğrudan Manyas ahalisini ayaklandırmak hedefiyle tasarlanmıştır. Baskının liderlerinden Takığ Şevket (Mürüvvetlerli Şevket), ilk sürgün köyü olan Mürüvvetler köyündendir. Çerkes Ethem'in ekibinden ve en sağlam neferlerinden biri olarak bilinen Takığ Şevket'in teşkilatçılık, kitleyi harekete geçirebilme gibi yetenekleriyle Marmara'nın

güneyindeki Çerkes yerleşimlerini ayaklandırmasından korkan Ankara hükümetinin, Mürüvvetler köyü sakinlerine ve özellikle Şevket'in ailesine yönelik kötü muamelesi tansiyonun iyiden iyiye yükselmesine sebebiyet vermiştir. İşte ilk sürgün, bu koşullarda, Güney Marmara'ya sızan milis liderlerine ailelerini ve Mürüvvetler örneğinde olduğu gibi mensubu buldukları köyün tüm ahalisini kapsayan bir toplu cezalandırma ile gözdağı vermek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Şoenu, erken cumhuriyet döneminin bilinen bu ilk köy boşaltma eyleminin Takığ Şevket'in köyün yerlisi olmasıyla doğrudan ilintili olduğunu ileri sürer ve 15 Kasım 1923 tarihinde TBMM'ne teslim ettiği "İkinci Sunu"da Takığ'ın mensubu bulunduğu 25 veyahut 50 kişilik çetede sadece altı çetecinin Çerkes olduğunu ısrarla vurgular (2007: 225). Nisan 1923'te Anzavur partizanı Kel Aziz'in liderliğindeki ikinci baskın ve peşi sıra Mayıs ayında Anzavur'un oğlu Kadir ve Bigalı Kanlı Mustafa liderliğindeki üçüncü baskın gerçekleşir. Ancak sürgün asıl olarak Çerkes Ethem ve özellikle de Eşref Kuşçubaşı'nın faaliyetlerine karşı alınmış bir uygulamadır (Yelbaşı, 2018: 7). Nihayetinde Ankara, bölgedeki Çerkesleri sürgüne tabi tutma kararını kesinleştirir (Yelbaşı, 2018:5). Şoenu'ya göre ise, asıl sürgün, ikinci baskından sonra başlamıştır. Baskının ardından İçişleri Bakanlığı'nın bir genelgesi cami kapılarına asılmış ve baskınla ilişkili kimselere civar köylerinden destek sunulması halinde olacaklar tek tek özetlenmiştir: Anadolu içlerine sürgün, köy yakma, ihbarcılara yönelik 200 lira ödül (2007:231). Şoenu, 28 Mayıs ve 21 Haziran 1923 tarihleri arasında boşaltılması emredilen köylerin isimlerini şöyle sıralar: Gönen kazasına bağlı beş köy (Üçpınar, Muratlar, Sızı, Keçidere, Keçeler); Manyas kazasına bağlı sekiz köy (Kızıl Kilise, Yeniköy, Dömye, Ilica, Karaçalılık, Bolcaağaç, Değirmenboğazı, Hacı Osman) (2007: 72). Haziran ve Kasım aylarını kapsayan sürede ise otuz ayrı köye daha sürgün kararı tebliğ edilir. Üzerlerindeki mal varlığını kendilerine tanınan süre zarfında bir çırpıda elden çıkarmak zorunda bırakılan köylerin isimleri şöyledir: Darıca, Aşaklar, Hacıyakup, Süleymanlı, Doruk, Çakırca, Elkese, Çavuşköyü, Kızık, Kulak, Eski Manyas, Eşen, Ergili, Salur, Hamamlı, Muradiye, Geyikler, Karalar Çiftliği, Karaağaçalan, Hacı Menteş, Çalıoba, Ayvalidere, Obaköy, Ayvacık, Bayramıç, Balcı (Şoenu, 2007: 234). Şoenu'nun hesaplamasına göre 1100 haneyi kapsayan 5800 kişilik nüfusu içeren bu otuz köy, fiilen sürülmemiş olsalar bile hem iktisadi hem de toplumsal boyutlarıyla sürgünün tüm olumsuzluklarını tecrübe ederler ve büyük bir mülksüzlüğe ve yoksulluğa mahkûm edilirler (Şoenu, 2007: 234).

Yukarıdaki anlatıya bağlı kalarak Gönen ve Manyas civarındaki köylerin sürgüne gönderilmesi kararının uzun erimli bir gündemin parçası olmaktan ziyade kısa erimli ve güvenlik temelli operasyonel bir hedefe dayandığı ileri sürülebilir mi? İç sürgün kararı, Yunan adalarından gelebilecek olası saldırılara ilk elden bir çözüm bulma niyetiyle operasyonel bir temelde tasarlanmış görünse de imparatorluk

dönemi demografik mühendislik tecrübesinin izlerini barındırmaktadır. Yeni rejimin kurucu aktörleri, yüz yüze geldikleri sorunu, en iyi bildikleri yönetsel mirasla, 'sürgün'le çözmeyi denemişlerdir. İbrenin Kemalistlerin lehine dönmesiyle peyderpey Yunanistan tarafına geçen Çerkes milislerinin Yunan tarafında karargâh kurması Ankara tarafında güvenlik açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmış ve zorla yerinden edilmenin gerekçelendirilmesinde başat rol oynamıştır. Gerçekten de sürgün kararı, Yunan adalarındaki milis kamplarından Marmara kıyılarına saldırıların başlamasıyla yavaş yavaş şekillenmiştir (Yelbaşı, 2018). Daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, bu güvenlik sorunun Kurtuluş Savaşı'nın son kavşağında vuku bulan ayrışmalarla da doğrudan ilintili olduğu görülecektir. Ankara Hükümeti adalardan yapılan baskınların Osmanlı istihbarat örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'nın kilit figürlerinden Eşref Kuşçubaşı'nın başını çektiği Anadolu Osmanlı İhtilâl Komitesi (AOİK) tarafından örgütlendiğini düşünmektedir. Eşref Kuşçubaşı, Ethem Bey'in örgütle ilk ilişkilenişini sağlayan ve Kurtuluş Savaşı sürecinde Salihli'deki çiftliğini mühimmat deposu olarak Ethem Bey'in hizmetine sunan eski tüfek bir istihbaratçıdır. 1920 yılının sonunda bir dizi iç çatışmanın ardından Kemalistler karşısında yenilgiye uğrayan ve bir dönem öncü gücü olduğu direnişle bağlarını kesin kes koparan Ethem ile Yunanistan'a geçen Kuşçubaşı Eşref, Midilli adası merkezli gerilla hareketinin mimarlarındanı (Fortna, 2016). AOİK, Eşref Bey'in Avrupa'nın çeşitli kentlerinden topladığı yardımlar ve özellikle Yunanistan hükümetinin örtük ve zaman zaman da açık desteğiyle varlığını sürdüren bir yapılanmaydı (Gingeras, 2014: 236). Örgütün temel hedefi Batı Anadolu boyunca Kuvayı Milliye karşıtı bir karşı-direniş örgütleyerek Kemalist yönetimi iktidardan düşürmekti (Gingeras, 2014: 236; Yelbaşı, 2018: 4). Cumhuriyet tarihinin belki de en esrarengiz şahsiyetlerinden Kuşçubaşı Eşref Bey'in Mustafa Kemal önderliğindeki hareketle yollarını ne vakit ayırdığına dair ayrıntılı ve tatmin edici veri bulunmamaktadır. Ankara rejiminin çekincelerinin AOİK'nin kitle tabanı örmeye ilişkin örgütsel manevraları kadar Kemalist hareketin lider kadrosuna yönelik suikast planlarından kaynaklandığı söylenebilir. Ethem Bey'in de bu suikast planlarının bir parçası olduğu düşünülmektedir (Cilasun, 2004: 212-3, aktaran Gingeras, 2014: 233). Ankara'ya ulaştırılan istihbarat raporları Ethem Bey, ağabeyleri Reşit ve Tefik Beyler ve Kuşçubaşı Eşref'in aralarında Anzavur'un oğlu Kadir'in de bulunduğu bir grup Çerkes ileri geleniyle Atina'nın merkezindeki meşhur Sinema Birahanesi'nde sık sık toplandıklarını bildirmektedir (Yelbaşı, 2018: 11). İktidar yolunu suikastlar yoluyla açmanın İttihatçı siyasetin en özgül yanlarından biri olduğu akılda tutulduğunda Kemalist kadroların olası suikast senaryolarına karşı tetikte olmaları son derece anlaşılırdır. Nitekim en has İttihatçı kadroların savaşın sona ermesiyle Mustafa Kemal'i devirerek yerine Enver Paşa'yı geçirmeye niyetlendikleri bilinmektedir.

Ankara karşıtı eski Teşkilat-ı Mahsusacılar için merkezini Mustafa Kemal'in oluşturduğu yeni rejimi yıpratmaya yönelik isyan veyahut suikast planlarında İngilizlerden ve Yunan tarafından sağlanacak destek de hayati niteliktedir. Güney Marmara'daki kitleyi harekete geçirebilmek uğruna, Yunan ve İngiliz hükümetlerinin belli müzakereler sonucu vermeyi taahhüt ettikleri desteğe yaslanarak bir dizi örgütlenme faaliyetine girişen Eşref Bey, bölge eşrafından beklediği karşılığı alamaz (Yelbaşı, 2018). Ankara hükümetine muhalif olduğu bilinen bir kitlenin örgütlenme ve propaganda faaliyetine kayıtsız kalması muhtemeldir ki Eşref'in Kuvayı Milliye adına verdiği mücadelenin bölge halkı hafızasında tazeliğini koruması ve bu bakımdan da güvenilirliği muğlak bir şahsiyet olarak algılanması ile ilintilidir.

'Çerkes Ethem'in bu hareketteki varlığına da örgütsel ve askeri yeteneklerinin ötesinde bir anlam yüklenir. Ethem Bey'in Kuvayı Milliye ile yollarını ayırdığı tarih, resmî belgelerde isminin stigmatize edici bir ifade olarak "Çerkes Ethem" olarak zikredilmeye başladığı zamana denk düşer. İşte bu andan itibaren Çerkeslik belli bir siyasal yükü siyaset alanında var olacaktır (Besleney, 2014). Zira Ethem Bey'in stigmatize edici içeriğiyle "Çerkes Ethem"e evrilmesi, Çerkesliğe yerli halkça yüklenmiş olan eşkıyalık, çetecilik, zorbalık gibi olumsuz nitelermelerin teyidi ve "hain Çerkes" tamlamasının siyasal dile yerleşmesi anlamına gelmektedir. Ancak Çerkes topluluğuna bir tür gözdağı olarak düşünülen bu stigmatizasyon farklı zaman dilimlerinde birbirlerine karşı düşmanca mücadele vermiş olan Kuzey Kafkasyalıların "Çerkeslik" paydasında bir araya gelmelerini kolaylaştırmıştır. Böylelikle de pragmatik ve geçici çıkar ortaklıklarıyla şekillenen ortaklığın daha kalıcı bir mücadele eksenine evrilmesinin önü açılmıştır. Anzavur hareketinin kanlı biçimde bastıran Ethem Bey, Anzavur izinden giden muhaliflerle "Çerkeslik Meselesi" etrafında birleşebilmiş ve bu ortak payda keskin düşmanlıkların bir süreliğine ertelenmesini sağlayıvermiştir. Dolayısıyla, Ethem ve zamanında kendilerine karşı amansız bir mücadele verdiği saltanat yanlısı Çerkeslerin bir arada davranma ihtimalinin Ankara'yı kaygılandırmış olması beklenebilir. Yunan tarafının kendi topraklarına sığınan Çerkes milislere yoğun destek sunmasının Lozan Antlaşması sürecinde Ankara'yı yıpratma çabalarıyla çerçeveselenmiş olabileceğini hatırlatan bir araştırmacı, Ankara'nın iç sürgüne dair zamanlamasını Lozan sürecinin sancılılarıyla ilişkilendirir (Yelbaşı, 2018). Kasım 1922 ile Temmuz 1923 arası zaman dilimi Lozan Barış Antlaşması müzakerelerinin sürdüğü bir döneme tekabül eder. Bu süre zarfında Ankara Hükümeti'nin elini zayıflatacak her hamlenin Britanya ve Yunanistan açısından hüsnü kabul göreceği aşikârdır (Yelbaşı, 2018: 3). Ankara'yı zora sokabilecek bu zoraki ve geçici ittifakların arka planı hem Çerkesler hem de Kemalist kadrolar açısından daha da karmaşık bir manzara sunmaktadır. Kuşçubaşı Eşref'in Çerkes

Ethem ile yollarının örgütsel bir çatı altında kesişmesinin somut göstergesi olan *Anadolu ve Osmanlı İhtilâl Komitesi (AOİK)*'ni önceleyen, farklı cephelerde birbirinden bütünüyle farklı siyasal mücadeleler vermiş Çerkesleri bir araya getiren *Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti*, bambaşka bir siyasal tasavvurun dışavurumu gibidir. Cemiyetin çekirdeği, 24 Kasım 1921'de işgal altındaki İzmir'de bir kahvehanede buluşur ve ortaklaştıkları ilkeleri sıralar (Gingeras, 2014: 211). Arşivlerdeki belgeler Kemalist kadroların toplantıdan çok önce böylesi bir yapılanmaya gidildiğine dair bilgilendirilmiş olduklarını göstermektedir. Cemiyet, "Çerkes Milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlemi İnsaniyet ve Medeniyete Umumi Beyannamesi" başlığını taşıyan bir bildirgeyle varlığını ilân eder. Bildirgede dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından Çerkesleri nasıl bir hayatta kalma mücadelesi beklediğine dair senaryolar yer almaktadır. Bu senaryolardan en fazla dikkate değer olanı "özerklik" talebiyle ifade edilen kendi yolunu tayin meselesidir (Tunaya, 2015: 590). En özlü biçimde, bildirgenin içeriği şöyle özetlenebilir: Tehcire maruz kalmış diasporik bir topluluğun Avrupa kamuoyundan destek talebi. Bildirgeyi kaleme alanlar taleplerini gerekçelendirirken ironik bir biçimde Ermeni diasporası ile özdeşlik kurmaya, bir zamanlar Teşkilat-ı Mahsusa adına dahil oldukları şiddet eylemlerini affolunması gereken bir hata gibi sunmaya gayret etmişlerdir. Bildirge, Çerkeslerin hangi koşullarda Yunan işgal güçlerine destek verdiklerini, Yunan tarafından beklentilerini vazeden bir metin olarak da ele alınabilir. Kemalist kadrolar açısından bu bildirgenin önemi, ne Çerkes ileri gelenlerinin uluslararası hukuka başvurarak kaderlerini belirleme çabalarından ne de Avrupalı, beyaz, medeniyetin öncüleri olarak kendilerini Batı dünyasına kabul ettirme gayretlerinden kaynaklanır. Bildirge ve bildirgeyle varlığını ilân eden Cemiyet, farklı siyasal tasavvurlara sahip Çerkeslerin ortak bir paydada buluşmalarını göstermesi açısından kaygı vericidir.

Güney Marmara'da ikamet etmekte olan ve Kemalistlere muhalif Çerkeslerinin işgal sürecinde Kuvayı-ı Milliye karşıtı ve Yunan işgaline yönelik hayırhah tutumları nasıl açıklanmalıdır? Yunan güçleriyle iş birliği yapan milislerin ve Yunanistan'a geçen Çerkes topluluklarının en temel kaygıları yeni rejimin kurucu aktörleri tarafından toplu bir imha politikasına maruz bırakılacaklarıdır. Marmara'nın güney kesimlerinde ikamet eden Kuzey Kafkasyalıların birçoğu "tehcir" edilecekleri korkusunu derinden yaşamakta, "tehcirin" olası sonuçlarından korunmak için önlemler almak için bir araya gelip ortak hareket planları yapmaktadır. Bölge sakinlerinin "tehcir" temasıyla bu denli içli dışlı oluşlarının tarihsel sebepleri açıktır: Güney Marmara uzunca bir süre Osmanlı ordusunun ve özellikle de Teşkilatı Mahsusa'nın en sağlam neferlerini devşirdiği bir bölge olagelmıştır (Gingeras, 2014). Teşkilatı Mahsusa mensubu Çerkesler bölgedeki

geniş toplumsal bağlarını kullanarak kolaylıkla insan malzemesi devşirebilmişler, etnik ortaklık ve aile bağlarının patronaj ilişkilerine evrilmesini sağlayarak yeraltı faaliyetlerinin Çerkes milisler için bir işkolu haline gelmesini kolaylaştırmışlardır. Dolayısıyla, bu ilk iç sürgünün sürgünzedelerin ikamet ettikleri coğrafyanın fiziki ve tarihsel özellikleri tartışılmaksızın anlamlandırılması kolay olmasa gerektir. Gönen ve Manyas yörelerinin üzerinde yer aldığı ve Gingeras'ın 'Güney Marmara' olarak nitelermeyi yeğlediği bölge, tam da imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin en sancılı yıllarında askeri ve stratejik açıdan büyük önem arz eden dört sancaktan oluşmaktadır: Balıkesir, Bursa, Çanakkale ve İzmit (Kocaeli) (2014: 3). Başkent in doğusundaki demiryolu kavşağını içeren ve denize kıyısı olan bu sancaklardan başkente bir gün zarfında erişmek mümkündür. Stratejik açıdan bu denli önemli bir bölgede istikrarın sağlanmasının yeni rejimin kurucuları açısından birincil önemde olması anlaşılır görünmektedir. Milis kültürünün yaygın olduğu, uzun süre İttihat ve Terakki'ye nefes tedarik etmiş ve çetecilik faaliyetleriyle nam salmış olan yerleşkeleri kapsayan bu bölge Kuvayı Milliyecilerle saltanat yanlılarının çetin mücadelelerine sahne olmuştu. Ankara güçlerine karşı en şiddetli tehdidi içeren Anzavur hareketi esas olarak bu kavşak noktasında mevzilenmişti. İstanbul ve Anadolu arasındaki irtibatı keserek direniş i boğabilecek sonuçlara yol açacağı düşünölen bu isyan, bizzat padişahça ve Büyük Britanya güçlerince desteklenmiş ve yöre halkından geniş destek görmüştür. 1919 ve 1920 arasında vuku bulan ve çeşitli evrelerinde düzenli ordu karşısında mevzi kazanan üç ayrı ayaklanma Ethem Bey'in başında olduğu Kuvayı Seyyare birlikleri tarafından bastırılmıştır. Bastırılmış olmakla birlikte Anzavur ayaklanmasının Ankara hükümeti nezdinde şöylesi bir önemi vardı: Kendisi de Bigalı bir Çerkes olan Ahmet Anzavur ordusunun saflarını bölgeden sağladığı kitle desteğiyle doldurabilmişti. Anzavur ayaklanması, yöre halkının Kuvayı Milliyecilere yönelik olumsuz tutumunu göstermesi bakımından da önemliydi. Nitekim ayaklanmalar sürecinde ve sonrasında yöre Çerkeslerini Kemalistlere destek versinler diye ikna etmek üzere bölgeye gönderilen yine Çerkes kökenli Kuvayı Milliyeci subaylar bölgeden hüsrarla ayrılmışlardı. Ahmet Fevzi Paşa'nın (Düzceli) bu yöndeki çabalarının başarısızlıkla neticelenmesi, yine Kuzey Kafkasyalı bir subay olan Bekir Sami (Günsav) Bey'in yerel halkı Anzavur ayaklanmasına dâhil olmamaları hususunda ikna çabasının ahali nezdinde karşılık bulmaması muhtemeldir ki Kemalistlerin bölge sakinleri aleyhine kanaatlerini keskinleştirmiştir (Akşin, 1992: 107; Gingeras, 2014: 169).

Önceki satırlarda da belirtildiği üzere, ahalinin geniş kesiminin direniş e destek vermemiş olması İttihatçılar ve Kemalistler arasında kurdukları özdeşlikle de yakından ilintiliydi. Ülkeyi savaşa, açlığa ve kitlesel bir yoksulluğa sürükleyen İttihatçılara karşı kolaylıkla eyleme dönüştürölebilecek bir öfke ve hoşnutsuzluk

biriktirmişlerdi. Anzavur gibi saltanatçı bir figürün kitlesel bir destek bulması işte bu öfke ve yığınlığı padişah karşıtı İttihatçı cephenin bir uzantısı olarak resmettiği kendilerine Kuvayı Milliyeciler adını veren kesime karşı seferber etmesi hiç de zor olmamıştır. Bölgenin bu özgül yapısı, taşıdığı stratejik önem de hesaba katıldığında, hiç kuşku yok ki işgalci güçlerin, bilhassa da Büyük Britanya'nın ilgisine mazhar olmuştur. Padişah saflarında mücadele veren ve yerel milisleri harekete geçirmeyi başaran Ahmet Anzavur'a sunulan maddi destek bu özgüllüğün değerlendirilmesi hususunda oldukça kararlı olduklarını gösterir. Nitekim İngiliz Muhipler Cemiyeti aracılığıyla Anzavur'a silah ve para kaynağı sağlandığı savaş sonrası çeşitli belgelerle ifşa olunmuştur (Tunaya, 2015: 338).

Gönen Manyas ve civarı, İttihat ve Terakki'nin milislerden nefer devşirdiği bir madenken tekil figürler dışında Millî Mücadeleye katılmayı şüpheyle karşılayan bir bölgeyi işaret eder olmuştur. Bölgenin Kuzey Kafkasyalı eşrafı, Kuvayı Milliye saflarında mücadele veren Çerkes subayların tüm ikna çabalarına rağmen direnişe sırtlarına dönmeyi yeğlemişlerdir. Dahası, direniş süresince Kuvayı Milliye yanlısı idarecilerin ve subayların, direnişe zorla katılımı sağlama yönündeki nafile çabaları, yer yer şiddette başvurmaları ve halkı direnişe destek için vergi vermeye zorlamaları ahalideki İttihatçı Kemalist özdeşliğini ve öfkelerini güçlendirmişti. Bilhassa eşrafın yüksek vergilere yönelik hoşnutsuzluğunu her fırsatta aktardığı bilinmekteydi. Bu durum, daha sonra bizzat kimi Kuvayı Milliye taraftarlarınca da halkı bezdiren hatalı adımlar olarak anılmıştı (Gingeras, 2014: 180). Yörenin yetiştirdiği istihbarat kökenli saltanatçı figürlerin köy köy dolaşarak Kemalistlere karşı propaganda faaliyetine girişme ve saltanat yanlısı bir hat örme isteklilikleri saray yanlısı çevrelerin ve işgalci güçlerin, yerel halkın öfkelerini direniş karşıtı sağlam bir potansiyel olarak şekillendirilebileceklerini hesaba kattıklarını gösterir. Yunan ordusu yerleşim yerlerine girdiğine bile bölge halkının büyük bölümü direnişe mesafeli durmuş, Çerkeslerin bir bölümü Yunan yetkililere lojistik ve insan malzemesi desteği sunmaktan sakınmamıştı. İngiliz arşivlerine dayanan kaynaklar, bu desteği aktarırken işgal esnasında yerli Rumlarla birlikte sayıları 6 bin ile 10 bin arasında değişen Kuzey Kafkasyalının Yunan ordusu hizmetin geçtiğini vurgulamaktadır (Gingeras, 2014: 205). Anzavur isyanının bastırılmasının ardından Kuvayı Milliyecilerin bölgede denetimi sıkılaştırmak adına aldıkları önlemlerin, yerel halk tarafından haraç kesmeyle özdeş sayılan vergi tahsilatlarının ahaliyi daha da yabancılaştırdığı ve yeni rejimin kurucularına karşı henüz savaşın kimin lehine sonuçlanacağı belli olmayan evrelerinde de olumsuz bir tutum geliştirdikleri söylenir. İsyânların bastırılmasında başat rol oynayan Ethem Bey'in, kendisiyle aynı etnik kökeni paylaşan ancak karşı saflarda, saltanat yanlısı cepheye savaşan ahaliye ve onların

öncülerine fevkalade acımasız yöntemlerle karşılık vermesi, yine direniş karşıtı safların sıkılaştırılmasında ve ahalinin Ankara'ya karşı yabancılaşmasında etkili olmuştur. Ethem Bey bu hususta Kuvayı Milliye'nin önde gelenleri tarafından bizzat uyarılmış, direniş karşıtlarına yönelik idamlardaki keskin tavrından tavizler vermesi kendisinden özellikle talep edilmiştir (Besleney, 2014).

İşgal süresince tecrübe edilenler muhtemeldir ki yöre halkına ilişkin Ankara nezdinde kendisine karşı ayaklanabilecek bir tabanın bu kilit bölgede her daim var olduğuna dair kanaati ve bu tabanın kökünün kurutulması gerektiğine dair inancı diri tutmuştu. Bölge, Osmanlı'nın en büyük Hristiyan topluluklarına ev sahipliği yapmaktadır ve Rumları ve özellikle de Ermenileri hedef alan devlet destekli etnik kapışmalarda Çerkes toplulukları öncü rolü üstlenmişlerdir. Ermeni tehcirine bire bir tanıklık etmiş, tanıklığın ötesinde kimi topluluk mensuplarının zaman zaman da katliamların katılımcısı olduğu bir topluluğun, günü geldiğinde kendilerinin de tehcirle cezalandırılacaklarını düşünmesi çok da beklenmedik olmasa gerektir. Sarayın, Yunan ordusunun yenilmesi durumunda sıranın Çerkeslere geleceği ve Çerkeslerin tıpkı Ermeniler gibi tehcir edileceklerine dair söylentiler çıkararak yöredeki Çerkes topluluğunun korkularını körüklediği de bir vakıdır (Aybars, 1984: 213). Kimi mensuplarının İttihat ve Terakki'nin kitlesel katliamlarında gönüllü veyahut gönülsüz neferler olarak yer aldığı bir topluluk, tazeliğini yitirmemiş tecrübeleriyle, katılımcılıktan mağdurluğa uzanan bir maceranın kendilerini beklediğine kolaylıkla ikna olabilmıştır. Failerin kurbanı dönüşme ihtimali, bu tecrübeyi belleklerinde diri tutanlar açısından yeni ittifaklar ve düşmanın düşmanıya dostane ilişkiler tesis etme türü yalınkat pragmatizme dayanan siyasal aranımlar peşinde koşmayı beraberinde getirmiştir. İmha edilecekleri, tehcirle sınanacakları, işgal esnasında direnişe destek vermedikleri için cezalandırılacaklarını düşünen bölge Çerkeslerinin Batı Trakya'ya kitleler halinde göç etmeleri ve Yunan güçleriyle işgal sonrasını takip eden süreçte belli bir iş birliğine girişecek olma ihtimalleri Ankara açısından bir an evvel halledilmesi gereken bir sorunların ilk sırasına yerleşmelerine yol açmıştır.

Sonuç ve Tartışma

İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde gerçekleşen ilk köy boşaltma ve iç sürgün pratiğinin ardındaki temel nedenleri şöyle sıralamak mümkündür: Askeri ve stratejik olarak son derece önem arz eden, İstanbul ve Anadolu arasındaki bağlantı noktalarını birleştiren bir havzada istikrarın sağlanması ve iktidarın pekiştirilmesi yeni rejimin kurucuları açısından elzemdir (Gingeras, 2014). Dahası, Lozan müzakerelerinin arifesinde bu bölgede güvenliğin tesis edilmesi çok daha büyük bir aciliyet taşımaktadır (Yelbaşı, 2018). Ne var ki

isyana tevessül edecekleri kaygısıyla yerinden edilen kitlenin, rejimi sarsacak veyahut zora sokacak bir ayaklanma yaratacak güce ve niyete sahip olduğu oldukça tartışılır görünmektedir. Sürgünzedelerle etnik, kültürel, toplumsal bağlara sahip milis güçlerinin Yunanistan ve İngiliz hükümetlerinin de örtük (ya da zaman zaman açık) desteğiyle suikastlar düzenleyebilecekleri ihtimali bir miktar akla yatkın görünse de suikastlara ilişkin istihbaratın doğruluğu çok da kestirilebilir değildir (Yelbaşı, 2018: 6). Çekirdek kadrolarını Kuşçubaşı Eşref gibi gizli faaliyet icra eden yeraltı unsurlarına fevkalade vakıf “teşkilâtçılar”ın ve örgütlenme ve askeri yetenekleriyle öne çıkmış Çerkes Ethem gibi şahsiyetlerin oluşturduğu bir muhalefet damarının başta Mustafa Kemal olmak üzere, yeni rejimin öncü kadrolarında paranoyaya varan bir kaygı ve korkuya (Yelbaşı, 2018: 941-943) sebebiyet vermesi anlaşılır görünmektedir. Gerçekten de bir zamanlar birlikte mücadele ettikleri Kemalistlerle yollarını ayıran bu eski tüfeklerin İttihatçı damarlarının ne vakit ortaya çıkacağı tam bir muammadır. Eldeki verilerle kesin kes bir yargıya varmak mümkün olmasa bile, söz konusu çekirdek kadronun Mustafa Kemal’e karşı başını Enver Paşa’nın çekeceği bir hareketi tercih edeceklerini ileri sürmek zorlama bir iddia olmayacaktır. Yine de algılanan tehdit ile gerçekte var olan tehdit arasında bir örtüşmezlikten söz etmek pekâlâ mümkündür. Kısa erimli operasyonel kaygılarla tasarlanmış olsa bile Gönen Manyas sürgünü, yeni rejimin öncü kadrolarının, kendilerini tehlikede hissettikleri ilk anda, imparatorluk dönemi yönetme stratejisi olan zorla yerinden etmeye başvurarak bir sürekliliğin mirasçıları olduklarını sergilemektedir. Ardındaki temel saik her ne olursa olsun, inceden inceye tasarlanıp tasarlanmadığı belirsiz olmakla birlikte, bu ilk iç sürgün sonuçları itibarıyla hem tehlikeyi bertaraf etmeye hem de gözdağı vererek belli bir etnik topluluğu ehlileştirmeye hizmet etmiştir.

Daha yalın bir biçimde söylenecek olursa, Gönen Manyas iç sürgünü iki bakımdan önem arz eder: İlk olarak, bu deneyim, erken Cumhuriyet rejiminin şiddet repertuarı ve hâkimiyeti altındaki topraklarda etnik farklılıklarla başetme biçimleri hakkında ipucu sunar. Sürgün, rejimin kurucu unsurlarının “biz” ve “ötekiler” arasındaki sınırları net biçimde çizdiği ilk örnektir. Bu erken örnek, devletin “itaatsiz” saydığı unsurları stigmatize etme kapasitesi konusunda çok şey anlatır. Yeni rejimin muktedirleri açısından Osmanlı mirası zorunlu göç seçeneğini test etmede bir ilk örnek teşkil eder ve zorunlu göçün belli etnik topluluklara tatbik edilmesinin maliyetleri ve imkânlarını muktedirlere sunar. Yeni rejimin kurucu unsurları nezdinde, Gönen Manyas bölgesi, Ethem Bey yanında mücadele etmiş milis güçlerinin yoğunluklu olarak ikamet ettiği bir yerleşim yeridir. Dolayısıyla, bu bölgedeki topluluğa yönelik bir cezalandırma veyahut gözdağı politikasının diğer yörelerde yaşamakta olan Çerkesler için

emsal niteliği taşıyacağı düşünülmüştür. İç sürgün öncelikle bölge Çerkeslerinin iktisadi ve siyasal gücünü kırma işlevini yerine getirmiştir. İkinci olarak, Çerkes topluluğunun “terbiye” edilmesini ve Türklük’le ıslah edilmelerini sağlamıştır.

Gönen Manyas iç sürgününün bir diğer önemi Çerkes topluluğunu ilgilendiren boyutudur. İç sürgün, 1864 travmasının izlerini henüz üstlerinden atamamış Çerkes topluluğuna yeni rejime yönelik çatışmalı bir ilişkinin toplumsal maliyetlerini belletir: yeniden yurtsuzlaşma, mülksüzleşme ve stigmatizasyon. Gönen Manyas sürgününü hatırlamayı ve/veyahut unutmayı tercih eden Çerkesler için, Gönen Manyas hadisesi, ev sahibi toplumla ve devletle tesis edecekleri ilişkide hangi hayatta kalma stratejisini hayata geçirecekleri konusunda belirleyici olmuştur. Bölgedeki Çerkes topluluğunun iç sürgün konusunda suskunluğa gömülmesi, iç sürgünü topluca unutmayı yeğlemeleri Türklük Sözleşmesine dâhil olmalarının ön koşulu olmuştur. İç sürgün, 1864 sürgünü ile anavatanlarından kovulan diasporik bir topluluk için bir travmadır, Şoenu’nun ifadesiyle “ölüm yolu”dur (2007). Unutma pratiğinin bugün tek tük istisnai örnekler dışında devam ediyor olması, bu travmanın diri tutulduğuna işaret etmektedir. Bu bakımdan, Gönen Manyas sürgünü, bölge Çerkeslerinin hâkim milliyetçilikle ilişkilerinde ve kendilerine yönelik algılarında derin izler bırakan travmatik bir dönemeci anlatır. Başka bölgelerde ikamet eden Çerkeslerin olup bitenlerden haberdar olduklarına dair güvenilir veriye erişmek mümkün olmasa da sürgüne maruz kalan ve sürgün esnasında veyahut çok sonra sürgünden haberdar olan Çerkeslerin hayatta kalma stratejilerinde söz konusu tarihsel dönemecin izlerinin belli bakımlardan belirleyici olduğunu söylemek zor olmasa gerektir. Gönen Manyas sürgünü, Çerkeslerin bir kesiminin rejimin ve hâkim milliyetçilik anlayışının “sakıncalıları”na karşı kendilerini “rejimin asli ve kurucu unsurları” olarak tarif ederek baştan olumsuz tutum almaları, susmak ve unutmak dışında, söz sürgüne maruz kalan ve sürgünden haberdar olan Çerkeslerin söylemeyi de bir hayatta kalma refleksi olarak benimsemelerinde önemli bir dönemeç olarak görünmektedir.

Sürgünün hatırlanma ve aktarılma biçimleri de travmanın derinliğini doğrular niteliktedir. Anlamlı bir anekdot sürgüne gönderilen köylerden biri olan Dereköy’e ilişkindir. Rivayet odur ki eşyalarını öküz arabalarına yükleyerek sürgün yoluna koyulan Dereköy sakinleri, güzergâh üzerinde bulunan Sarıköy’e vardıklarında Sarıköy ahalisinin küçümseyici bakışlarla kendilerini izlediklerini fark ederler. Bunun üzerine köyün ileri gelenleri kafiye en güzel giysilerini kuşanıp sürgün güzergahındaki yerleşim yerlerinde hakir görülmemek için düğün kafilesi görüntüsü yaratmalarını buyururlar. Dereköy anekdotu gerçekle ne derece örtüştüğünden ziyade seçmeci belleğin trajedinin belli bir parçasını parlatıp öne çıkarmasına örnek olması bakımından önem taşır ve sindirilmemenin

boyutlarını sergiler. Bu sindirilmiş duygusu, her an yerinden edilebilecekleri korkusunu diri tutarak Çerkeslerin 'hain Çerkes' imgesine karşı ördükleri koruma kalkanında temel motiflerden biri olsa gerektir. Neticede Gönen Manyas iç sürgünü, Çerkes topluluğunun içerisinde yükselebilecek muhtemel muhalif seslerin çok önceden bastırılmasına zemin teşkil etmiştir. Sürgün, kolektif cezalandırmanın kolektif belleksizlikle neticelenmesini sağlayarak, Türklük Sözleşmesi'nin önemli maddelerinden biri olan muhataralı konularda suskunluk performansı sergilemeyi ve gerektiğinde hâkim milliyetçiliğin söz dağarcığıyla konuşmayı belleten bir erken deneyim olmuştur.

Sonnotlar

1. Gingeras'ın da aktardığı üzere, Rauf Orbay yaşamı boyunca bu konuya ilişkin Aydemir'in iddialarına dayanak oluşturabilecek herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (2014: 241).
2. <http://www.gusips.net/analysis/desc/4325-unutulan-gecmisin-pesinde-gonen-manyas-cerkes-surgunu.html>
3. Bu çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Ryan Gingeras (2009), *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, Oxford: Oxford University Press; Zeynel Abidin Besleney (2014), *The Circassian Diaspora in Turkey: A Political History*, Routledge; Eylem Akdeniz (2015), "State-building and Demographic Engineering in Early Republican Turkey: Gönen Manyas Circassian Exile," *30th Middle East History and Theory Conference, Nisan 30 – Mayıs 1, 2015*, Şikago Üniversitesi; Caner Yelbaşı (2018), "Exile, resistance and deportation: Circassian opposition to the Kemalists in the South Marmara in 1922-1923." *Middle Eastern Studies*, 54(6), 936-947.
4. Charles Tilly (2005), dezavantajlı grupların otorite ile aşağıdan yukarı ilişki kurma stratejilerini kavramsallaştırırken çeşitli mekanizmalar sıralar (2005: 104). Bunlar arasında "gizlenme" (*concealment*), "yanaşmalık" (*clientage*) ve "gönüllü nefer olma" (*enlistment*) özellikle Çerkeslerin durumunu kavramsallaştırmak açısından ufuk açıdır. Hatta Tilly'nin öğrencisi Murat Yüksel benzer bir çerçeveye (Tilly'deki farklı unsurları öne çıkararak), Dersimlilerin otorite karşısında hayatta kalma stratejilerini tartışmıştır. Bkz. Murat Yüksel, *Forced Migration and the Politics of Internal Displacement in the Making of Modern Turkey: The Case of Dersim, 1937-1947*, Columbia University Yayınlanmamış Doktora Tezi (2008).
5. Kuşkusuz "Çerkes" ifadesi kendi içlerinde farklılıklar barındırmayan, yekpare bir insan topluluğunu işaret etmemektedir. Osmanlı yönetiminin de Çerkesleri yekpare bir bütün gibi algıladığını söylemek mümkün değildir. Ancak en genel biçimiyle, Osmanlı yönetiminin Çerkeslere ilişkin algısının uçlarda gezindiğini ve sadık unsur ile eşkiya arasında salındığını söylemek çok olmasa gerektir.

6. Osmanlı yönetiminin alt sınıftan Çerkesleri topyekûn çeteciliğe ve eşkıyalığa meyilli sayması salt bu topluluğun özgül nitelikleriyle ilişkili sayılamaz. Benzer bir durum Arnavutlar, Lazlar, Kürtler, Boşnaklar için de geçerlidir (Gingeras, 2014:57).
7. ATASE.İSH. 1666/88, belge no: aa 23/06/1339. Bu belgede 1921 Kuvayı Milliye'nin ilerlemesiyle 1921 Haziran ayından itibaren öbekler halinde Midilli Adası'na geçen Çerkes milislerden söz edilir.
8. ATASE. İSH 1667/7, 21/1/39 (1923).
9. Şoenu cami kapılarına asılan genelgeden şu alıntıyı yapar: "Sözü geçen kişilerin köyde gizlendikleri birliklerce öğrenilip çatışmaya girildiğinde, köyün yanmasına neden olduğunda, birlikler kesinlikle sorumlu olmayacak, bu sorumluluk köylerin olacaktır." (2007: 231).
10. ATASE.İSH. 1666/53 belge numarası aa 03/05/59 (1923).
11. Yelbaşı'nın aktardığına göre Ankara, örgütün eylem planlarının birçoğundan içeriye sızdırdığı istihbaratçılar vasıtasıyla haberdardır (BOA. HR. İM 81/57 23 Ağustos 1339 (1923), aktaran Yelbaşı, 2018: 11).
12. İlgili belge için bkz. BOA.DH.KMS. 60-3/26, 31 Aralık 1921 (Gingeras, 2014: 212).
13. Cemiyet'e ilişkin kapsamlı bir çalışma için, bkz. olarak YelbaşıEmergence of the Anti-Kemalist Movement in the South Marmara: Governor of Izmit Çule Ibrahim Hakkı Bey and the Circassian Congress, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*,2018, September.
14. Yelbaşı'nın çalışmalarına göre bu rakam abartılı görünmektedir. Anlatıda adı geçen Çerkesler Anadolu'yu terk ederek Yunanistan'a geçmişler ve üç köy kurmuşlardır. Bkz. Yelbaşı, 2018.
15. Türklük Sözleşmesi için kapsamlı bir değerlendirme için, bkz. Barış Ünlü, *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*, Ankara: Dipnot, 2018.
16. Unutma ve toplumun belleğinin denetim altına alınması konusunda kapsamlı bir tartışma için, bkz. Paul Connerton (1999) *Toplumlar Nasıl Anımsar?* İstanbul: Ayrıntı.
17. Kural, K. (2013) 6 Kasım SözlüTarih Çalışması, "Unutulan Geçmişin Peşinde: 'Gönen-Manyas Çerkes Sürgünü" Mülakatlar, <http://www.gusips.net/analysis/sozlutarih/4334-hasan-tekin-hayvan-vagonlarına-insanları-balık-istifi-yerleştirmişler.html>

Kaynakça

Adanır F ve Özel O (2015). *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akşin S (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*. Cilt: 2 İstanbul: Cem Yayınevi.

Avangyan A (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*. İstanbul: Belge Yayınları.

Aydemir İ (1999). Gönen Manyas Çerkeslerinin Sürgünü. *Nart Dergisi*, Sayı: 15.

Barkan O (1954). Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1-4): 209-239.

Berkuk İ (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası.

Berzeg N (2006). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti: Sovyet Karanlığına Girerken*. İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Besleney A Z (2014). *The Circassian Diaspora in Turkey*. London: Routledge.

Bookman M (1997). *Demographic Struggle for Power: The Political Economy of Demographic Engineering in the Modern World*. London;Portland, OR: Frank Cas

Bookman M (2002). *Ethnic Groups in Motion: Economic Competition and Migration in Multiethnic States*. London; Portland, OR: Frank Cass.

Cilasun E (2004). *Baki ile Sela: Çerkes Ethem*. İstanbul: Belge Yayınları.

Dündar F (1999). *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*. İstanbul: Doz Yayınları.

Dündar F (2001). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*. İstanbul: İletisim.

Fortna B (2016). *The Circassian: A Life of Eşref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*. Londra: Oxford University Press.

Gingeras R (2014). *Dertli Sahiller: Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Karal E (1943). *Osmanlı İmparatorluğunda ilk Nüfus Sayımı (1831)*. Ankara: DİE.

Karpat K (1989). *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*.Madison, Wisconsin: Wisconsin University Press.

Kasaba R (2004). Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire. İçinde J S Migdal (der.), *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kaya A (2011). *Türkiye’de Çerkesler: Diasporada Geleneğın Yeniden İcâdı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Klein J (2017). *Hamidiye Alayları: İmparatorluğın Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*. Çev. R. Akman. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kural K (2013). 6 Kasım SözlüTarih Çalışması, “Unutulan Geçmişin Peşinde: ‘Gönen-Manyas Çerkes Sürgünü” Mülakatlar, <http://www.gusips.net/analysis/desc/4325-unutulan-gecmisin-pesinde-gonen-manyas-cerkes-surgunu.html>

McCarthy J (1995). *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton: The Darwin Press.

McGarry J (1998). “‘Demographic Engineering’: the State-directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation,” *Ethnic and Racial Studies* 21 (4): 613-638.

Orhonlu C (1987). *Osmanlı İmparatorluğında Aşiretlerin İskam*. İstanbul:Eren.

Shami S (2000). Mobility, Modernity and Misery: Population Displacement and Resettlement in the Middle East. İçinde S. Shami, (derl.), *Population Displacement and Resettlement: Development and Change in the Middle East*. New York: Center for Migration Studies.

Şener C (1990). *Çerkez Ethem Olayı*. İstanbul: Ant Yayınları.

Şeker N (2013). Forced Population Movements in the Ottoman Empire and the Early Turkish Republic: An Attempt at Reassessment through Demographic Engineering. *European Journal of Turkish Studies*, 16.

Şoenü F (2007). *Tüm Eserleri*. Ankara: Kaf Dav Yayınları.

Tekeli İ (1990). Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değıştirmesi ve İskân Sorunu. *Toplum ve Bilim* 50: 49-71.

Tilly C (2005). *Trust and Rule*. NewYork: Columbia University.

Tunaya T (2015). *Türkiye’de Siyasal Partiler*. Cilt 2. İstanbul: İletişim.

Ünlü B (2018). *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Ankara: Dipnot, 2018.

Yelbaşı C (2018). Exile, resistance and deportation: Circassian opposition to the Kemalists in the South Marmara in 1922-1923. *Middle Eastern Studies*, 54(6), 936-947.

Yüksel M (2008). *Forced Migration and the Politics of Internal Displacement in the Making of Modern Turkey: The Case of Dersim, 1937-1947*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Columbia University.

Zurcher E J (2008). *Turkey: A Modern History*. London: LB. Tauris.

Zurcher E J (2014). *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*. İstanbul: İletişim.

İran Devrimi'ni Okumak: Türkiye'de Basılan İran Devrimi Konulu Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme

Nail Elhan, Hitit Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-5058-0280, e-posta: nail.elhan@gmail.com

Özet

1979 yılındaki İran Devrimi'nin, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de çoğu İslamcı hareket üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Devrimin ardından Türkiye'de devrime yönelik farklı tepkiler ortaya konulmuştur. Siyasi alanda Türkiye'nin üç önemli endişesi bulunmaktadır. Bunlar, İran'ın toprak bütünlüğünün bölünmesi endişesi, İran'ın komünizmin etkisi altına girmesi endişesi ve İran'da kurulan şeriat rejiminin endişesidir. Siyasi endişelerin aksine Türkiye ve İran'ın ekonomik ilişkileri gelişerek devam etmiştir. Toplumsal düzeyde ise iki farklı görüş bulunmaktadır. Türkiye'deki İslamcı çevreler İran Devrimi'ni farklı biçimlerde algılamışlardır. Bu hareketler içerisinde Devrim'i tümünden reddedenler ya da İslami bir devrim olarak kabul edip mezhebi yönden eleştirenler olduğu gibi, devrime tamamen olumlu yaklaşıp benimseyenler ve benzeri bir devrimi Türkiye'de de gerçekleştirmek isteyenler de olmuştur. İlk gruba göre İran Devrimi İslami bir devrim değildir ve Batı'nın ya da Sovyetlerin etkisi altında gelişmiştir. Şiiliğe karşı olumsuz bir tavra sahip bu gruba göre Şiilik, İslam'a fitne sokmaktadır. Buna ek olarak, İran Devrimi'nin lideri Ayetullah Humeyni dini araçsallaştırmakta ve Şiiliği bir din gibi sunmaktadır. Bu sebeple İran Devrimi'ne karşı çıkılması gerekmektedir. Diğer grup ise Şiiliği İslami bir mezhep olarak görmekte ve İran Devrimi'nin ezilenlerin yanında ve müstakberlere karşı yapılmış bir uyanış hareketi olduğunu düşünmektedir. Devrim'e yönelik bu farklı bakışlar siyasal ve toplumsal hayatı etkilemesinin yanı sıra etkilerini basılan kitaplarda da göstermiştir. Propaganda niteliğinde sayılabilecek bu kitaplar, devrimi farklı yönlerden ele almışlardır. Kitaplardan bazıları, dini ve milli kimlikler üzerinden bir öteki algısı yaratma ve böylelikle İran Devrimi'nin Türkiye toplumuna ve Türkiye'deki yerleşik dini yapıya yabancılaşmasını vurgulayarak devrimin olası etkilerini azaltmayı amaçlamıştır. Bazıları ise devrimin ve devrimi gerçekleştiren kadronun öne sürdüğü evrensel ve kapsayıcı dini anlayış çerçevesinde devrimin önemini Türkiye'ye tanıtmayı hedeflemiştir. Çalışma bu bağlamda, Devrim'den sonra Türkiye'de yayımlanan ve İran Devrimi'ni konu edinen söz konusu bu kitaplar üzerinden Devrim'in Türkiye'de algılanışını ele alacaktır. Çalışma söz konusu kitapları üç parametre etrafında inceleyecektir. İlk olarak, devrimin uluslararası boyutu ele alınacak ve söz konusu kitapların Soğuk Savaş konjonktüründe devrimin kaynağını tanımlamaları irdelenecektir. İkinci olarak, devrimin niteliğine, İran algılayışına ve Humeyni hakkındaki fikirlerine bakılacaktır. Bu kısımda devrimin İslami

olup olmadığı, Türkiye-İran ilişkileri gibi konular ele alınacaktır. Son olarak, söz konusu kitapların Şiiliğe bakışları tartışılacaktır. Bu kısımda Şiiliğin Türkiye'deki toplumsal çevrelerden nasıl algılandığı izlenecektir. Sonuç olarak, devrimin İran'da yerleşme ve benimsenme sürecinde Türkiye'den görünüşünün bir fotoğrafı, söz konusu kitaplar aracılığıyla çekilecektir. Çalışmada birincil kaynaklar kullanılmış olup çalışma Türkiye-İran ilişkilerine farklı bir boyut katmak ve Türkiye-İran ilişkilerini ele alan literatür tarafından henüz değinilmemiş bir alanı ele alması hasebiyle literatüre önemli bir katkı sunmak iddiasındadır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye, İran, İran Devrimi, Türkiye-İran ilişkileri, Propaganda.

Reading The Iranian Revolution: A Review On Books About The Iranian Revolution Published in Turkey

Abstract

The Iranian Revolution in 1979 had a great influence on the Islamist movements both in Turkey and in the world. After the revolution, different approaches toward the revolution emerged in Turkey. In the political sphere, Turkey had three concerns. These were dissolution of Iran's territorial integrity, communism, and the sharia rule in Iran. Even though Turkey had political concerns about the revolutionary Iran, Turkish-Iranian relations in economic sphere developed in an increasing rate after the revolution. In the societal sphere, there were two different views. Islamist circles in Turkey showed reactions against the revolution in different ways. There were several groups including those totally rejected the revolution, those agreed on the idea of revolution but not on sectarian issues, and those completely supported the ideology of the revolution. According to the first group, Iranian Revolution was not an Islamic revolution and it developed under the influence of the US or the Soviets. This group which was questionable about Shiism considered that the Shia understanding of Islam created troubles in the Islamic unity. In addition, this group defined Ayatollah Khomeini, the leader of the revolution, as the one instrumentalized the religion and used Shiism as a religion. This was the reason why the revolution might not be supported. The latter group, on the other hand, defined Shiism as an Islamic sect and the revolution as a movement of Islamic awakening that supported the oppressed against the oppressors. In addition to their influence on political and social life in Turkey, these various views through the revolution can also be seen in the books published in Turkey after the revolution in Iran. These books, which can also be defined as propaganda instruments, point different perspectives of the revolution. Some of the books make emphasis on Iran's religious and national differences from Turkey and construct Iran as the "other" in order to claim foreignness of Iran to Turkey. Some, on the other hand, aims to show the significance of the revolution through universalist ideas of the revolution and the revolutionary elite in Iran. Within this context, this study will focus on the perception of the Iranian Revolution in Turkey through books published in Turkey after the revolution in Iran. The study will argue these books within three parameters.

Firstly, the sources of revolution in the international dynamics within the Cold War conjuncture will be explained. Secondly, it will explain the views on characteristics of the revolution, perceptions on Iran and Khomeini. Lastly, perception of Shiism in these books will be argued. In this part, how Shiism was perceived by several circles in Turkey will be studied. To conclude, the photo of the processes of revolution's adoption and establishment in Iran will be taken from the eyes in Turkey. Primary sources will be used in the study. As the study discusses an overlooked field in the literature on Turkey and Iran, this study claims to contribute to the literature on Turkey-Iran relations.

Keywords: Turkey, Iran, Iranian Revolution, Turkey-Iran Relations, Propaganda

Giriş

1979 yılındaki Devrim'den sonra İran'da kurulan dini yönetim, yaklaşık 560 km'lik sınıra sahip olan Türkiye ve İran arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu boyut, İran İslam Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasallaşmış en kurucu ilkesi olan laikliğe yönelik bir tehdit olarak ortaya çıkma ihtimalidir. Bunun en berrak örneği, "Türkiye İran olacak mı?" sorusunun etrafında oluşan siyasal gündemdir. İlk olarak İran Devrimi'nden sonra gündeme gelen bu soru, 28 Şubat 1997 yılında toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nun aldığı kararlar sonrasında oluşan siyasi konjonktür ile zirve noktasını bulmuş, sonrasında tartışılma yoğunluğu azalsa da, tartışma varlığını korumuştur. Öte yandan, İran Devrimi'nin Türkiye siyasal yaşamına yegâne etkisi bu soru üzerinden anlaşılabilir. Devrim'in Türkiye'de yarattığı etki, bunların ötesinde olmuştur.

Devrim, bütün İslam dünyasında yarattığı olumlu ve olumsuz etkiler gibi bir kısım Türkiye İslamcılarında da heyecan oluştururken ve farklı yoğunluklarda tartışmalar üretirken, İran'ı ve Devrim'in yarattığı etkileri Türkiye'nin milli ve dini yapısına karşı bir tehdit olarak gören bir kısım İslamcı yazar tarafından da görmezden gelinmemiştir. Bu bağlamda lehte ve aleyhte olmak üzere iki ayrı yazar grubu tarafından farklı açılardan ele alınan İran Devrimi, zamanın siyasal ve dini anlayışlarından hareket eden ve Devrim'i de bu anlayışlar çerçevesinde yorumlayan propaganda kitaplarına konu edilmiştir. İran Devrimi'ni Türkiye toplumuna kendi dünya görüşleri çerçevesinde ve doğru bir şekilde açıklamayı vaat eden bu kitaplar, Devrim'in Türkiye'ye olan olası etkilerini ve Devrim'in karakterini farklı biçimlerde yorumlamışlardır. Öyle ki Devrim'i takip eden yıllarda Devrim hakkında birbirine zıt ve karşısındakilere düşmanca ithamlarda bulunan onlarca söz söylenmiştir. Örneğin 1989 yılında İran'a Devrim'in onuncu yıl kutlamaları için giden ve Türkiye'ye döndükten sonra İran'da yaşadıklarını ve izlenimlerini bir kitap haline getiren bir yazar, söz konusu karşıt görüşlerden hareketle, İran ve Devrim hakkında şunları yazmaktadır:

Onuncu yılına giren İran İslam Devrimi Türkiye’de henüz doğru dürüst tanımlanabilmiş veya anlaşılabilmiş midir? Lehte ve aleyhte sarf edilen onca söze rağmen bu soruya olumlu cevap veremeyeceğimi açık yüreklilikle vurgulamak isterim. İran etrafında koparılan onca gürültüye rağmen İran İslam Devrimi’nin asli veçhesiyle anlaşılmasının sebepleri tahlil edilmedikçe ne lehteki ve ne de aleyhteki propagandaların bir kıymet ifade etmeyeceği bilinmelidir (Metiner, 1989: 87).

İran Devrimi sonrasında Türkiye’de Devrim’e yönelik bakışın karmaşıklığı, çeşitliliği ve bir açıdan da keskinliği hususunda bu cümleler önem taşımaktadır. Aynı yazarın ilerleyen cümlelerinde İran Devrimi’nin lehinde ve aleyhinde olan görüşler, “İran’dan daha çok İrancı” ve “düşmandan daha çok düşman” olmak üzere iki zıt görüş etrafında ele alınmaktadır. “İran’dan daha çok İrancı” olarak ele alınan ve İran Devrimi’nin lehinde olan kitaplarda İran’ı Türkiye toplumuna tanıtmaya ve İran’a yönelik mevcut önyargıları kırmaya dönük bir anlatım bulunmaktadır. Bu kapsamda İran’ın Devrim sonrasında izlediği politikalar mezhepler üstü olarak ele alınmış, Devrim’in enternasyonallığı, emperyalizm ve İsrail karşıtlığı vurgulanmıştır. Dini olarak ise Sünnilik ile temel farklar kabul edilirken din boyutunun din bilginlerine bırakmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan, “düşmandan daha çok düşman” ve İran Devrimi’nin aleyhinde olan kitaplar, devrim fikirlerinin Türkiye toplumunda etki yaratabileceği endişesiyle “toplumu uyarma” vazifesini üstlenmişlerdir. Bu bağlamda Türkiye ve İran arasındaki tarihi rekabeti işaret ederek Şiilik ve İran yayılcılığının doğurabileceği tehlikelere, Ehli Sünnet ve Şiilik arasındaki farklardan hareketle Şiiliğin Türkiye’deki yerleşik dini anlayışla farklılıklarına ve Türkiye’nin toprak bütünlüğü ve güvenliği endişesinden hareketle İran Devrimi’nin komünizmle yakın ilişkilerine ilişkin iddialara vurgu yapmışlardır. Bu bağlamda bir grup “hattı İmam (Humeyni) hattı Kur’an’dır” sloganı ile İran’a ve Humeyni’ye biat etmeyi bayraklaştırırken, diğeri mezhepçi bir tavır takınarak tümünden retçi bir tutum içerisinde bulunmuştur. Ancak her iki grubun da İran Devrimi’nin tarafındaki ve karşısındaki propagandalarının Türkiye’nin ve dünyanın o dönemki mevcut siyasi havasından ve yerleşik din anlayışından etkilendiği görülmektedir.

İran-Türkiye ilişkileri sadece sistemik rekabet düzeyinde değil, ideolojik düzeyde de birbirini etkilemiştir. Bu ideolojik etkilenme, önce Osmanlı-Safevi ve Osmanlı-Kaçar devletleri arasında mezhepsel kimliklerin birbirleri ile ilişkili biçimde kurulmasına neden olmuş, 20. yüzyıl başlarında İran’ın Türkiye modernleşmesinden ilham alması ile devam etmiş ve nihayet İran’da 1979 yılındaki Devrim sonrasında Türkiye’deki bazı İslamcı hareketlerin İran Devrimi’nden etkilenmeleri ve bazılarının da mezhepçi reaksiyonlar

göstermeleri ile yeni bir boyut kazanmıştır. Çalışmanın konusu, bu yeni boyuttan neşet etmektedir.

Bu çalışma, İran Devrimi'nden sonra Türkiye'de Devrim hakkında lehte ve aleyhte basılmış olan altı tane kitap üzerinden Türkiye'de İran Devrimi'nin anlaşılma biçimlerini ve propaganda edilişini ele alacaktır:

- Abdullah Yaman (1979). *İran Devrimi İdeolojisi ve Humeyni*. İstanbul: Konak Yayınları.
- Mehmed Kerim (1979). *İran İslam Devrimi*. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Osman Tunç (1979). *İran'da İslam'ın Zaferi: Çağın Olayı*. İstanbul: Piran Yayınları.
- Burhan Bozgeyik. (1981). *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Mustafa Talip Güngörge (1983). *Humeyni ve İran İnkılabı*, İstanbul: Araştırma Yayınları.
- Zeytin Refref (1986). *İran'a Nasıl Bakmalı?* Ankara: Aylık Dergi Yayınları.

Elbette Devrim sonrası dönemde Türkiye'de yayımlanmış ve İran'ı konu eden kitaplar bunlarla sınırlı değildir. İran Devrimi'ni ve onun Türkiye için önemini ele almış başka kitaplar da bulunmaktadır. Devrim süreci ve sonrasında İran'da büyükelçilik yapmış olan Turgut Tülümen'in *İran Devrimi Hatıraları* (1998) ve Tanşuğ Bleda'nın *Maskeli Balo* (2000), büyükelçilik personeli diplomat Yurdanur Aksoylar Çetirge'nin *Namludaki Karanfilden Şeriata İran* (1997), gazeteci Nevval Çizgen'in *İki Ülke İki Devrim* (1994), gazeteci Ayşegül Dora Güney'in *İran'da Devrim* (1979), gazeteci Cengiz Çandar'ın *Dünden Yarına İran* (1981), Serpil Üşür'ün *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi* (1991) ve bir İranlı ile evlenmesinden dolayı İran'a yerleşen Ayşe Öztepe'nin *İran ve Ben* (1997) adlı kitapları, Devrim'i ve sonrası dönemi üçüncü bir gözle ve sloganlaştırmadan ele almaktadırlar.

Ancak bu çalışmada faydalanılan söz konusu kitapların seçiminde, İran'a ve Devrim'e ideolojik bir bakış açısına sahip olunması ve lehte veya aleyhte İran'ın ve Devrim'in propagandalaştırılmış olması gibi faktörler etkili olmuştur. Bu kitaplardan üçü (*İran İslam Devrimi*, *İran'da İslam'ın Zaferi: Çağın Olayı*, *İran'a Nasıl Bakmalı?*) Devrim'in lehinde, diğer üçü (*İran Devrimi İdeolojisi ve Humeyni*, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, *Humeyni ve İran İnkılabı*) ise Devrim'in aleyhinde yazılmış kitaplardır. Çalışmada başvurulan kitapların Devrim'in ilk on yıllık dönemi içerisinde yazılmış olmasına özellikle dikkat edilmiştir. Bilindiği üzere bu dönem, 1979 yılında iktidara gelen ve 1989 yılında hayatını kaybedene kadar görevde kalan Ayetullah Humeyni'nin liderlik dönemidir. Bu dönem sonrasında Türkiye'de İran'a ve Devrim'e yönelik değerlendirmelerde

İslam'ın araçsallaştırıldığı ve mezhepçiliğin arttığı yönünde eleştiriler artmıştır. Humeyni'nin ölümünden sonra Şiiliğin İran dış politikasının bir aracı olduğu, İslami idealizmin yerini pragmatizmin aldığı ve Şiiliğin daha sekter bir hal aldığı sıklıkla vurgulanan iddialar olmuştur (Elhan, 2016: 46). Bu döneme nazaran eleştirilerin daha az olduğu Humeyni Dönemi, bu sebeple seçilmiştir. Başka bir ifadeyle, Devrim'in İran'da yerleşme ve benimsenme sürecinde Türkiye'den görünüşünün bir fotoğrafı, söz konusu kitaplar aracılığıyla çekilmek istenmiştir.

Çalışma, İran Devrimi'nin ilk on yılında Türkiye'de ele alınışını üç parametre etrafında işleyecektir. Bu bağlamda öncelikle 1979 yılındaki devrimden sonra Türkiye'nin devrime yönelik tepkileri ve endişeleri kısaca incelenecektir. Ardından ise çalışmada konu edilen altı kitap üzerinden İran Devrimi'nin bir okuması yapılacaktır. İlk olarak Devrim'in uluslararası boyutuna yönelik yorumlar üzerinde durulacaktır. İkinci olarak Devrim'e, İran'a ve Humeyni'ye bakış ele alınacaktır. Son olarak ise Devrim'in akidevi yönü ve Şiilik üzerine görüşler ele alınacak ve lehte ve aleyhte yazılan kitapların Devrim'in dini ve mezhebi yönüne getirdikleri açıklamalar tartışılacaktır. Böylelikle Devrim'in evrenselliği ve uluslararası boyutu, Türkiye-İran ilişkileri, İran algısı ve Şiilik-Sünnilik ayrımı gibi konularda ileri sürülen görüşler üzerinde durulacaktır. Çalışma, İran Devrimi'nin Türkiye'deki algılanışını birincil kaynaklar üzerinden ele alacak olup henüz yeterince incelenmemiş bir boyutu tartışması hasebiyle Türkiye-İran ilişkilerini çalışan literatüre katkı sağlama iddiasındadır.

İran Devrimi ve Türkiye

İran'da ayaklanmaların başlamasından Devrim'e kadarki süre boyunca Türkiye gelişen olayları İran'ın iç meselesi olarak görmüştür. Türkiye'nin önceliği, İran'ın toprak bütünlüğü olmuştur. Buna karşın yerel ve bölgesel dinamiklere bağlı üç mesele, Türkiye'nin teyakuzda olmasını gerektirmiştir. Bunlardan ilki, İran Devrimi'nin etkisiyle İslamcı hareketlerin Türkiye'de güç kazanmaları ve şeriata dayalı bir rejim kurarak Türkiye'nin laik rejimini tehdit etmeleri ihtimalidir. İkincisi, Devrim sonrasında İran'da devletin zayıflaması ve buna bağlı olarak İran topraklarında otorite/güç boşluğundan faydalanarak kurulacak bir Kürt Devleti'nin Türkiye'de yaşayan Kürtlere de ilham vereceği endişesidir (Olson, 2004: 1). Üçüncüsü ise Devrim'le birlikte ABD etkisinden çıkan İran'ın Sovyet etkisi altına girmesidir. Bu endişe, o dönem sağ-sol çatışmalarının yaşandığı Türkiye için önemli bir unsur olmuştur. Kürt ayrılıkçılığı, komünizm tehdidi ve İslamcı akımlar olmak üzere bu üç endişe, Türkiye açısından devletin güvenliğine ve toprak bütünlüğüne karşı İran kaynaklı yaşanabilecek olası tehditler olarak algılanmıştır. Türkiye'nin devrime yönelik bu yaklaşımı parlamento konuşmalarına da yansımıştır. Cumhuriyet Senatosu'nun 16

Ocak 1979 tarihindeki 26'ncı birleşiminde konuşan Metin Toker, İran'daki gelişmelerin Türkiye'de yaratabileceği olası etkilere dair endişelerini "İran'da fiilen gerçekleşmiş iktidar boşluğu, kuvvetle endişe edildiği gibi hukuki boşluğa dönüşürse; yani devletsizlik olursa, bu nasıl doldurulacaktır ve türlü alternatiflerin her biri Türkiye'yi nasıl etkileyecektir?" biçiminde ifade etmektedir. Cumhuriyet Senatosu'nun 18 Ocak 1979 tarihindeki 27'nci birleşiminde konuşan Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün ise Türkiye'nin İran'da yaşanan gelişmelere olan yaklaşımını ve ilkelerini şu şekilde özetlemektedir:

İran'daki gelişmeleri üzüntüyle ve kaygıyla izliyoruz. Dost ve kardeş İran halkının bu sıkıntılı dönemi mümkün olduğu kadar çabuk atlatarak esenliğe kavuşması samimi arzumuzdur. İran'da düzenin ve istikrarın bir an önce kurulması İran halkının yararına olduğu kadar bölge barışının da çıkarma olacaktır. Bizim görüşümüze göre İran'la ilgili olarak iki ilke son derece önemlidir: Ülke bütünlüğünün korunması ve ayrıca içişlerine karışmamak. Türkiye tarihten gelen dostluk ve kardeşlik bağlarıyla bağlı bulunduğu İran halkının kendi özlemlerini yansıtan bir düzeni kurabileceğine inanmaktadır ve İran halkı ile işbirliğini sürdürmeyi ve geliştirmeyi arzu etmektedir (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, C: 40, T: 18).

25 Nisan 1979 tarihindeki TBMM Birleşik Toplantıları'nın 7'nci birleşiminde konuşan Fahri Özdilek, İran'daki karmaşıklığın ve mevcut güç boşluğunun İran'da bir güvence yaratamadığını ve komşu ülkede kurulabilecek bir dini yapının bölgede yeni gelişmelerin meydana gelmesine sebep olacağını açıklamıştır:

Son günlerde ehemmiyetli olan olay, komşu memlekette gelişen bir durumdur. Bilindiği gibi Şah'ın İran'dan uzaklaşması karşısında halkın desteğini sağlamak üzere girişilen rejim sempati ile karşılanmış olmasına rağmen, henüz İran'da ülkenin bütünlüğünü güvence altına alacak bir durum gelişmemiştir. Komşu bölgede şeriatçı bir idareden güç alan ümmetçi bir devlet yapısının ortaya çıkması bütün dünyada Orta Doğunun yeni olaylara sahne olacağı kanısını da yaratmıştır. Dikkatle göz önünde bulundurulacak bu konunun ülkemize de sıçrayabileceği hakkında düşüncelere yol açtığı da görülmektedir. Yurdumuzda yıllardan beri devam eden anarşi ve terörizmle yaratılmak istenen hükümet bunalımı, dış ülkelerde gereksiz yere Türkiye hakkında kaygıların artmasına da etken olmuştur (TBMM Tutanak Dergisi, Birleşik Toplantı, C: 1, T: 18).

Konuşmasının devamında İran'daki olayların Türkiye'de de etkisinin olabileceğini belirten Özdilek'in en büyük korkusu İran'da oluşan rejim ve güç boşluğudur:

İran'daki olayların ülkemizi tesiri altında bulundurabileceğine ihtimal vermemekle beraber, bunun istismarını yapmaya girişecekler bulunabilecektir. İran'da devam eden rejim boşluğu Orta Doğuda zafiyet yaratabilecek ve her

zaman körüklenmeye açık olan bu bölücülük akımları kullanılmaya uğraşılacaktır. Dikkat, edilecek ve kovuşturulacak konulardan biri, bizi ilgilendiren Orta Doğuda meydana gelen bu boşluk olmalıdır. İran'da bütünlüğü koruyacak demokratik rejime Hükümetimizin göstereceği ilgiyi tabii bulmaktayız. Kurulacak bu yeni rejimle geçmişte her türlü çabaya rağmen bir türlü kurulamayan ilişkiyi her iki ulusun yararına geliştirmeye girişileceğine inanmaktayız. Diğer komşularımızla karşılıklı güven havası içinde yakın bir münasebet kurarak, dıştan gelecek ayrılıkçı duyguları körükleyecek ve bölücü arzulara imkân vermeyecek bir tutum üzerinde durulmalı, geçmişte olduğu gibi dışardan kaynaklanan ayrıcalık hareketlerine karşı milletçe uyanık bulunmayı göz önünde, bulundurmalyız. İran'daki olaylar yüzünden bu ülkenin yakın çevrelerinde de bazı uygunsuzluklar olabileceği hakkında hassasiyet gösterenler bulunabilir. Hükümetin ve ilgili kurumların olayları dikkatle ve basiretle değerlendireceklerinden eminiz (TBMM Tutanak Dergisi, Birleşik Toplantı, C: 1, T: 18).

Bunların dışında devrim sonrasında Türkiye-İran ilişkilerinin özellikle ekonomik alanda düzenli bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Ekonomik ilişkilerin devam etmesi ve geliştirilmesi, Türkiye için öncelikli politiklardan birisi olmuştur (Bölükbaşı, 1989: 95).

İki ülke arasındaki ilişkiler bu şekildeyken toplumsal olarak Türkiye toplumunun İran'a ve İran Devrimi'ne yönelik tepkisinde farklılıklar ve zıtlıklar bulunmaktadır. Dönemin aktif cemaat, grup ve örgütlerinden bazıları devrimin İslami olup olmadığından hareketle bir tartışma yürütmekte iken diğerleri, Devrim'i benimseyen, Şiiliğe karşı ön yargısı olmayan, yerleşik İslam anlayışının eleştirisini Devrim'in fikirlerinden yola çıkarak yapan ve ideolojik olarak Devrim'in anti-empyralist karakterini, tevhidi yönünü ön plana çıkaran bir söyleme sahip olmuşlardır.

Nakşibendiliğin İskender Paşa Kolu, bir din adamının kılavuzluğunda gerçekleşmesi ve İslam dışı olarak kabul edilen düzenin yerine İslami bir anlayışın yerleştirilmesi nedenleriyle Devrim'i onaylamış ve kabul etmiştir (Çakır, 1990: 32). Ancak İran'ın bölge ülkelerine yönelik devrim ihracı politikalarına karşı çıkmıştır. İhraç edilenin Şiilik mi, yoksa İslami bir devrim mi olduğu yönünde kuşku bulunmaktadır. Buna ek olarak, bölge ülkelerindeki İslami hareketlere İran'ın ve Humeyni'nin fikirlerinin dayatıldığı iddia edilerek Devrim sonrası politikalar eleştirilmiştir. Nakşibendiliğe bağlı Nurcuların Yeni Asya ve Gülen Cemaati kolları da Devrim'e şiddetle karşı çıkmışlardır. Buna göre, Devrim İslami değildir ve Humeyni, Kuran'ı bir siyaset kitabı olarak görmektedir (Çakır, 1990: 96). İslam'ın radikal bir yorumunu benimseyen bir örgüt olan İBDA-C ise İran Devrimi'ni tümünden reddetmektedir. Buna göre İran Devrimi hem İslami değildir hem de önemli bir değişikliğe sebep olmadığı için bir devrim olarak nitelendirilemez (Çakır, 1990: 174-175).

Öte taraftan Devrim hakkında olumlu görüşlerde bulunan gruplar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Devrim'i ve İran'ı dini ve siyasi olarak destekleyenler olduğu gibi onun yarattığı rüzgârdan faydalanmak isteyen gruplar da söz konusudur. İlk grup içerisinde sayılabilecek olanlar, "Allah-ü Ekber, Humeyni Rehber" sloganını şiar edinen ve benzer bir devrimi Türkiye'de de gerçekleştirmek isteyenlerden oluşmaktadır (Çakır, 1990: 155). İrancı ya da İrancı İslamcı olarak tanımlanabilecek bu grup, İslam dünyasının merkezine İran'ı oturtmakta, onu evrensel bir perspektifle değerlendirmekte ve onun emperyalizm ve Siyonizm karşıtlığından hareketle siyasi ve dini bir tavır almaktadırlar (Elhan, 2016: 38). İkinci grup ise İran Devrimi'nin yarattığı dini ortamdan ve heyecan dalgasından faydalananlar ve bu bağlamda onun söylem ve yöntemlerini taklit edenlerden oluşmaktadır. Humeyni'yi örnek olarak video-teyp ve kasetler doldurarak ve bildiriler, kitaplar ve broşürler kaleme alarak İslam'ı anlayış şeklini tebliğ eden Cemalettin Kaplan (Kaplancılar) ve mezhepsizliklerini İran Devrimi'ni örnek göstererek meşrulaştırmaya çalışan Mealciler bu gruptan sayılabileceklerdir. Cemalettin Kaplan, Humeyni'nin Paris'teki sürgün hayatını örnek olarak gazetecilerle röportajlar yapmış (Çakır, 1990: 184), Mealciler ise kendi İslam anlayışlarını İran Devrimi ile birlikte pazarlamaya çalışmışlardır (Çakır, 1990: 203). Kaplancıların da Mealcilerin de bu taklit çabaları başarılı olmamış, İslami çevreler içerisindeki marjinal konumlarından kurtulamamışlardır.

Dini gruplar arasında yaygın olan söz konusu bu farklılıklar, bu çevreler tarafından Türkiye'de yayımlanan Devrim konulu kitaplarda da mevcuttur. Takip eden bölümler, bu konuyu üç farklı alanda inceleyecektir.

Devrim'in Uluslararası Boyutu

Devrim'in arkasından devrim kadrolarının siyasi görüşleri ve uluslararası konjonktür bağlamındaki duruşları, Devrim'in savunucusu olan veya ona karşı çıkan yazarların algılayışlarında belirleyici unsurlardan olmuştur. Soğuk Savaş şartlarının ve ABD-Sovyetler rekabetinin etkisi altında olan ve bu çerçevede kendilerine yön belirleyen yazarlar, İran Devrimi'nin iki farklı okumasını yapmışlardır. Bu bağlamda ilk olarak lehte görüş ifade edenler, daha sonra ise aleyhte fikirlere sahip olanlar değerlendirilecektir.

Devrim'in hemen sonrasında 1979 yılında Mehmed Kerim tarafından kaleme alınan *İran İslam Devrimi*, Devrim'in sempatizan bir okumasını sunmaktadır. Kitapta bariz bir şekilde Humeyni sempatisi öne çıkmakta olup yazar, Devrim'i "İslami bir Devrim" olarak öne çıkarmakta ve Devrim'in anti-emperyalist yönüne vurgu yapmaktadır. Devrim'den önce İran'ın ABD'nin bölge jandarmalığını yaptığından, İsrail'in güvenliğini sağladığından ve ürettiği petrolü Batı'ya

satarak Batı'nın ihtiyaçlarını karşıladığından yakınan yazara göre bu sebepten dolayı dünya, İran Devrimi'ne sert tepki vermiş ve onu kabul etmek istememiştir. Kerim'in iddiası, Türkiye'nin Devrim'e karşı tutumunun da farklı olmadığıdır. İran'dakine benzer bir kıpırdanmanın Türkiye'de de olmasının büyük tehlikeler doğuracağına düşünülmesi ve Türkiye'nin resmi ideolojisine ve kurumlarına hâkim olan siyasal eğilim nedenleri ile Türkiye de İran'daki harekete karşıdır (Kerim, 1979: 302). Yazar, Türkiye Devleti'nin Devrim'e karşı çıktığını iddia ederken toplumun karmaşık duygular içerisinde olduğunu iddia etmektedir ve Devrim sonrasında Türkiye'de İran'a karşı gösterilen karmaşık tepkilere dikkat çekmektedir. Örneğin, "Siyasal partilerden bazıları "ya Şah ülkesine dönerse yüzüne nasıl bakarız" diyerek Devrim'e temkinli yaklaşırlarken, bazıları Devrim'i hemen tanımış ve destek verme cesareti göstermişlerdir" (Kerim, 1979: 304). Yazara göre benzer bir durum basında da yaşanmıştır ve basın içerisinde Devrim'e kayıtsız karşı çıkan bir grup olduğu gibi kayıtsız destekleyen başka bir grup da bulunmaktadır. Yazar, Türkiye'de basını sol basın, sağcı basın ve "bir gömlek daha Müslüman kılıklı" basın olmak üzere üçe ayırmaktadır. Sol basın, *Aydınlık* hariç, İran olaylarına kayıtsız kalmıştır. Yazar, sol basının bu tavrını İran olaylarının dini bir yönü olması sebebiyle onunla aralarına mesafe koymalarına bağlamaktadır. Hâlbuki İran Devrimi, emperyalizme karşı gelişmiştir. ABD'yi, İsrail'i ve Şah'ın ordusunu karşısına almış ve yüzlerce insan bu amaç uğrunda hayatını kaybetmiştir. Ancak kitaptaki değerlendirme, Müslüman oldukları ve davalarını İslam olarak tanıttıkları için dünyadaki diğer anti-emperyalist hareketlere sol basın tarafından gösterilen ilginin İran'daki devrimci harekete gösterilmediğidir (Kerim, 1979: 306). Sağcı basın ise İran Devrimi'ne karşı saldırgan, saptırıcı ve iftiracı bir yaklaşım içerisinde olmuştur (Kerim, 1979: 307). Gazetelerde İran Devrimi'nin komünist bir hareket olduğu ve Sovyetler tarafından desteklendiği yazılmıştır. Humeyni için "bunak", "Batı düşmanı ihtiyar tilki", "Rus kuklası", "Şah'tan daha zengin bir vurguncu" ve "sapık Şii" gibi ifadeler kullanılmıştır (Kerim, 1979: 307-308). Yazara göre, "bir gömlek daha Müslüman" olarak adlandırılan basın ise İran olaylarını anti-komünizm, milliyetçilik ve mezhepçilik bağlamında ele almıştır. Bu basına göre İran'daki olaylar başından beri emperyalizmin ve Sovyetlerin güdümünde gelişmiştir (Kerim, 1979: 308-309). Sovyetler Birliği, sıcak denizlere inme ülküsünü gerçekleştirmek amacı ile İran'ı kendi nüfuzu altına çekmek istemektedir. Bu bağlamda İslam sosyalizmi düşüncesini geliştirmekte ve İran'daki ABD hâkimiyetini yok etmeyi amaçlamaktadır.

Osman Tunç tarafından 1979 yılında yazılan *İran'da İslam'ın Zaferi*'nin önsözünde kitabın Devrim sonrasında İran'a yapılmış bir gezinin izlenimlerinden ve İran'da belli başlı Devrim liderleri ile yapılan mülakatlardan oluştuğu söylenmektedir.

Yazarın seyahatinde Ali Ekber Mehdipur kendisine eşlik etmiştir. Tunç, İran Devrimi'ni çağın olayı olarak değerlendirmektedir. Yazara göre, Orta Doğu yıllar boyu petrol kaynakları ve jeopolitik konumu nedeniyle işgale uğramıştır. Emperyalizm, bölgeyi insan hakları, demokrasi ve eşitlik gibi büyümlü sözlerle sömürmüştür. Liyakatsiz yöneticiler de bu sömürünün aracı olmuşlardır. Ancak, insanlık tarihi sömürünün hiçbir türünün hiçbir zaman sürekli olamayacağını göstermiştir. Ezilen ve sömürülen halklar bilinçlenerek iktisadi ve siyasi bağımsızlık mücadelelerine başlamışlardır. İran Devrimi, bunun en çarpıcı örneklerindedir. İran Devrimi, hem emperyalistlerin suratlarına indirilmiş bir tokattır, hem de her türlü baskı politikalarına karşı neler yapılabileceğinin kanıtıdır. Tüm bu iddialı cümlelerine rağmen yazar, İran'da olanları objektif bir şekilde anlatmak ve varsa aksak yönlerini göstermek amacıyla olduğu iddiasındadır.

Zeytin Refref ise *İran'a Nasıl Bakmalı* adlı kitabında Devrim'in Amerikan emperyalizmine karşı geliştiğini ve ABD'nin Devrim'in etkisini azaltmayı amaçladığını iddia etmektedir. Buna göre "Büyük Şeytan" ABD, Müslümanların İran'ı konuşmalarına izin vermemekte, bunun aksine Afganistan'ın konuşulmasına müsaade etmektedir. ABD'nin yönlendirmelerine göre hareket eden Türkiye'deki çeşitli çevreler de Afganistan'ı sürekli gündemde tutarken İran'ı görmemektedirler. "Görmek zorunda kaldıklarında da yanlış görmeye ve tanıtmaya özen göstermektedirler" (Refref, 1986: 10-11). Hâlbuki İran Devrimi, İslam'ın lehine olarak hızla değişen dünyamız için sadece bir başlangıçtır (Refref, 1986: 20). İran Devrimi, günümüz İslami hareketlerinin en önünde bulunmaktadır ve İran, İslam'ın izeti için neler yapmak gerekiyorsa onların hepsini yeri ve zamanı geldikçe yapmaya talip ve kesin kararlı görünmesiyle hep gündemde tutulmayı hak etmektedir. Yazar İran Devrimi'nin önemini vurgularken, diğer İslami hareketleri dışarda tutmamaktadır. Yazara göre "bütün İslami hareketler ile İran İslam Devrimi parçalanmaz bir bütündür ve birbirinin bütünlüyicisidir" (Refref, 1986: 24).

İran Devrimi'ni emperyalizme karşı gelişen bir hareket olarak ele alan çalışmalara karşı Burhan Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi* adlı kitabında Devrim'e ilişkin farklı bir görüş öne sürmektedir. Bozgeyik, Devrim'in uluslararası boyutu üzerine değerlendirmeler yapmaktadır. Yazara göre yirminci yüzyılın ikinci yarısından İran Devrimi'ne kadar geçen süre içerisinde İslam âleminde derlenip toparlanma görülmektedir (Bozgeyik, 1981: 201). Petrol, İslam ülkelerini ekonomik olarak güçlendirmiş ve dünya, İslam âleminin eline bakar hale gelmiştir. İslam ülkeleri kültür, siyaset ve ekonomi alanlarında birbirlerine yaklaşmışlardır. Ancak bu toparlanma süreci, İran Devrimi ile kesintiye uğramıştır (Bozgeyik, 1981: 202). İran Devrimi'nin ortaya çıkışında yabancı güçlerin parmağı vardır:

Halkın Şah'a karşı husumeti, İran hareketlerinde bayrak olmuştur. Hareketlere bir de poster lazımdır. Herkesin dikkatini çekecek bir poster... O da bulunur. Bazı batı ülkelerinin de geniş çapta propagandaları ile Humeyni dünyaya tanıtılır... Aranılan lider bulununca, İran'da ilkokul öğrencilerine varıncaya kadar herkes Şah'a karşı ayaklanmış, daha doğrusu ayaklandırılmıştır (Bozgeyik, 1981: 211).

Devrim'de batılı ülkelerin parmağı olduğuna dair iddiaya yazar, komünizmin etkilerinin olduğunu da eklemektedir: "Hareketlerde, perde önünde iki grup vardır. Mollalar ve komünistler... Uzun süre sokaklarda Humeyni'nin posterleri ile orak çekiçi afişler yan yana asılmıştır" (Bozgeyik, 1981: 211). Böylelikle, Türkiye toplumuna İran ile dini ve milli farkların olduğunun yanı sıra, İran'daki devrimin yabancı güçler eli ile ortaya çıktığı savı dayatılarak, halkın İran Devrimi'ne karşı tavır takınmasının sağlanması amaçlanmaktadır.

Devrim'in Niteliği, İran'a ve Humeyni'ye Bakış

İran Devrimi'nin niteliği, İslamiliği ve İran'ın siyasi duruşu, Devrim sonrasında Türkiye'de basılan kitapların ana tartışma konularından olmuştur. Bir grup Devrim'in İslami yönüne ve İran'ın İslam'ı ileriye taşımadaki rolüne odaklanırken, diğer bir grup İran-Türkiye ilişkilerini tarihselleştirerek İran'ı rakip olarak ele almaktadır. İran'a yönelik bu tutum, İran Devrimi'ne ilişkin görüşlere de etki etmekte ve Devrim'in niteliğine ve Humeyni'ye yönelik eleştiri ve görüşlere yansımaktadır.

Mehmed Kerim, İran Devrimi'ni o kadar üstün görmektedir ki onu peygamberler dönemi ile kıyaslayacak kadar ileri gitmektedir. Ona göre, "peygamberlerin zulmü ortadan kaldırmak ve toplum hayatında adaleti gerçekleştirmek için verdikleri üstün mücadeleler hesaba katılmasa, tarihte İran İslam Devrimi'ne benzer bir başka devrim hareketine rastlamak hemen hemen mümkün değildir" (Kerim, 1979: 7). Yazara göre tarih içinde yapay olarak geliştirilen bir takım yanlış bilgiler olmasına rağmen İran, İslam'ın doğal bir bölgesi ve ayrılmaz bir parçasıdır. Yazar bunu kanıtlamak için İran'da İslam'ın yayılışından, 1979 yılındaki Devrim'e kadar olan süreci uzun uzun anlatmaktadır. Osman Tunç (1979: 14) da İran Devrimi'ni gücünü halktan alan, mezhepçilikten ve milliyetçilikten uzak ve ümmet fikri üzerine kurulu bir hareket olarak tanımlamaktadır. Buna göre Devrim, "yüzde yüz İslami bir inkılaptır ve Ehli Sünnet âlimler ile Şii âlimlerin el ele vermeleri sayesinde gerçekleşmiştir" (Tunç, 1979: 37). Benzer bir şekilde Zeytin Refref, İran Devrimi'nin hiçbir ayırım gözetmeksizin, sınıf ve ırk ayrımı yapmaksızın ve mezhep veya dine bakmaksızın bütün dünyaya hitap ettiğini ve İslami olduğunu kabul etmektedir.

Ayetullah Humeyni, bu yazarlar için merkezi bir konumdadır ve rehberdir. Örneğin

Mehmed Kerim çalışmasında Devrim'in lideri olarak Humeyni'yi açıkça öne çıkarmaktadır. Osman Tunç da İran Devrimi'ne ve Devrim'in lideri Humeyni'ye yönelik sempatican bir bakış açısına sahiptir. Tunç, gözlemlerine sınır kapısında Atatürk ve Humeyni'nin sembolik karşılaşmaları ile başlamaktadır: "Türk gümrük binasının salonunda asılı bulunan Atatürk portresine mukabil, yani tam karşısına düşecek şekilde Devrim lideri Humeyni'nin sert bakışlı bir portresi asılmış..." (Tunç, 1979: 12).

Hatta Tunç daha ileri gitmekte ve İran Devrimi'ni Mekke'nin Muhammed tarafından fethedilmesine benzetmektedir. Şah'ın heykellerinin yıkılması ile Mekke'de Muhammed'in putları yıkışı aynıdır:

Şah'ın heykel ve büstlerinin bulunduğu yerlerde şimdi üzerinde sadece kelime-i tevhit yazılı bayraklar dalgalanıyor. Putlar birer birer yıkılmış ve yerine yeni bir put konulmamış. İster istemez hayalimde Mekke'nin fethi canlanıyor. O gün Kâbe'de putlar birer birer yıkılmış ve gelecekteki tüm Müslümanlara unutulmaz dersler ve öğütler verilmişti (Tunç, 1979: 13).

Türkiye ve İran karşılaştırması, yazarların zihninde merkezi bir konuma sahiptir. Buna göre İran Devrimi İslamidir, milliyetçi ve mezhepçi değildir ve evrensel niteliklere sahiptir (Tunç, 1979: 14). Ancak Türkiye toplumu, İran Devrimi'ni anlamaktan uzaktır. Türkiye'de var olan İslamianlayış, İslam'ın özüne dayanmayan tarihi ve milli bir kültürün din halini almış bir yapısı olarak görülmektedir. Türkiye'de İslamcılık, "Kemalizm'e sövüp saymak ve Cumhuriyet'e atıp tutmak", Lozan'ın hezimet olduğunu anlatmak, Osmanlıları'nı yücelterek Türkiye'nin İslam âleminin lideri olduğunu iddia etmek ve sloganlaşmış avuntularla oyalanmaktan ibarettir (Refref, 1986: 28). Türkiye'deki İslami anlayış, öz kaynaklarından beslenmemektedir ve bu sebeple de İran Devrimi'ni İslami bir bakış açısıyla değerlendirememektedir:

İslami bakış açısının belli bir kültür düzeyini aşmış olmayı gerektirdiği halde, birçoğunda bu düzeyi bulmak mümkün olmamaktadır. İslam'ı kendi asli kaynaklarından olan Kuran-ı Mübin'den ve Sünnet-i Resul'den değil de ilgisiz veya uzak kaynaklardan öğrenmeye çalışan insanların her konuda olduğu gibi bu konuda da (İran Devrimi konusu) zorluk çıkaracakları aşikârdır... Kabul etmek gerekir ki İran'ı anlayabilmek için Kuran-ı Kerim'in öz olarak ne demek istediğini iyi kavramış olmak ve buna ek olarak da Asr-ı Saadet mantığını tanımak zorunludur. Bunlar dışında hiçbir ölçüyle İran'a yaklaşılamaz ve İran İslam Devrimi anlaşılabilir (Refref, 1986: 25).

İran'ı olumlayan bu görüşlerin aksine diğer grup, Devrim'in İslamiliğini tartışmaya açmakta ve Türkiye-İran ilişkilerinde İran'ı "tarihsel kötü" ve "geleneksel rakip"

olarak konumlandırmaktadır. Örneğin Mustafa Talip Güngörge, farklı bir devrim okuması yapmaktadır. Yazar, kitabının başlığında “İslam İnkılabı” ifadesini uygun bulmayarak “İran İnkılabı” ifadesini kullanmaktadır:

Uygun görmedik, çünkü burada bir inkılap bir de İslam kelimesi bulunduğu göre bunun anlamı, İslam’da inkılap yapıldığı şeklinde olamayacağına göre, İran’da İslam’a uygun inkılap yapıldığı manası kastedilmiş olmaktadır. Biz yapılan uygulamaları dikkate alarak ‘İslam İnkılabı’ yerine ‘İran İnkılabı’ sözünü tercih ettik (Güngörge, 1983: 5).

Abdullah Yaman da kitabının başlığında ve içerisinde birkaç yerde İran Devrimi’ni nitelendirirken “İslami” ve “devrim” gibi ifadeleri kullanmış olsa da, İran Devrimi’nin İslami bir hareket olarak görmediğini açıkça belirtmektedir. İran Devrimi, dini olmaktan uzak siyasi bir hareket olarak ele alınmaktadır. Yazara göre, İran Devrimi’nin İslami olduğu iddiaları, dünyadaki çoğu haber ajansı ve haberleşme kurumu tarafından yönlendirilmektedir (Yaman, 1979: 21). Böylelikle dünyanın diğer bölgelerindeki gerçek İslami hareketler gölge altında bırakılmaktadır. Yaman, İran Devrimi’nin İslami olmadığı yönündeki iddialarını çalışması boyunca sürdürmekte ve çalışmasını Türkiye toplumuna yönelik İran hakkındaki uyarılarla bitirmektedir. Buna göre eğer İslami bir devrimden bahsedilecekse bu, Şia kaynaklı bir hareket değil, Asrı Saadet kaynaklı bir hareket olmalıdır. Türkiye’de Humeyni’ye ve İran rejimine olan özenti, Asrı Saadet’e duyulan özlem ve sevgi ile ikame edilmelidir. Bu yapılmadığı sürece Türkiye, İslam’a hizmet aşkı ile asırlardan beri üstlendiği İslam bayraktarlığını, Şii-Fars bayraktarlığına kaptırmak durumunda kalacaktır (Yaman, 1979: 139).

Humeyni ise büyük bir tehdit olarak görülmektedir. Humeyni’nin İslami olarak nitelendirilmesine imkân yoktur. Humeyni, dini olmaktan daha çok siyasi bir inanç içerisinde ve bu Türkiye için büyük bir tehlike arz etmektedir:

Aklı başında din bilginlerimiz, Humeyni’nin bir İslam önderi olamayacağı kesin inancı içerisindeyler. Humeyni, daha ziyade siyasi ataklığı yönü ile siyaset pazarlarında önderlik payesine kavuşmuştur. Ehli Sünnet akidesine mensup hiçbir ilim adamımız tarafından imam olarak kabul edilmemektedir. Hal böyle iken... ülkemiz ve dinimiz açısından büyük zararlar tevhit edebilir (Yaman, 1979: 22).

İran’da olanlar Şah’ın diktatörlüğünün yıkılarak yerine Şii diktatörlüğünün kurulmasından ibarettir. İslami rejim adı altında bir Şii diktatörlüğü kurulmuştur. Humeyni, bu diktatörlüğün propagandasını yapmaktadır ve bunu, İslam ve şeriat gibi ifadelerle bayraklaştırarak perdelemektedir (Yaman, 1979: 36). Devrim’den sonra İran’da kurulan rejimin söylemi ve pratiği birbirinden farklı yapılar olarak değerlendirilmektedir. İran Anayasası’na göre İran bir

cumhuriyettir. Bütün kanun ve kurumlar, İslam'a uygun olmak zorundadır. Hâkimiyetin millette olduğu çok partili bir yaşam, milli bir meclis, kanun önünde eşitlik gibi modern demokrasilerin sahip olduğu çoğu kurum ve işleyiş, İran Anayasası'nda da tanımlanmıştır (Güngörge, 1983: 56). Ancak Güngörge'ye (1983: 57) göre İran bir İslam cumhuriyeti değil bir Şii devletidir. Anayasa'ya göre devletin mezhebi Caferilik olarak belirlenmiştir. Ayrıca yazar, İran'ın bir cumhuriyet değil bir diktatörlük olduğunu iddia etmektedir. Zira "Humeyni'ye tanınan yetkiler, Şah'ın yetkilerinden hiç de az değildir" (Güngörge, 1983: 63). Humeyni için insanüstü yetkiler ve sıfatlar tanınmıştır, ancak bunların İslam ile bir alakaları yoktur. Örneğin Humeyni masum olarak görülümekte ve ona karşı gelmek İslam'a karşı gelmek olarak değerlendirilmektedir. Resmi mezhebin engel olması ve Şahlık rejiminin yıkılmış görünse de Humeyni ile devam ediyor olması gibi gerekçelerle İran bir cumhuriyet olamayacaktır.

Türkiye-İran ilişkileri ise hasmane bir şekilde ele alınmaktadır. Bozgeyik (1981: 15), İran'ı İslam'ı kabul edene kadar cehalet içerisinde olan, ateşe tapanların hüküm sürdüğü bir keşmekeşlik ülkesi olarak tanımlamaktadır. İslam'a tefrika sokmak isteyen Şiilik İran'da ortaya çıkmış, hırsı için öz annesini katlettiren Şah İsmail gibi hükümdarlar İran'da görülmüştür (Bozgeyik, 1981: 15). Mutlak kötü olarak görülen İran, Türkiye'deki mevcut İslami anlayışın öteki/düşman olarak gördüğü komünizm ile eş değerdir. Öyle ki İslam öncesi İran'da günümüzdeki komünizmin ilk şekillerine rastlanıldığı bile iddia edilmektedir (Bozgeyik, 1981: 24). Buna göre İran'da topraklar, mal ve mülk müşterektir ve kimse bunlar üzerinde hak iddia etmemiştir. Eşitlik ve adil bölüşüm gibi kavramlar üzerinden komünizme referans verildiği gibi bir izlenim oluşsa da asıl niyet başkadır. Zira İslam öncesi İran'da kadınlar da müşterektir, nikâh ve aile gibi mefhumlar yoktur. Halktan kişiler hanedan üyesi kadınlarla istedikleri gibi yaşayabilmekteydiler ve erkekler, kendi anneleri ve kız kardeşleri ile evlenebilmekteydiler (Bozgeyik, 1981: 24).

İran'a karşı bu hasmane tutumun Osmanlı-Safevi rekabetinden miras kaldığı söylenebilir. Safevi Devleti ve Osmanlı Devleti arasındaki mücadelelerden başlayan anlatımlar, Safevileri Osmanlılara karşı Papa ile bile işbirliğine giren, dedeleri Kürt bir devlet olarak ele almaktadır (Bozgeyik, 1981: 96). Safeviler Şiiliği İran'da baskı ile yaymışlar, Osmanlılara süreli saldırmışlar ve Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarmışlardır. Osmanlıların tarih boyunca karşılaştıkları en büyük tehlike, Safevi-İran Devleti olmuştur (Bozgeyik, 1981: 103). Safevi Şahı İsmail, alt ve üst soyu saltanat hırsı ile dolu olan ve bu uğurda birçok kişinin canına kıyan bir zalimdir. Bozgeyik'in iddiasına göre, Osmanlı topraklarında Safeviler lehine çalışan 'bölücü hainler' bulunmaktadır ve bunlar, Anadolu'yu dolaşarak Safevilere taraftar toplamaktadırlar. Örneğin Pir Sultan Abdal bunlardan birisidir:

Pir Sultan Abdal, Anadolu'da İran Şahı hesabına faaliyet gösteren asilerin elebaşlarından birisidir... gittiği yolun yanlış olduğu ihtar edilir. Kendisine nasihat çekilir. Fakat o dinlemez. Devlete karşı çektiği isyan bayrağının gölgesinde sazını çalarak fesada devam edeceğini sanmaktadır (Bozgeyik, 1981: 122-123).

Safevilerin Osmanlılar aleyhinde izledikleri politikaların günümüzde de devam ettiği düşünülmektedir. Türkiye'de İran Devrimi'ni destekleyen, onun bir benzerini gerçekleştirmek isteyen ve bu yolda açık veya gizli faaliyette bulunan çevreler bulunmaktadır. Bunlara "Humeyniciler" denilmektedir (Güngörge, 1983: 14). Bu gruplar, mantıkları ile değil hisleri ile hareket etmekte, propagandalara kendilerini kaptırmakta ve söylenenleri kayıtsız şartsız kabul etmektedirler (Bozgeyik, 1981: 46-47). "Humeynici" çevreler yayınevleri kurmakta, kitaplar yayımlamakta ve Humeyni'nin kitaplarını ve İran Anayasası'nı Türkçeye tercüme ederek yayınlar yapmaktadırlar. İranlılar da Türkiye'deki Humeynicileri desteklemek maksadıyla radyo aracılığı ile propaganda yapmakta, İran'da basılan dergilerin Türkçeye çevrilmesine yardımcı olmakta ve İran Konsolosluğu aracılığı ile Türkiye'de taraftar kazanmaya çalışmaktadırlar. Örneğin Türk vatandaşlarına yönelik seminerler ve film gösterimleri yapılmakta, Şii camileri finansal ve lojistik olarak desteklenmekte ve resimli Kuran'lar bastırarak Şiilik propagandası yapılmakta ve taraftar toplanmaktadır (Güngörge, 1983: 15-16). Türkiye'deki İran destekçisi hareketler, sol görüşlü kişiler ve İranlı öğrenciler tarafından desteklenmektedir (Bozgeyik, 1981: 249). Güngörge bu iddialarını Arapça, Farsça ve Türkçe belgelere dayandırdığını iddia etmektedir. "Humeynicilik", komünizm ile eş tutulmakta ve devletin bölünmezliğine ve rejimin laik yapısına tehdit olarak ele alınmaktadır. Ancak İran'ın ve Türkiye'deki Humeynicilerin yoğun faaliyetleri olsa da Türkiye'deki Şiiler Humeyni'ye ve ideolojisine ilgi duymamaktadırlar. Türkiye'deki Şiiler olarak kastedilen Alevilerdir ve Alevilerin Humeyni'ye manevi bir ilgilerinin olmadığı ifade edilmektedir (Güngörge, 1983: 25). İran Devrimi'ni destekleyenlerin ve benzer bir devrimi Türkiye'de de yapmak isteyenlerin önündeki en büyük engel olarak ise Türkiye'nin laik rejimi görülmekte olup bu durum, Devrim aleyhindeki yazarları laikliğe sarılmaya itmektir. Buna göre Türkiye hem bir İslam ülkesidir hem de laiktir. Laiklik dinsizlik değil, dine hürriyet verme ve saygı gösterme prensibidir.

Şiilik Üzerine Düşünceler

İran Devrimi, uluslararası boyutu ve İslami olup olmadığı tartışmalarının yanı sıra Şii bir ülkede gerçekleşmiş olması hasebiyle de tartışmalara yol açmıştır. Devrim'in liderliğini Şii ulemanın üstlenmiş olması, Türkiye'de var olan geleneksel Şii-Sünni hassasiyetlerini harekete geçirmiştir. Devrim'in lehinde

konumlanan yazarlar buna karşılık olarak İran Devrimi'nin ve İran toplumunun Türkiye'de yeterince ve doğru bir şekilde algılanmadığını ve Türkiye halkının İran halkının Şiilik hakkındaki görüşlerini doğru bilmediğini iddia etmişlerdir. Yazarlar bu şekilde İran'ı Türkiye toplumuna şirin göstermeyi ve Şiiliği, onu tehdit olarak görenlerin aksine "normalleştirmeyi" hedeflemişlerdir.

Mehmed Kerim, mezhepçi bir yönelim ile İranlıların Şii kimliklerinin ve Ehli Sünnet ile farklarının Türkiye'de ön plana çıkarıldığını iddia etmektedir. Zeytin Refref'e (1986: 13) göre de "Türkiye'de İslam'ın önüne bir takım dini engeller konulması adet haline getirilmiştir". Yerleşik Şii-Sünni ayrımı da bunlardan birisidir. İslami faaliyetlerde bulunmanın formülü, Şiiliğe karşı çıkmak olarak görülmektedir. "Ülkelerdeki İslami ve devrimci faaliyetleri önlemek amacıyla Şiilik bir tehdit unsuru olarak icat edilmiştir" (Refref, 1986: 16). Hâlbuki yazara göre Şiilik dedikleri şey, şeytani güçlerin can düşmanıdır: "Şiilik dedikleri şey İslam'la özdeşleşmeye azmetmektedir ve bu, şeytani güçlerin rahatsız oldukları noktadır" (Refref, 1986: 16).

Devrim'in lehinde görüşlere sahip olan yazarlar bu noktada mezhepçilikten arınmış bir görüntü vermektedirler. Buna göre İran'ın Şii kültürüne sahip olması, Türkiye'nin de Sünni kültürüne sahip olması gibi bir olgudur ve bu yapılan her hareketin bu olguların doğrudan etkisinde geliştiği anlamına gelmemektedir. Ancak Türkiye'de farklı bir düşünce bulunmaktadır ve İran'ın yaptığı her şey, mezhebinin gereği sanılmaktadır. Refref (1986: 31) bunu "İran'ın yaptığı birçok şeyi İslam'dan bilmiyor da Şiilikten biliyor adam, çünkü İslam'ı toplu algılayabilecek düzeyde bulunmuyor daha" diyerek eleştirmekte ve bu görüşü çarpık bulduğunu ifade etmektedir.

Refref bunu söylerken Şiiliği "masumlaştırdığını" zannetmekte, Şiiliğin ve Şiilikteki inanışların normal olduğunu belirtmektedir. Buna göre İranlıların Mehdi'nin geleceğine inanmaları her Müslümanın benimseyebileceği ya da reddedebileceği bir fikirdir. Mehdi inanışına sahip olmak, hurafeye inanmak anlamına gelmemektedir. Sıkıntılı zamanlarda insanlar, "birisi çıksa da şu memleketi kurtarsa" demektedirler. Bu da bir tür Mehdi'yi beklemektir ve normal bir inanıştır. Diğer bir husus ise Şiilikte imamların masumiyetine ilişkin inançtır ve Türkiyeli İslamcılar tarafından yanlış anlaşılmaktadır. "Neden İranlı Müslümanlar böyle bir şeye inanmış olsunlar ki? Böyle bir şeye inanılması halinde o insan Müslüman olamaz ki!" (Refref, 1986: 66). Dikkat çekilen başka bir husus ise Şiilerin Peygamber'den sonra gelen ilk üç halifeyi kabul etmedikleri ve onları küfrederek anmaları meselesidir. Buna göre Türkiye'deki bu intiba havadan sudan bir meseledir. Bazı Müslümanlarca halife sayılan zevatın, bazı Müslümanlarca halife sayılmamaları tarihi bir gerçeğe ters düşse

de İslam itikadına ters düşmemektedir (Refref, 1986: 67). Diğer taraftan İranlı Müslümanlar, Ebubekir için birinci halife, Ömer için ikinci halife ve Osman için üçüncü halife sıfatlarını zaten kullanmaktadırlar. Ali ise onların nezdinde dördüncü halifeden ziyade “Hazreti İmam”dır ve tek farkı da budur. Bunlara ek olarak, İranlıların ezan okuyuşlarıyla, namaz kılışlarıyla, namaz mühürleriyle ve abdestleriyle uğraşmak hiçbir şekilde insafla bağdaşmamaktadır (Refref, 1986: 67).

Diğer taraftan Mehmed Kerim, Şiiliği “iyi yönleri de kötü yönleri de olan” ve bunlardan birisi Türkiye’deki Şii karşıtlarını haklı çıkarırcasına sünnete ters (Gulat-ı Şia), diğeri ise Sünnilik ile uyumlu (İmamiye) olan iki ayrı kola ayırmaktadır. Gulat-ı Şia’nın Ali’ye ulûhiyet isnat etmesi sebebiyle Kuran’a ve sünnete ters düştüğü ifade edilmektedir (Kerim, 1979: 314). Ancak bu kol, İran’da çok az taraftara sahip olması nedeniyle göz ardı edilebilir. İmamiye ise temel akaitler noktasında Ehli Sünnet ile çelişmemektedir. Mevcut olan ufak tefek farklar ise görmezden gelinebilir:

Allah’ın birliğine, nübüvete, ahirete iman eden ve açıktan açığa İran’da İslam (Şii değil!) devletinin kurulması için savaştıklarını bütün dünyaya ve Müslümanlara ilan eden milyonlarca Caferi Müslüman ile aramızda dinin temel prensiplerinde birlik olduktan sonra, gerek kelami gerek fıkhi meselelerde ihtilaflar varsa, bu her iki tarafın yetkili ve bilgin müçtehitleri arasında ve üst düzeyde tartışılacak bir meseledir (Kerim, 1979: 314-315).

Kerim’e göre İran’a bakışta hâkim olan bir diğer unsur, Türkiye İslamcılarının milliyetçi ve saltanatçı tavrıdır. Bunlara göre Türkiye bir mihver ülkesidir ve eğer İslam dünyada hâkim olacaksa, bu mutlaka Türkiye öncülüğünde olacaktır. “Hilafete başka bir yerde kalkışmak küstahlıktır” (Kerim, 1979: 317). Türkler, Osmanlı Dönemi’nde olduğu gibi bugün de İslam’ın lideridir. Mehmed Kerim, bu tür milliyetçi ve mukaddesatçı görüşlerin sakat ve çarpık olduğunu iddia etmektedir. Çünkü İslam, bütün Müslümanları ümmet bilinci etrafında tek bir devlet düşüncesine davet eder (Kerim, 1979: 317). Kavimcilik yapmaya, şovenist duygularla hareket etmeye ve birliği bozmaya kimsenin hakkı yoktur.

Kerim’e göre Devrim öncesindeki ayaklanmalar ve Devrim Şiilik bağlamında ele alınmış ve böylelikle devrimci fikirlerin başka Müslüman toplulukları etkilemesi engellenmek istenmiştir. Müslümanlar arasında uçurumlar yaratmak amacı ile Sünnilik-Şiilik ayrımı üzerinde ısrar edilmiştir. “İslam tarihi boyunca ve çağımızda Şia’ya en olmadık iftiralar yapılmış, aslı astarı olmayan düşünceler, inançlar yakıştırılmıştır. Oysa gerek İran’da Müslüman liderlerin kontrolünde basılan Kuran-ı Kerim nüshalarında ve gerekse yüzlerce ciltlik tefsirlerde buna benzer herhangi bir şeyi görmek mümkün değildir” (Kerim, 1979: 382). Bu bağlamda

Zeytin Refref, İnan Devrimi'ni anlamının en iyi yolunun İnan'ı kendinden, kendi yayınlarından, kendi insanından öğrenmek veya en azından İslam ve Kuran ahlaki olan kişilerden yararlanmak olduğunu söyleyecektir. Ancak Refref burada bir parantez açmakta ve bir mezhebin, ülkenin veya kültürün o kültürün avamından değil, aydın ve bilginlerinden öğrenilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Seçkin olarak değerlendirilebilecek bir noktada duran Refref'e (1986: 44) göre avam, genellikle meseleyi kavrayamamakta ve mensubu olduğu dini ya da mezhebi kendi kafasında yanlış bir biçimde şekillendirmekte ve başkaları tarafından da yanlış anlaşılmasına yol açmaktadır.

Diğer taraftan İnan Devrimi sonrasındaki uygulamaların ve ihraç edilmeye çalışılanın İslamî bir devrim mi yoksa Şiilik mi olduğu hususu sıkça tartışılan bir konu olmuştur (Çakır, 1990: 31-32). Devrim'in aleyhinde yazılar kaleme alan yazarlar, İnan'a ve Devrim'e şüphe ile bakmaktadırlar. Bu şüphe o kadar kuvvetlidir ki zaman zaman Şiiliğin "İslam dışı" ve "Yahudi icadı" olarak tanımlanmasına neden olmuştur.

Mustafa Talip Güngörge'nin bu bağlamda çok sert bir duruşa sahip olduğu görülmektedir. Güngörge'ye göre İnan Devrimi'nin ve Humeyni'nin amacı Sünniler ile bir savaştır ve bu savaşın sonunda Şiilik dünyaya hâkim kılınacaktır. 1980-1988 yılları arasında meydana gelen İnan-İrak Savaşı'nın özü de budur ve İnan'ın stratejisi, Şiiliği Irak'ta yaymak olmuştur. Güngörge'nin iddiasına göre İnan'ın devrim ihracı politikalarının özünü de bu amaç oluşturmaktadır ve Türkiye, bu saldırgan politikanın tehdidi altındaki ülkelerden biridir. Güngörge daha da ileri gitmekte ve İnan Devrimi'nin sloganı haline gelmiş olan "her gün Aşura, her yer Kербela" sloganının Şiilik ile Sünniliğin her yerde ve her zaman savaş halinde olduğu anlamına geldiğini ifade etmektedir:

Her gün Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Aşura günüdür. Her yer Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kербela denilen yerdir. Dolayısıyla her gün ve her yerde bir savaş vardır. Bir tarafta Hz. Hüseyin ve yanındaki Şiiler... Diğer tarafta ise Hz. Hüseyin'i şehit eden Yezit ve yanındaki askerleri ve sonradan gelen nesilleri, yani Sünniler! Kısacası ve açıkçası her gün ve her yerde Şiiler ve Sünniler arasında savaş vardır... (Güngörge, 1983: 12).

Benzer görüşlere sahip Abdullah Yaman ise İnan Devrimi'nin ve Şiiliğin Türkiye toplumu ile uyumsuzluğunu tarihsel ve kültürel bir perspektif geliştirerek açıklamaya çalışmaktadır. Yaman'a göre Türkiye, dini kültür ve birikim açısından Libya, Pakistan ve İnan gibi ülkelerden daha köklü bir geçmişe sahiptir. Ancak Türkiye'de uzun yıllardır yürütülen kültürel başkalaştırma nedeniyle dini bilimler zemini çoraklaşmış ve dini otoriteler yetişmemiştir. Bu kültürel başkalaştırma ise Tanzimat'tan günümüze kadar geçen süre içerisinde girilen Avrupalılaştırma

ve Batılılaşma amacı nedeniyle toplumun dini ve kültürel yozlaşmasına, yabancılaşmasına dayanmaktadır:

İslam ve Türk tarihinden alacağımız bir şey yok tarzında son derece anlamsız ve düşmanca bir saplantıya kapıldığımız için, köleleştiğimizin farkına varmadan, hayranlıkla Avrupa katarına bindik. Bu katar bizi, mutlak sonu yok oluş olan bir bataklığa doğru götürüyordu. Kendimizi unutturarak, inkâr ettirerek... (Yaman, 1979: 9).

Yazara göre bu inkâr, yozlaşma ve yabancılaşma sürecinin farkına varan Türk milleti ve gençliğinde Avrupa kültürüne ve emperyalizme karşı bir direniş başlamıştır. Türkiye bir direniş arayışı içerisindeyken Orta Doğu'daki bazı ülkelerde başlayan ve İslam'ı şiar edinen hareketler ortaya çıkmıştır. Bu hareketler, Türkiye'yi de belli ölçüde tesiri altına almıştır. Bu bağlamda Libya, Pakistan ve İran'dan etkilenen bazı İslami akımlar, Türkiye'ye de sıçramıştır: "Ehli Sünnet inancı, asırlardan beri bütün İslam dünyasında olduğu gibi yurdumuzda da gerçeğin tek yolu olarak hüküm sürmüştük, son günlerde yurdumuzda Şii-İran otoritesine kapılar aralanmak istenmiştir" (Yaman, 1979: 12). Ancak bu akımlar, köklü bir kültür mirasına sahip olan Türkiye'de halkın deruni duygularına bir yanıt verememiştir ve etkileri sınırlı kalmıştır (Yaman, 1979: 11-12). Bu çerçevede değerlendirildiğinde İran Devrimi'nin ürettiği fikirler, Türkiye'nin şartlarına uymamaktadır. Şiilik ise İslam'dan sapmıştır ve çok nadir durumlarda Ehli Sünnet'e yakınlaşmıştır (Yaman, 1979: 37). Şiilik, en aşırısından en ılımlısına kadar Peygamber'in ashabını sevip saymaya yanaşmamaktadır. Ali'yi ve onun soyundan gelenleri nazarı itibara alırken, ashabın diğer büyüklerini tahkir etmektedir ve itibarsızlaştırmaktadır (Yaman, 1979: 43). Şiilik, daha ortaya çıktığı ilk günden itibaren İslam dünyası için başlıca tefrika, fitne ve tehlike kaynağı olmuştur (Yaman, 1979: 55). Örneğin İranlı Mecusiler, Şiilik aracılığı ile İslam'ın birliğine zarar vermeyi ve Müslümanlardan intikam alarak İslam'ı yıkmayı amaçlamışlardır (Yaman, 1979: 56). Buna ek olarak Hasan Sabbah'ın kurduğu cemaat ve Fatımiler, Şiilik bağlamında fitneci hareketler olarak ele alınmaktadır. Bu noktada Şiiliğin ortaya çıkış serüvenini açıklama çabası içerisine girilmekte ve onun İslami olmayan bir kültüre dayandığı ve Abdullah İbn Sebe isimli bir Yahudi dönmesi tarafından ortaya çıkarıldığı iddia edilmektedir. Ayrıca Şii görüşlerinin çoğu Yahudilik ile uyuşmaktadır ve bu, onun Yahudi kaynaklı olduğunu göstermektedir (Yaman, 1979: 57).

Burhan Bozgeyik de Şiiliği İslam'da karışıklığa sebep olan bir mesele olarak ele alınmaktadır. Bozgeyik'e (1981: 47) göre Şiilik "tarafdarlık yapmak" anlamına gelmekte olup Ali ve Ali'nin soyundan gelenlere dostluk gösteren ve sadece onların halife olmaları gerektiğine inanan bir harekettir. Şiilik bu çerçevede

içerisinde mutedil olarak kabul edilebilir olsa da daha sonra ortaya çıkan farklı Şii kolları, onun İslam'dan tamamen uzaklaşmasına neden olmuştur. Sebeiyye, Gurabiyye, Keysaniyye, Zeydiyye, İmamiyye, İsmailiyye, Hakimiye ve Nusayrilik bu kollardandır (Bozgeyik, 1981: 50). Bu kollardan bazılarının Ali tarafından küfre dönüştükleri gerekçesi ile ortadan kaldırıldığı, bazılarının ise Ali'ye ulûhiyet sıfatı vererek ya da onu peygamber sayarak İslam'ın dışına çıktığı iddia etmektedir. Bozgeyik'e (1981: 51) göre İmamiyye, imametin Ali'nin oğlu Hüseyin'in soyundan gelenlere münhasır olan ve bunun sadece on iki kişiye has olduğuna hükmeden bir mezheptir. Yazarın bu noktada Devrim'in lehinde pozisyon alan Mehmed Kerim'e yaklaştığı görülmektedir. Abdullah Yaman'ın Şiiliğin bir Yahudi tarafından ortaya atıldığına ve Yahudilik ile yakın ilişkilerine ilişkin iddiaları, Bozgeyik tarafından da tekrarlanmakta ve kabul edilmektedir (Bozgeyik, 1981: 39). Şiilik, dini olmamakla birlikte siyasi bir hareket olarak ele alınmaktadır. Manevi duyguları kendi saltanatları için basamak yapmak isteyenler tarafından kullanılan bir inanıştır (Bozgeyik, 1981: 46).

Sonuç

1979 yılında yaşanan Devrim ve ardından İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulması ile Türkiye-İran ilişkileri başka bir boyut kazanmıştır. Bu boyut, İran İslam Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin en siyasallaşmış ilkesi olan laikliğe karşı olası bir tehdit olarak ortaya çıkması ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve güvenliğine ilişkin yaratabileceği olası tehdit durumudur. Bunun en berrak örneği "Türkiye İran olacak mı?" etrafında oluşan siyasal gündemdir. Ancak, İran Devrimi'nin Türkiye'de yarattığı etkiyi bu gündem üzerinden okumak yeterli değildir. Devrim, Türkiye'de farklı terminolojiler bağlamında ve farklı siyasi kaygılarla ele alınmıştır. Devrim sonrasında yazılmış olan propaganda kitapları, bu farklılığın önemli bir yansıması durumundadır. Bu kitaplar, İran Devrimi'nin devrim olup olmadığı, İslami yönü, Devrim sonrası kurulan dini yönetim ve Türkiye-İran ilişkileri gibi hususları ele almışlardır. Devrim'in lehinde konumlananlar, "Allah-ü Ekber, Humeyni Rehber" sloganı etrafında İran Devrimi'ni ve Humeyni'nin görüşlerini bayraklaştırmışlardır. İran, emperyalizm ve Siyonizm karşıtı duruşu ile Türkiye İslamcılığına bir reçete olarak sunulmuştur. İran Devrimi'nin tamamıyla İslami olduğunun altı çizilirken, 'devrim' ifadesini dönemin solcu gruplarının kullanmaları nedeniyle, "inkılap" kelimesi üzerinde uzlaşmışlardır. Diğer taraftan, Devrim'in aleyhinde olanlar, Devrim'in Şii ulema liderliğinde gerçekleşmiş olmasından hareketle geleneksel Sünni-Şii hassasiyetlerini de harekete geçirerek İran'ın ve Şiiliğin Türkiye toplumuna yabancılığını vurgulamışlardır (Afacan, 2012: 171-172). İran Devrimi, İslami bir hareket ya da devrim olarak tanınmamıştır. Bu kitaplar, İran'ı ve Şiiliği, Türkiye'nin o dönemdeki mevcut sorunları, Türkiye'ye karşı dönemin

tehditleri ve Türkiye’de yerleşik din anlayışı bağlamında birer tehdit unsuru olarak sunmuşlardır. Bunu yaparken ise İran ve Şiilik, Türkiye’nin güvenliğini tehdit eden komünizme eş değer bir tehlike olarak ele alınmış ve Türkiye’de yerleşik dini anlayışın Yahudiliğe karşı olan bakışından hareketle de Yahudilik ile ilişkilendirilmiştir. Böylece, Türkiye toplumunun İran Devrimi’ne karşı aksiyon alması hedeflenmiştir. Sonuç itibarıyla İran, Türkiye’nin siyasal ve sosyal atmosferinde harmanlanarak iki karşıt grup arasında yeniden keşfedilmiştir.

Sonnotlar

¹ Bu makalenin bir kısmı, 10-12 Ekim 2018 tarihleri arasında Sakarya Üniversitesi ve üniversite bünyesindeki Orta Doğu Enstitüsü (ORMER) tarafından Sakarya’da düzenlenen 4. Uluslararası Orta Doğu Kongresi’nde sunulmuştur.

² Bu konuda Serhan Afacan’ın 2012 yılında yayımlanan değerlendirme makalesine bakılabilir. Afacan bu makalede 1900’lü yılların başından 2010 yılına kadarki süre içerisinde Türkiye’de İran hakkında yayımlanmış kitapların genel bir değerlendirmesini sunmakta olup 1979’daki devrim sonrası dönemin özet bir okumasını yapmaktadır. Bkz. (Afacan, 2012: 165-182).

³ Mehmed Kerim, Türkiye’nin önde gelen İslamcı yazarlarından Ali Bulaç’ın kullandığı bir müstear isim olarak bilinmektedir.

⁴ Mehdişur, Devrim sonrasında İran’ın İstanbul Başkonsolosluğu’nu şah rejiminin görevlilerinden teslim almak üzere Humeyni’nin temsilcisi olarak görevlendirilmiştir ve İstanbul Fatih’teki Çakmakçılar Camii’nin imamlığı görevinde bulunmuştur. Mehdişur’un Türkiye’de yapılan İran kaynaklı çeşitli propaganda faaliyetlerinde aktif olduğu iddia edilmiştir. Kendisi ayrıca Türkiye’de İran Devrimi’nden ilham alan İslamcılara devrim yerine inkılap ifadesinin kullanılmasını salık verenlerdendir.

⁵ Zeytin Refref’in Yaşar Kaplan’ın müstear ismi olduğu bilinmektedir. Bkz. Dünya Bizim (2011).

⁶ Mustafa Talip Güngörge, Zekeriya Beyaz’ın müstear adıdır. Mustafa Talip Güngörge’nin benzer muhtevaya sahip bir kitabı daha bulunmakta olup benzer konulara değinmesi gerekçesiyle burada ele alınmamıştır. Bkz. Mustafa Talip Güngörge, *Humeyni ve İslam*. Araştırma Yayınları: İstanbul, 1985.

⁷ Yazar, Şah İsmail’in Papa’ya bir mesajında, “Türklere karşı harekete geçmek için büyük fırsat” dediğini aktarmaktadır. Kullanılan, ‘Türklere karşı’ ifadesi ile yazar, Safevileri Türklük kimliğinden dışlamaktadır ve öteki olarak konumlandırmaktadır. Böylelikle, İran Devrimi’nin Türkiye’de başarılı olamayacağı iddiasını dini farklılığın yanı sıra, milli farklılıkla da kuvvetlendirmektedir. Ancak yazarın iddiasının aksine, Safeviler bir Türk devleti olarak kabul ediliyor olsa da, bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. Bkz. (Algar, 2001; Abisaab, 2004).

⁸ İran'ın İstanbul Başkonsolosluğu, Güngörge'nin bu iddialarını ve İran hakkında Türkiye'de basında yer alan benzer iddiaları reddetmek amacı ile *Açıklamalar* adında bir kitap yayımlamıştır. Kitapta, 1983 ve 1985 yılları arasında basında yer alan İran konulu haberlere verilen tekzipler ve açıklamalar yer almaktadır. Kitabın önsözünde, İran'ın İstanbul Başkonsolosu olan Muhammed Taheri, kitabın amacının ve gerekçesinin, "İran İslam Cumhuriyeti'ne atılan iftiralara ve yapılan propagandalara karşı Türkiye kamuoyunu aydınlatmak ve olayların iç yüzünü ve gerçekleri duyurmak" olduğunu yazmaktadır. Bkz. (İran İslam Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu. 1985, 8-9).

⁹ Belge olarak sunulan kaynaklar dergi ve gazete kupürlerinden oluşmaktadır.

¹⁰ Yazarın iddiasının aksine savaşı başlatan taraf İran değil, İran'a saldıran Irak'tır.

¹¹ Irak'ın yaklaşık olarak %60-65'i Şii'dir. Yazarın İran'ın Irak'ı 'Şiileştirme' amacıyla olduğu görüşünün aksine, İslami devrim fikirlerini Irak'ta yayma stratejisinin olduğunu söylemek daha doğrudur.

¹² Buradan yazarın Şiiliğin Ali ölmeden önce ortaya çıktığına ve o hayattayken çeşitli kollara ayrıldığına inandığı anlaşılmaktadır.

¹³ İmamet, dördüncü halife Ali'den başlamakta ve onun soyundan gelen on iki imamla devam etmektedir.

Kaynakça

Abisaab R J (2004). *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*. Londra ve New York: I.B. Tauris.

Afacan S (2012). Komşuyu Anlamak/Anlatmak: 20. Yüzyılda Türkiye'de İran'a Dair Yayınlanan Kitaplara Dair Bir Değerlendirme. *İnsan & Toplum*. 2 (3). 165-182.

Algar H (2001). *The Roots of the Islamic Revolution in Iran*. Oneonta: Islamic Publications International.

Bleda T (2000). *Maskeli Balı*. İstanbul: Doğan Kitap.

Bozgeyik B (1981). *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.

Bölükbaşı S (1989). Turkey Copes with Revolutionary Iran. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*. 13(1). 94-109.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (1979). C: 40, T: 18. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t18/c040/cs_18040027.pdf

Çakır R (1990). *Ayet ve Slogan*. İstanbul: Metis Yayınları.

- Çandar C (1981). *Dünden Yarına İran*. İstanbul: Yalçın Yayınları.
- Çetirge Y (1997). *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Çizgen N (1994). *İki Ülke İki Devrim*. İstanbul: Say Yayınları.
- Dünya Bizim (2011). Bir zamanlar İrancılar vardı! <http://www.dunyabizim.com/portre/7378/bir-zamanlar-irancilar-vardi>. Son Erişim Tarihi, 16.10.2018.
- Elhan N (2016). İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: İrancılık ve İrancı İslamcılık. *Türkiye Orta Doğu Çalışmaları Dergisi*. 3 (2). 28-57.
- Güney A (1979). *İran'da Devrim*. İstanbul: Haziran Yayınları.
- Güngörge T (1983). *Humeyni ve İran İnkılabı*. İstanbul: Araştırma Yayınları.
- Güngörge T (1985). *Humeyni ve İslam*. İstanbul: Araştırma Yayınları.
- İran İslam Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu (1985). *Açıklamalar*. İstanbul: Acar Matbaası.
- Kerim M (1979). *İran İslam Devrimi*. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Metiner M (1989). *Şafakta On Gün: İran Notları*. İstanbul: Birim Yayınları.
- Olson R (2004). *Turkey-Iran Relations 1979-2004: Revolution, Ideology, War, Coups and Geopolitics*. California: Mazda Publishers.
- Öztepe A (1997). *İran ve Ben*. İzmir: İleri Kitabevi.
- Refref Z (1986). *İran'a Nasıl Bakmalı?* Ankara: Aylık Dergi Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi (1979). Birleşik Toplantı, C: 1, T: 18. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/t18/c018/tbmm18018007.pdf>
- Tunç O (1979). *İran'da İslam'ın Zaferi: Çağın Olayı*. İstanbul: Piran Yayınları.
- Tülümen T (1998). *İran Devrimi Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Üşür S (1991). *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Yaman A (1979). *İran Devrimi İdeolojisi ve Humeyni*. İstanbul: Konak Yayınları.

Güvenlik, Piyasa ve Hukuksallaşma: 6222 Sayılı Yasa Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme

Duygu Hatipoğlu Aydın, Uluslararası Final Üniversitesi Hukuk Fakültesi,
ORCID: 0000-0002-3153-5310, e-posta: duygu.hatipoglu@gmail.com

Mustafa Berkay Aydın, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-5948-3954,
e-posta: berkayaydin@gmail.com

Özet

Gündelik hayatın, her türlü ilişki biçimiyle hukukun konusu haline gelmesi, spor alanının hukuksallaşma sürecini de etkilemiştir. Bu hukuksallaşma sürecinin önemli bir parçası olan 6222 Sayılı sporda şiddet ve düzensizliğin önlenmesi yasası, spor ve özellikle futbol alanını sosyolojik olarak etkileyen bir hukuksal düzenlemedir. 6222 sayılı yasayla uygulamaya geçen Passolig ile, tribünlerde, spor alanlarında ve spor kültüründe önemli değişimler yaşanmaktadır. Türkiye’de tarihi çok da eski olmayan sporda şiddetin önlenmesi yasalarının esas hedefi güvenliğin sağlanmasıdır. Böylece “spor severler” güvenli bir şekilde spor alanlarına gelebileceklerdir. Aynı zamanda Passolig’in de söylemi olan bu güvenlik ihtiyacının en önemli sonucu piyasalaştırmadır. Dünyadaki örneklere benzer şekilde spor alanında şiddet söylemi ve buna karşı alınan önlemlerle piyasalaştırma birbirini takip eden süreçler olmuşlardır. Güvenlik ve sermaye kavramları, esasen modern devletin kökenlerinde de mevcuttur. Modern devlet, şiddet tekeliyle birlikte bireysel güvenliği temin ederken, aynı zamanda sermaye hareketliliği için güvenli bir ortam da yaratmaktadır. Spor alanında da, oyuncuların davranışlarından taraftarların ıslahına kadar her alan yasalar yoluyla düzenlenirken, alan metalaştırılmakta ve alanın yeni kuralları, piyasa ilişkilerine tabi kılınmaktadır. Futbol taraftarlığı kendinde bulundurduğu organizasyon kapasitesi açısından önemli bir kolektif kimlik oluşturma zeminidir. Seyircinin göreceli pasif varoluşuna karşı, organizasyon kapasitesiyle taraftar bir anlamda kolektif bir aktiflik kapasitesini de işaret eder. Endüstriyel futbol çağında piyasa merkezli düzenlemelerin istekleriyle de genelde bu taraftarlık zaten bir doğal gelişki içerisinde.

Bu çalışmada sporda ve özellikle futbolda şiddet filleri üzerine yapılan tartışmalara değinildikten sonra, futbolun endüstriyelleşmesi sürecinde güvenlik sağlamaya yönelik politikaların nasıl etkili olduğuna, modern devletin oluşumunda yer alan güvenlik ve sermaye ilişkisi çerçevesinde bakılmıştır. Bu tartışmalar bağlamında Türkiye’de sporda

şiddet ve düzensizliğin önlenmesi için atılan hukuksal adımlar değerlendirilmiştir. 6222 sayılı yasa ve Passolig uygulamalarına dair değerlendirmenin ana gövdesini modern devletin oluşumunda yaslandığı iki kavram olarak güvenlik ve sermaye oluşturmaktadır. Türkiye'deki hukuksal düzenlemelerin de esasen şiddet fiillerinin önlenmesi amacıyla ya da hukuksal yaptırımlar yoluyla, spor "alanlarını", piyasa ilkelerine göre regüle etme amacıyla olup olmadığı tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sporda şiddet, hukuksallaşma, 6222 sayılı yasa, futbol taraftarlığı, piyasalaştırma.

Security, Market and Juridification: A Sociological Assessment on Law No.6222

Abstract

The fact that everyday life has become the subject of law in all forms of relations has also affected the juridification process of the sports. Law No. 6222 on the prevention of violence and disorder in sport, which is an important part of this juridification process, is a legal regulation that affects sport and especially the field of football sociologically. Especially in the field of football, with violence prevention methods, the fundamental dynamics and characteristics of the field have interfered and another form of relationship, namely the principles and values needed by capital, is brought to the forefront. With Passolig, which was implemented by law No. 6222, significant changes are taking place in bleachers, sports fields, and sports culture. The main goal of violence prevention laws in sport, which is not very old in Turkey, is to ensure security. So spectators can safely come to the sporting grounds. The most important consequence of this security need, which is also the rhetoric of Passolig, is materialization. Similar to the examples in the world, measures against violence in the sports field and marketization have been continuous processes. The concepts of security and capital also exist fundamentally in the origins of the modern state. The Modern state provides individual security in the build-up with a monopoly of violence, while also creating a safe environment for capital mobility. Sports' whole area is regulated through laws, from players' behavior to fans' correction. At the same time, the area becomes commodified, and the new rules of the area are subject to market relations. Football is an essential collective identity building ground in terms of the organizational capacity it holds in itself. Against the spectator's relative passive existences, the 'supporter' with its organizational capacity also points to a collective capacity for 'activism' in a sense. In the age of modern football, this 'supporter' is already in a natural contradiction with the demands of market-centered regulations.

In this study, after the discussion on violent acts in sports and especially football, the relationship between security and capital in the formation of the modern state was examined, along with how policies aimed at providing security were useful in the process of industrialization of football. In the context of these discussions, legal steps

taken to prevent violence and disorder in sport in Turkey have been evaluated. The main body of the assessment of the Law No. 6222 and the practices of Passolig is security and capital as the two concepts that recline in the formation of the modern state. We also try to discuss the meaning of Turkish legal regulations that aimed to prevent violence and to regulate sports fields consistent with market principles.

Keywords: Violence in sport, juridification, Law No.6222, football supporters, marketization.

Giriş

6222 Sayılı Sporda Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesine Dair Kanun 31 Mart 2011 tarihinde kabul edildi. Yasa, sporda şiddet eylemlerini önleme iddiasında olan ilk hukuksal düzenleme değildi ancak 2014 yılında Passolig uygulamasıyla, kendinden önceki düzenlemelerin etkisini epeyce aşan bir kurallar manzumesi haline geldi. Nihayet, 4 Temmuz 2019 tarihinde TBMM’de kabul edilen 7182 sayılı yasanın öngördüğü değişikliklerle de, güvenliğin sağlanması ve piyasalaşma ilişkisi bağlamında, özellikle futbolda önemli adımlar atılmaya devam edildi. Adından da anlaşılacağı gibi, birincil hedefi sporda şiddet ve düzensizliği önlemek olan yasal düzenlemenin lafzına ve ruhuna, aynı zamanda uygulamasına bakıldığında, futbolda taraftarların şiddet fiillerinin, kulüpler bazında şike, karaborsa gibi düzensizliklerin hedef alındığı görülür. Bunun sebebi, futbolun, dünyanın diğer ülkelerine benzer şekilde, ülkemizde de oldukça sevilen, takip edilen bir spor dalı olması ve aynı zamanda piyasasının geniş olmasıdır. Burada piyasa, profesyonel oyuncuların, kulüplere, liglere, lisanslar ve yayın haklarına, dijital oyunlardan seyircilere, stat düzeninden taraftara kadar pek çok konunun tartışıldığı, tüm bu alanların ağırlıklı kâr odaklı değerlendirildiği bir ortamı ifade eder. Spor müsabakalarında ve özellikle futbolda şiddet de bu yüzden daha göz önündedir. Öte yandan sporda şiddet olgusu, yalnızca Türkiye ile sınırlı değildir. Bu noktada dünyadaki diğer toplumlarla ancak sosyo-kültürel özelliklerimiz nedeniyle farklılaşabiliriz. Dolayısıyla hangi eylemlerin şiddet kapsamında değerlendirileceği, hukukun düzenleme alanının sınırı, özgün koşullara, hukuk algısına, toplumda hukukun etkililiğine göre değişiklik göstermektedir. Ancak nasıl ki spor kurallarının evrenselliği söz konusudur; spor müsabakalarında şiddeti önlemeye yönelik hukuksal düzenlemelerin amacı, hedef kitlesi, önleyici tedbirler, yaptırımlar ve sonuçları da oldukça benzerlik göstermektedir.

Bu çalışmada, öncelikle sporda ve özellikle futbolda şiddet fiilleri üzerine yapılan tartışmalara değinilecektir. Devamında futbolun endüstriyelleşmesi sürecinde güvenlik sağlamaya yönelik politikaların nasıl etkili olduğuna ve modern

devletin oluşumunda yer alan güvenlik ve sermaye ilişkisine bakılacaktır. Bu tartışmalar bağlamında esas olarak 5149 ve 6222 sayılı yasalar bağlamında Türkiye’de sporda şiddet ve düzensizliğin önlenmesi için atılan hukuksal adımlar değerlendirilecektir. Bunun için önce hukuksal düzenlemelerin tarihine bakılacaktır. Burada bir eğilim göze çarpmaktadır. Futbolun endüstriyelleşmesi sürecinde de olduğu gibi, şiddetin önlenmesi hedefi, hukuksal düzenlemelerin yaygınlığı ve uygulamanın katılığı bağlamında, aslında modern devletin kökenlerinde olan güvenlik ve sermaye ilişkisiyle benzerlikler taşır. Dolayısıyla 6222 sayılı yasaya dair bir değerlendirmenin ana gövdesini modern devletin oluşumunda yaslandığı iki kavram olarak güvenlik ve sermaye oluşturabilir. Bu ilkeler futbolun bugünkü yapısına kavuşmasında da temel olarak yer almaktadır. Türkiye’deki hukuksal düzenlemelerin de esasen şiddet fiillerinin önlenmesi ve hukuksal yaptırımlar yoluyla, spor “alanlarını”, piyasa ilkelerine göre düzenleme amacıyla olup olmadığı tartışılacaktır.

Sporda ve Futbolda Şiddet

Sporda şiddet elbette yeni bir olgu değildir. Özellikle Türkiye açısından futbolda şiddet ve holiganizmin uzun sayılabilecek bir tarihi mevcuttur. Öte yandan şiddetin hukuksal düzenlemelere konu olması, şiddetin tarihine göre daha yenidir. Bu bölümde öncelikle sporda ve özellikle futbolda şiddet ve “holiganizmi” açıklamaya çalışan bazı tartışmalar aktarılacaktır.

Sporda şiddet konusu oldukça karmaşık bir konu olarak dikkat çeker. Sporda veya futbol özelinde şiddetin varlığı tartışması sporun veya futbolun ortaya çıktığı dönemlere kadar izi sürülebilecek bir konudur ve özellikle Avrupa’da pek çok akademik çalışmaya konu olmuştur. Şiddetin kökenlerinde uygarlaşma sürecinden yabancılaşmaya, endüstriyelleşmeden medya etkisine pek çok tartışma yer almaktadır. Ortaya çıktığı 1970’lerin başlarından bu yana futbol holiganizmi hakkındaki sosyolojik analizler, futbol taraftarları arasındaki gruplar arası şiddetin nedenlerine odaklanmıştır. Bu çalışmalar şiddeti, genellikle taraftarların sosyal konumlarına referans vererek açıklar. Holiganlar için şiddet, çoğunlukla kendi sosyal pratiklerinin uç noktası olarak görüldüğünden (King, 2001: 570), sosyologların şiddeti benzer bakış açısıyla değerlendirmeleri de bu haliyle normaldir. Örneğin araştırmacı Desmond Morris (1981) *The Soccer Tribe* adlı önemli çalışmada futbola ‘savaş’ göndermesi yaparak, taraftarların savaşçı “kabile” ritüellerine benzer eylemlerde bulduklarını belirtir. Bu durum aslında insanların birlikte hareket etmesi, kolektivite ihtiyacı gibi durumlardan kaynaklanır. Şiddet konusunda Girtler de futbol taraftar gruplarını “savaşçı” topluluklara benzetir. Bu, döneme uyarlanmış bir savaştır. Elbette bir savaş ritüeli gibidir fakat toplumsal açıdan farklı işlevlere sahiptir. Bir yandan modern

toplumun güvensizi yalnız, bireyselleşmiş gençleri için meşru bir zemindir. Bu gençler, tribünde bir kimlik kazanarak, güven duygusunu tamamlarlar (Girtler, 2005: 114).

Sporda şiddet davranışlarını açıklayan yaklaşımlardan bir tanesi, Norbert Elias ve Eric Dunning'in başı çektiği ve teorilerini "uygarlaşma süreci" üzerine inşa eden Leicester Okuludur. Elias ve Dunning, sporun ortaya çıkışını, şiddetli düelloların giderek daha fazla düzenlenmesinin parçası olarak oyunların düzenlenmesinin modernizmin medenileşme sürecinin bütünsel bir parçası olarak betimlerler (Rowe, 1996: 172). Dunning ve Leicester Okulundakiler için, sosyal dünya insanların yerleşik faaliyetlerinin bir ürünüdür. İnsanlar, düşünerek, hissederek ve eyleyerek toplumsal dünyayı inşa ederler. (Best, 2010: 574) Leicester Okulu Norbert Elias'ın uygarlaşma süreci teziyle bağlantılı olarak futbolda taraftar davranışlarını açıklar. Elias'a göre uygarlaşma statik bir durum değil, saray ve daha sonra orta sınıf reformcularının ileriye götürülmesi gerektiğine inandıkları bir süreçtir. Uygarlaşma, ahlak ve görgüde yeni standartlar ve vahşi ve akıldışı görünen davranış biçimlerinden özgürleşme içerir. Bu uygarlaşma sürecinin merkezinde ise içsel bir uzlaşma bulunur; mutabakatı vurgulayan yeni alışkanlıkların ve utanç eşiği çok daha yüksek olan yeni bir psikolojik durumun kazanılması, güdülerin yeniden düzenlenmesi sonucunu doğurur (Best, 2010: 575).

Bununla birlikte Leicester Okulu'nun holigan davranışlarına dair tespitlerinin, Elias'ın uygarlaşma teziyle ilgili terimlerle çok az ilgisi olduğu söylenmektedir. Bu görüşe göre Dunning ve arkadaşları kaba işçi sınıfı bölgeleri içinde yaşayan insanların kendi ahlaki standartlarını geliştirdiklerini belirtirler. Bu ahlaki standartlar belirli bir yerellik içinde yaşama deneyimlerinden ortaya çıkar ve bunlar kaba saba davranışların temelini oluşturur (Best, 2010: 578). Dunning ve arkadaşlarına göre, holiganizm yeni bir olgu değildir. Şiddetin futbol oyunlarında her zaman yeri vardır. Şiddeti kesintiye uğramış gibi gösteren şey ise, şiddetin biçimindeki ve taraftar profillerindeki değişimlerdir. 1960 ve 1970'lerden önce, şiddet doğrudan rakip takım oyuncularına ve hakemlere yönelirken, bu dönemden sonra, rakip takım taraftarları arasındaki kavgalara odaklanan genç taraftarların işi haline gelmiştir. Maçlardaki bu tip şiddetin sonucu olarak, futbolun ihtiyar taraftarları ve elbette saygın olanları, bu şiddet davranışlarından uzak kalma eğilimindedirler. Öfkelerini alenileştiren 'sert holiganları', işçi sınıfının genç erkek grubunun 'kaba'ları olarak tanımlarlar. Bu kabaların yaşadıkları sosyalliğin genel özellikleri görece özgürlükleri, sokaklarda sosyalleşmeleri ve erkek egemen toplumsal yapıdır. Bu yaşantı özellikleri kaba işçi sınıfı genç erkeklerini kavgaya ve diğer türlü saldırganlıklara iter; "bu yüzden kavga etmek kontrolü sağlamak ve egemenlik kurmak için kullanılan en

genel fiziksel güçtür. Bu kültürel model, Elias'ın uygarlaşma süreci teorisinden kaynaklanan tarihsel bir perspektife konur. Uygarlaşma süreci, maçlara gitmeye eğilimli ve bu sürece tamamen dâhil olmayan daha kaba gruplarla işçi sınıfının kademeli ancak eşitsiz birleşimini vurgular.” (Archetti ve Romero, 1994: 41). Diğer yandan Dal Lago ve Moscati'ye göre (akt. Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 161), Elias ve Dunning modeli, sporun kültürel evriminin yeniden oluştuğunu ileri sürer ancak spor gösterisinde seyircilerin davranışlarının çeşitli modern biçimlerini açıklamamaktadır.

Etnojenik yaklaşımdan yola çıkan Peter Marsh ve arkadaşlarına göre, görünür kargaşa, tribünlerde, oldukça düzenli, örtük sosyal kurallara bağlı sosyal bir harekettir. Futbol holiganı olmak, işte veya okulda başarı ihtimali düşük genç erkeklerin, akranları arasında kimliklerini kanıtlamaları ve kendilerini değerli hissetmeleri anlamına gelir. Futbol tribünleri, bu anlamda, başarılı olabilecekleri ve rütbelenebilecekleri alternatif bir kariyer sağlar. Fiziksel anlamda zarara yol açan şiddet, başarıya giden yoldur ve seyrek bir aktivitedir. Kavga etmekten ziyade hakkında konuşmak revaçtadır (Marsh vd, 1978: 58–82, Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 163). Tribünler, hayatta karşılık bulamamış adımların eksikliğini kapatır, kişiler başka türlü başarı kıstasıyla değerlendirilir, bunlar da genellikle dışarının/ normalin uzak duracağı, alkol, uyuşturucu, fiziksel şiddet, sabıka kayıtları gibi çeşitli olaylardır.

Sosyal antropologlar Armstrong ve Harris'e göre, şiddeti ve şiddet davranışını anlamak için, karmaşık sebepleri doğasına uygun şekilde analiz etmek gerekir. Şiddet gerçektir ve diğer taraftarlarla karşı karşıya gelenler fiziksel güç kullanımı gerektiği bilgisine sahiptir. Aynı zamanda gerçek şiddetin olmadığı yerde, sembolik karşılığı da yaşamsal bir öneme sahiptir. Böylece, sembolik iktidar, fiziksel şiddetin kullanımından doğan güç kadar mühimdir (Archetti ve Romero, 1994: 43). Böylelikle, farklı tipte holiganlar tanımlarlar ve gerçek ve sembolik şiddeti ayırırlar. Fiziksel şiddet karşı tarafa acı verme eylemiyken, sembolik şiddet acıyla tehdit etmektir. Kaldı ki, onlara göre gerçek şiddet holiganların asıl amacı değildir. Yine de holiganlar içlerinde bu şiddet türlerinden birine dair potansiyel taşırlar, bu potansiyel toplumdaki diğer mülksüz gruplar için de mevcuttur (Archetti ve Romero, 1994: 45). Gerçekten de, örneğin Türkiye'deki tribünlerde de gözlenebildiği gibi, holiganlık ya da şiddet eylemleri çoğunlukla sembollere dayanır, tezahüratlara yansır, pankartlara konu olur, ama gerektiğinde şiddet göstermekten çekinilmez.

Ian Taylor, İngiltere'deki holigan davranışını açıklamak üzere, işçi sınıfındaki ekonomik ve sosyal dönüşüme odaklanır. Bu süreçte, işsiz gençler daha da yalnızlaşırken, işçi aristokrasisi Margaret Thatcher tarafından temsil edilen yeni

sağ ile ittifaka girmiştir. Bu bağlamda, marjinalize olmuş sektörlerdeki gençlerin tepkisi holiganizm olarak ortaya çıkar. Diğer bir deyişle kapitalist toplumdaki hızlı ekonomik ve sosyal değişim, ayrımcılık ve marjinal sosyal gruplardan cevap niteliğindeki şiddet körükler. Bu sosyal durumun bir sonucu olarak, devlet, holiganizm korkusundan faydalanarak, düzen ve baskı söylemine güç ve meşruiyet kazandırır (Archetti ve Romero, 1994: 40). Aşağıda değinileceği gibi, özellikle İngiltere’de meydana gelen stadyum faciaları (1985 Bradford yangını, 1989 Hillsborough faciası) sonrasında Thatcher’ın aldığı ekonomik ve politik önlemler, futbolu tepetaklak etmiştir. Bu önlemler sadece Thatcher’la değil, dönemin ekonomik politikalarıyla da doğrudan alakalıdır. Sadece İngiltere’de değil, pek çok ülkede, tribünlerdeki şiddet, baskı yasalarının, yeni kontrol mekanizmalarının, cezalandırma biçimlerinin değişmesine ve ağırlaşmasına yol açmıştır.

Holiganizme farklı açılardan getirilen bu açıklamalar, merkezine şiddet eylemini üretenleri ele alır ve şiddetin kökenleri bizzat şiddet üretenlerin sosyo-ekonomik durumlarında, toplumsal yapıda aranır. Ayrıca futbol taraftarlığının ‘kolektif’ kapasitesi açısından, organize olabilen kitleler için bir zemin olduğunu akılda bulundurmak gerekir (Aydın, Hatipoğlu ve Ceyhan, 2008). Endüstriyel futbolun, kapitalizm temelli metalaşma ve piyasalaştırma ilişkileri zaten kendi doğallığında kolektif kimlikle çoğu açıdan çelişki içerisindedir. Bu elbette kimi durumlarda kısmi paralelliklere, uyumluluğa sahip olabilese de para ve piyasa ilişkileriyle taraftarlık değerleri arasında en genel anlamda bir gerilimden söz etmek mümkündür. Bu gerilimin de bir yansıması olan şiddet önlem alınması gereken, sonlandırılması gereken bir olgu olarak görülür ve bunun için yasalar çıkarılır, özel mahkemeler kurulur, kampanyalar düzenlenir. Tıpkı dünyada olduğu gibi Türkiye’de de futbolda “holigan dehşeti” bir mesele olarak gündemi işgal eder ve sporda şiddet ve düzensizlik çoğunlukla polisiye tedbirlerle karşılanır, cezai yaptırımlara konu olur.

Modern Devlet, Şiddet ve Güvenlik

Modern devletin şiddeti kontrol etmesi, varsayımsal bir sözleşmeye dayanır. Bu sözleşmenin sonucunda insanlar devlet organizasyonuna güvenliği sağlama yetkisi verirken aynı zamanda iktidarı da verirler. Bu iktidar ise gündelik hayatı güvenli hale getirmek amacıyla koyduğu kurullarla aynı zamanda kapitalist devleti koruma ve sürdürme amacına da yönelir. Bu halde futbolda şiddeti önlemeye yönelik düzenlemelerle, modern devletin gündelik hayatı -güvenlik amacıyla- kısıtlayan uygulamaların temelinde aynı şeyi korumaya yönelik olduğu söylenebilir: Özel mülkiyet. Thomas Hobbes (akt. Pierson, 2011: 25) “Silahlı güçlere hâkim olan, başka bir kurum olmaksızın iktidara da hâkimdir” diyerek

siyasal egemenliğin kaynağına ilişkin tartışmalara bir başlangıç cümlesi zikretmiş olur. Max Weber de (akt. Pierson, 2011: 23) devletin kendine özgü araçlarla yani fiziksel güç kullanımıyla tanımlanabileceğini söyler ve devleti şu şekilde tanımlar: “Belli bir coğrafi bölgede fiziksel güç kullanma tekeli (başarılı bir şekilde) elinde bulunduran insan topluluğu”. Bu tanımların ortak özelliği şiddet tekeli. Modern devleti diğer devlet biçimlerinden farklılaştıran en önemli öge budur: “Şiddet araçlarının, kesinleşmiş sınırlar içinde başarılı biçimde tekeli altına alınması modern devlete özgüdür.” Bu şiddet tekeli aynı zamanda egemenliğin ve iktidarın da onaylayıcı unsurudur. Devletin sahip olduğu şiddet tekeli, toplumsal barışı ve güvenliği sağlama hedefine sahiptir ve meşruiyetini de bu amacından alır (Sancar, 2001: 28). Gramsci’nin de deyimiyle devlet eyleminin özelliği “şiddet ile desteklenen kabul”e dayanmasıdır (akt. Pierson, 2011: 45).

Şiddetin devlet tekeli altında bulunmasının bir sonucu, şiddetin ne olduğuna dair yapılacak belirlemelerin de modern devletin tekeli altında olmasıdır. Kapitalizmin metalaştırdığı alanlardan biri olarak ifade edilecek futbolda, şiddetin tanımı da, durduğumuz noktaya ve amaçlarımızla doğrudan ilgilidir. Modern devlet gündelik hayatın şiddetten arındırılması/ en aza indirilmesi ve güvenliğin sağlanması için bir araç olarak kurgulanmışsa da, modern devletin gelişimi içinde şiddet gündelik hayattan arındırılmış değildir. Zygmunt Baumann bu durumu şöyle açıklar (akt. Keane, 1998: 42):

Gündelik yaşamda medenilik bölgelerini mümkün kılan tek şey, fiziksel şiddetin kurumsal mekânlarda ve belirli miktarlarda yoğunlaştırılmış olarak bulunmasıdır; öyle ki, fiziksel şiddet, fiiliyatta sıradan yurttaşın denetiminden çıkmıştır. Gündelik davranış kurallarının yumuşak olmasının başlıca nedeni, devlet iktidarının uyruklarının, şiddet kullanmaları halinde çok daha fazla ve karşılık veremeyecekleri türden bir şiddetle sürekli olarak tehdit edilmeleridir.

Bu halde, şiddet, sürekli olarak üretilen ve sonlanması için sürekli kendisinin (şiddetin) araç olarak kullanıldığı bir olgu haline alır. Şiddet bir şekilde gündelik hayatı belirlemektedir. Diğer yandan, insanlar arası bireysel şiddeti sonlandıracak daha büyük bir şiddet tehdidi var olmasına karşın, gündelik hayattaki şiddet de bitmiş değildir. Hatta, modern devlet, tüm kurumlarıyla birlikte, artık gündelik aklımızın da bir parçasıdır. Bu nedenle modern devlet, şiddete karşı şiddet üretmeye devam eder, devletçe tanımlanan şiddet eylemi de, sürekli olarak şiddetle bastırılmalıdır. Toplumda oluşan şiddet düzeyi ile devletin şiddet uygulama tekelinin ulaştığı düzey ilişkili olabilir (Pierson, 2011: 25). Modern devlet şiddetin hem üreticisi aynı zamanda sürdürücüsü bir rol alır.

Anthony Giddens moderniteyi dört temel kurumla açıklar. Bunlardan biri, meta üretimi, özel mülkiyete dayalı sermaye, mülksüz ücretli emek ve bunlardan

kaynaklanan bir sınıf sistemiyle karakterize edilen kapitalizmdir. Modernitenin ikinci kurumu, etkisi işyeriyle sınırlanmayan, iletişimi ve gündelik hayatı da etkileyen endüstrileşmedir (*industrialism*). Kapitalist devletin yönetim sistemi ve genel olarak modern devlet, egemen olduğu topraklar üzerinde koordineli kontrol kavramlarıyla yorumlanır (Giddens, 1991: 56–57). Gözetim, politik alandaki faaliyetlerin denetimi anlamına gediği gibi, aynı zamanda yönetim iktidarını temel olarak da önemlidir ve bu alanda da mahsur kalmamıştır. Gözetim Michel Foucault’un tartıştığı gibi hapishaneler, okullar ve açık işyerlerinde doğrudan olabileceği gibi, daha çok dolaylıdır ve bilginin kontrolüne dayanır. İdarenin yoğunluğu, gözetim kapasitenin gelişimine bağlıdır, böylelikle gözetim aygıtları üçünü kurumu oluşturur. Moderniteyle ilgili dördüncü kurum, şiddet araçlarının kontrolüdür. Şiddet araçlarının, belirli bir toprak içinde başarılı tekeli, modern devletin ayırt edici özelliğidir (Giddens, 1991: 58). Modern devletin kurucu ilkesi olarak şiddet tekeli, kapitalist ilişkilerden ayrılmaz şekilde varlık bulur, temelinde özel mülkiyete dayalı sistemin kurallarıyla sürdürülmesi amacı bulunur.

Sermaye, Şiddet ve Futbolda Endüstriyelleşme

Modern devletin kapitalist sisteme hizmet etmesinin, gündelik hayatı düzenleyen yasaların özel mülkiyeti koruması ve şiddet tanımının içeriğinin yine bu amaca göre belirlenmesi sonucunu meydana getirdiği söylenebilir. Futbol alanında da benzer bir tartışma yapılabilir. Bu bakış açısından, kontrol edilmesi gereken alanın düzensizliklerinin ne olduğunu ya da şiddetin ne anlama geldiğini tanımlayan iktidar olacaktır. Futbolda da şike, teşvik primi ve benzeri, oyundaki adaleti bozan fiiller olarak yasal düzenlemelere konu olur, cezalandırılır. Diğer taraftan ironik biçimde, futbol oyununun büyük bir endüstri haline gelmesinin sonuçları şike, teşvik primi ve benzeridir. Oyun tüketilecek bir nesne haline getirilirken, öbür yandan bunun sonucunda ortaya çıkan sapmalar kontrol altına alınmaya çalışılır. Futbolda şiddete dair yapılan tartışmalar da, alınan önlemler ve beklentiler, endüstriyel futbol olarak kavramsallaştırılan ve oyunun tüm unsurlarıyla metalaştırma sürecinin bir parçası haline getirilmeye çalışıldığı bir çerçevede değerlendirilebilir.

Şiddetin gündelik hayattaki görünüşlerinden birinin hukuk olduğu söylenebilir. Hukukun doğal amaçlara aşırı şiddet eylemleriyle ulaşılması halinde müdahaleci olduğunu belirten Walter Benjamin (2010: 22-23), bireylerin amaçlarıyla hukuksal amaçların çatışmasının kaçınılmaz olduğunu, hukukun da bireylerin elindeki şiddeti, hukuku yok edecek bir tehlike olarak gördüğünün altını çizer (Benjamin, 2010: 22–23). Bunun benzerini futbol ve şiddet ilişkisinde de görebiliriz. Futbolun piyasalaşması sürecinde de, holigan şiddetini kontrol

altına alacak yasalar, özellikle Avrupa’da ve Türkiye’de de hemen hemen benzer dönemlerde ve içeriklerle yürürlüğe konmuştur. Bu yasal düzenlemelerin amacı, genelde sporda, özelde futbol sahalarında şiddeti bitirmektir, bunu da hapis cezaları, para cezaları ve yasaklarla yapar. Ama yasalarda tek amaç şiddeti bitirmek değildir. Türkiye’de eski 5149, yeni 6222 Sayılı Sporda Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesi Hakkında Kanununun maddeleri, şiddet içeren (ırkçı, küfürlü vs tezahürat, pankart, hareketler dâhil) eylemleri cezalandırmanın yanı sıra, karaborsa, şike, teşvik primi gibi “düzensizlikleri” de spor alanından çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu yasaların kimlere, ne şekilde ve ne zaman uygulanacağı ise, genelde hükümet politikalarına bağlı olmaktadır.

Kapitalist devletin gelişim seyriyle birlikte düşündüğümüzde, futbol da metalaşma sürecinin yaşandığı önemli bir alan haline gelmiştir. Diğer yandan, futbolda şiddeti sona erdirmek için alınan önlemlerin biçimleri ve gelişme düzeyiyle endüstriyel futbolun gelişim aşamaları arasında paralellikler kurulabilir. Çünkü günümüz futbolunun metaya dayalı kurallarının konulduğu somut olaylarda, ön planda genellikle holiganizm vardır. Endüstriyel futbolda, iki ana damar olarak gelişen ve tarihi neredeyse modern futbolun tarihi ile eşit olan eğilimler profesyonelleşme ve gösteri işidir (*show business*) (Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 108). Profesyonelleşme ve gösteri işi üst başlıklarıyla endüstriyel futbol, çok boyutlu bir değişim sürecidir. Futbol ekonomisi de denilen ancak sadece ekonomik araçlarla açıklandığında eksik kalabilecek bu sürecin aktörleri arasında oyunun kendisi, uluslar üstü kuruluşlar, oyuncular, taraftarlar ve seyirciler vardır.

Futbolun bir başka aşaması olarak adlandırılan endüstriyelleşmenin güvenlik tedbirleriyle ilişkisinin açıkça kendini göstermesi, bir facia sonrasına denk düşer: Hillsborough. İngiltere’nin Sheffield kentinde Hillsborough Hill Stadyumu’nda 15 Nisan 1989’da Liverpool ve Nottingham Forest arasında oynanan maç öncesinde çıkan arbedede, kadın, erkek, çocuk, genç, yaşlı 95 kişi hayatını kaybetmiş, bir kişi de olaylardan sonra kaldırıldığı hastanede 4 aylık yaşam savaşını kaybetmiştir (Gibson, 2009). Faciadan sonra yaratılan atmosfer, o günlerde işçi sınıfına karşı büyük bir taarruz başlatmış olan Thatcher’a (Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 115), patronların yanında futbol patronlarının beklentileri doğrultusunda, yani futbol sermayenin çıkarlarına göre düzenlemek konusunda fırsat sunmuştur. Gerçekten de o güne kadar futbol statlarında meydana gelen en büyük facia olan Hillsborough, futbolun endüstriyelleşmesinin yaygınlaşması için kullanılan verimli bir araç olmuştur (*Football Stadia After Taylor*, 2002, Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 115). Çünkü Taylor raporu doğrultusunda uygulamaya konulan önlemlerden birkaçı ciddi şekilde hayata geçirilmiş, örneğin artık statlarda ayakta durmak tamamen yasaklanmıştır. Yargıç Taylor’ın önerdiği “ayakta

durumunu” kuralı, başarıyla hayata geçerken bunun tek amacı, kalabalıkların güvenliğini sağlamak değildir. Aynı zamanda, CCTV’nin (*closed-circuit television*) tespit ve delil niteliği taşıma imkânı sayesinde oturan taraftarların daha kolay belirlenmesi mümkün hale gelmiştir (King, 1998: 99). Bu şekilde bir “panoptik alan” yaratılarak, hem kontrol kolaylaşmış, hem de müşteri potansiyeli barındıran ailelerin rahat etmesi sağlanmıştır (King, 1998: 99–100). Statlarda oturarak maç izlenmesi için statların yeniden düzenlenmiştir. Maliyeti karşılamak için bir fon (*Football Trust Grant*) kurulmuş ancak yapılan harcamanın yaklaşık %70’i kulüpler tarafından karşılanmıştır. Her ne kadar Taylor raporunda futbolun ortak bir kültür olduğu ve futbol izleyicisinin işçi sınıfından olmaları gerçeği karşısında yeniden yapılanmanın bilet fiyatlarının artırılmasının mazereti olmaması gerektiğini belirtse de, kulüpler, statların yeniden yapılanması için gereken parayı, yükselen bilet fiyatlarından elde etmişlerdir (*Football Stadia After Taylor*, 2002, Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 117-118). Bütün bu süreçte futbol alanı yasalarla yeniden regüle edilirken, hukuksallaşma metalaşma sürecinin baş yürütücüsü olmuştur. 1989 Futbol Seyircileri Yasasıyla geleneksel büyük tribünlere müdahale edilmiş ve tribünlerde ayakta durmak yasaklanmıştır. Aynı zamanda holiganlıkla alkol arasında bir bağ olduğu iddiasıyla alkol yasaklanmıştır. 1991 Futbol (Ceza) Yasasıyla ırkçı tezahürat, sahaya yabancı madde atmak, oyun alanına girmek gibi fiiller önemli yaptırımlarla karşılanmıştır. Hillsborough’dan 10 yıl sonra, bir kuşak, statlardaki fiziksel değişiklikler ve taraftar davranışlarının hukukla kontrol edilmesine, futbol kulüplerinin şirketleşmesi ve yayın haklarıyla metalaştırma sürecinin hızla ilerlediğine tanıklık etmiştir (Greenfield ve Osborn, 2010: 371).

Anthony King (1998: 23) de, İngiliz profesyonel futbolunu için, geleneğin yaygın sosyal değişimlere ve oyunun kendi içindeki değişimlere ayak uyduramadığı konjonktürel anın, 80’lerin ortası ve 90’ların başı olduğunu, bunun da Heysel-Bradford (1985) ve Hillsborough (1989) facialarıyla şekillendiğini belirtir. Bu değişimin temelinde de, savaş sonrası Keynesyen politikaların çöküşü, Thatcherizmin yükselişi ve post-fordizmin Britanya’daki özel biçimi olduğunu savunur (King, 1998: 77). Elbette futbolda para unsuru, özellikle 60’larla birlikte yer etmiştir ancak bu yeni dönem sermaye kendi kurallarını koyması anlamına gelmiştir. Bu süreç Türkiye açısından da benzer şekilde yaşanmıştır. Türkiye’de profesyonelleşmenin kökenleri 1940’lara kadar götürülür, 1959’dan itibaren profesyonel ligler oluşturulmuştur, ancak İngiltere’de 1980’lerin sonunda yaşanan gelişmeler, Türkiye’de de Turgut Özal’da simgeleşen piyasa ekonomisinin hâkimiyetiyle paralellik gösterir (Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 135-141). Bu tarihlerde futbolda bir unsur olan sermaye, artık belirleyen olmuş ve bir futbol piyasası gelişkin bir şekilde işlemeye başlamıştır.

Tıpkı dönemin Türkiye'sinde olduğu gibi İngiltere'de de Thatcherizm iki politika üzerine kuruludur, güçlü devlet ve serbest piyasa. Thatcher'ın futbolu değiştirme tutumunun, 1985 Bradford yangını faciasına verdiği tepkilerin ve futbol reformu üzerine fikirlerinin temelinde güçlü devlete duyduğu ideolojik ve politik sorumluluğu yatar (King, 1998: 23). Thatcher'a göre şu konuda tartışma yoktur ki, kontrolü zayıf ve şiddetli bir kalabalık tehlikelidir ve kamu güvenliğini tehdit eder. 1990'larda futbol sahalarında yapılan reform söylemi, sahaların iyileştirilme ihtiyacını vurgular, böylelikle şiddet eğilimi az insanlar sahalara gelebileceklerdir. 1985 ve 1989 facialarından sonra sahaların mimari güvenliği üzerinden kalabalıkların baskıyla kontrolü amaçlanır (King, 1998: 80). Mimari düzenleme, baskıcı uygulamaların görünen biçimidir. Futbol gibi büyük kitlelerin temas ettiği bir alanda uygulanan güvenlik politikaları, tüm toplumu etkiler, statlarda gözetlenmeye alışan kitleler için, sokak başında gördükleri kameralar normalleşir (King, 1998: 77–78). Statların yenilenmesi yoksul kulüpleri tasfiye edecektir, diğer yandan stadyum yapıları, tribünlerde ayakta durmanın “küçük düşürücülüğüne” ve tehlikelerine katlanmak zorunda olmadıklarını bilen insanların arasında futbolun popülerleşmesini sağlayacaktır. Elbette statlarda yenilenme kulüpler ve taraftarları arasındaki ilişkiyi değiştirmiştir. Kısaca taraftarlar müşteri haline gelmiştir (King, 1998: 91). Kitlelerin gündelik hayatı ya da hali hazırda kapitalist ilişkiler tarafından belirlenen boş zamanlar, serbest piyasa ilkelerinin etkisi altında metalaştırılmakta ve hâkim ideoloji kendini üreten bir zemin kazanmaktadır. Hizmetler için daha fazla para ödeyen müşteri fikri, toplumun daha zengin kesimlerinin desteklediği bir futbola doğru bir değişime işaret eder (King, 1998: 93). Bu tartışmada kullanılan kavramlardan biri taraftar (öz) sermayesidir. Taraftarlar, hem ortak bir aidiyeti hissetmek hem de kendilerini sportif bir kahramanlarıyla ortaklaştırmak için ticari ürünleri satın alırlar. Bu bir anlamda duygusal bir yatırımdır (Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 125). Tıpkı modern devletin kapitalist temelinin şiddet araçlarının kullanımıyla el ele gelişmesi gibi, futbolun da şiddet, kontrolün ve metalaşmanın aracı olarak kullanıldığı düşünülebilir.

90'larda İngiltere'de futbolun dönüşümü yerel bir olgu olarak düşünülmemelidir. Artı eksi beş yılda dünyanın pek çok yerinde liberal politikalar sıkı bir şekilde uygulanmış, dünya ekonomisi küreselleşmeye kendini adapte etmeye başlamıştır. Thatcher İngiltere'sinde olduğu gibi, futbolda şirketler, reklam, TV yayıncılığı ve başka pek çok alanda ağırlıklarını koymaya başlamışlardır. Poggi'nin belirttiği gibi (2009: 152), ne de olsa “büyük şirketlerin ekonomik süreç ve dolayısıyla tüm toplumsal alan üzerindeki denetimleri devletin kendisini de etkilemelerini, devleti en azından işlerine ‘karışmamaya’ ve nihayet yönetim güçlerinin bazılarını onların hizmetine vermeye ikna edebilmelerini sağlar.” Bu,

tüm modern devletler için söylenebilir. Bu nedenle 90'larla birlikte futbolda başlayan dönüşüm, ne sadece İngiltere'nin ne de sadece Avrupa'nın meselesidir. Türkiye'de de özellikle "3 büyükler" üzerinden (Hatipoğlu ve Aydın, 2007: 136) futbol kültürüne piyasacı fikirler ve uygulamalar hâkim olmaya başlamıştır. Şiddetle mücadelede polisiye tedbirler de, diğer ülkelerdeki uygulamalarla paralellikler taşır. Endüstriyelikleşmeyle polisiye önlemler kol kola gelişmiştir.

6222 Sayılı Yasa Düzenlemesini ve Passoligi Güvenlik ve Sermaye İlişkisi Üzerinden Okumak

Tüm bu tartışmaları Türkiye bağlamına değerlendirmek için işe, sporda şiddet fillerinin önlenmesi ve ortadan kaldırılması için hayata geçirilen çeşitli hukuksal düzenlemelerin tarihine bakmakla başlamak gerekir. Türkiye'de sporda şiddet ve düzensizliğin tarihi eski olsa da, yasal düzenleme bakımından ilk girişim, kanun tasarısı olarak 2003 tarihlidir. 5100 Sayılı Spor Müsabakalarında Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesine Dair Kanun 2 Mart 2004 tarihinde TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir ancak Cumhurbaşkanı tarafından tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye iade edilmiştir. Tasarının genel gerekçesi sporun önemine yapılan vurgu ile başlar ve spor dünyasında son yıllarda ortaya çıkan gelişmelerin sorunları artırdığını vurgular:

Sporcuların ve diğer ilgililerin haklarının korunması ve sportif alanlarda ortaya çıkan düzensizlik ve şiddet olayları, basit bir asayiş sorununun ötesinde, kamusal düzen bağlamında ele alınması gereken konulardır.

Özellikle futbol ve taraftar kitlelerince izlenen diğer spor dallarında, spor yöneticileri ve medyanın olumsuz tutumundan kaynaklanan profesyonel sporculara yönelik şiddet ve saldırılar, sporcuların ve diğer ilgililerin kişilik haklarının ihlali ve hatta ortadan kaldırılması sonucunu doğuran eylemlerin önlenmesi ve ortadan kaldırılmasına yönelik kamusal önlemlerin ve cezaî yaptırımların yaşama geçirilmesi gereğini doğurmuştur.

Yine bu alanda yasal düzenleme yapılmasının uluslararası düzenlemelere atıf yapılarak gerekli olduğu belirtilmiş, "Sportif Karşılaşmalarda ve Özellikle Futbol Maçlarında Seyircilerin Şiddet Gösterilerine ve Taşkınlıklarına Dair Avrupa Sözleşmesi" 25.9.1986 tarihinde Strazburg'da imzalanmış ve bu sözleşmenin onaylanmasının 3608 sayılı kanunla uygun bulunduğu vurgulanmıştır. Adı geçen sözleşme Anayasanın 90. maddesinin son fıkrası uyarınca kanun hükmündedir.

5100 Sayılı tasarıya değin sporda şiddet ve düzensizliğin önlenmesi çeşitli kurallara tabi olmuştur. Gerekçede belirtildiği haliyle:

Ülkemizde profesyonel futbol müsabakalarının düzenlenmesine dair 3813 sayılı Türkiye Futbol Federasyonunun Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, anılan Kanunun 31 inci maddesine dayanılarak çıkarılan ve 1.11.1992 tarihli ve 21392 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe konulan Futbol Disiplin Talimatı ile ulusal ve uluslararası federasyonların talimatları ve diğer düzenleyici işlemlerinin ve 3289 sayılı Kanunun 11 inci maddesine dayanılarak çıkarılan ve 7.1.1993 tarihli ve 21458 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren amatör müsabakaların düzenlenmesine dair Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Amatör Spor Dalları Ceza Yönetmeliği’nin spor karşılaşmalarında vuku bulan şiddet olayları ile seyir güvenliğini tehlikeye düşürecek düzensizliklerin önlenmesi konusunda, günümüzün değişen ve gelişen ihtiyaçlarına cevap veremediği, uygulamada ortaya çıkan aksaklıkları gidermede yetersiz kaldığı, şiddet ve düzensizlik olgularının tamamını kapsamadığı, Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği (FIFA) ve Avrupa Futbol Federasyonu (UEFA)’nun uluslararası futbol karşılaşmalarına dair uygulamalarına paralellik göstermediğinin anlaşılması, futbol müsabakalarında şiddet ve düzensizliğin önlenmesi ile ilgili geniş kapsamlı yeni bir kanun hazırlanmasını zorunlu kılmıştır.

5100 sayılı yasa, 15 Mart 2004 tarihinde TBMM’ye iade edilirken, yasada düzenlenen ceza hükümlerinin ceza sorumluluğunun şahsiliği ilkesini ihlal ettiği iddiası ön plandadır. İlgili düzenlemelerde taraftarların şiddet içeren hareketlerinden dolayı, kulüplere ve taraftar derneklerine idari para cezaları verilmesi söz konusudur. Cumhurbaşkanı, ilgili düzenlemelerin Anayasa’nın 38. maddesindeki cezaların şahsiliği ilkesine aykırı düştüğü iddiasındadır. Bu geri gönderme üzerine yasa, oyçokluğuyla aynen kabul edilmiştir. Kabul edilme gerekçesinde Türk hukuk sisteminde kolektif ceza verilmesi yönteminin pek çok yasada mevcut olduğu, ayrıca konuyla ilgili uluslararası düzenlemelerin de bu yöntemi mümkün kıldığı tespitleri yer almaktadır (Adalet Komisyonu, 2004).

Bu sürecin sonucunda yasa, 5149 Sayılı Spor Müsabakalarında Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesine Dair Kanun olarak 7 Mayıs 2004 gün ve 25455 Sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Sporda şiddet ve düzensizliğin önlenmesi ile ilgili yasa düzeyinde ilk düzenleme olan 5149 sayılı yasa, 6222 sayılı yasanın yürürlüğe girdiği 2011 yılına kadar uygulama alanı bulmuştur.

5149 sayılı yasanın çerçevesi ve düzenleme alanıyla karşılaştırıldığında, 6222 Sayılı yasanın, kendinden önceki kanunun ruhuna egemen olan ilkeleri sahiplenmeye devam ettiği söylenebilir. Daha sıkı tedbirler ve ilkelerin daha belirgin hale gelmesi son yasanın ayırıcı özelliklerindedir. 6222 sayılı yasanın en önemli çıktılarında biri sıkılaştıran tedbirlerin yanında Passolig adı verilen elektronik bilet sistemidir. Bunu basitçe kağıt bilet döneminin bitişi, elektronik bilet döneminin başlaması olarak açıklamak ve 6222 sayılı yasa ile

ilişkinsini koparmak, aynı zamanda, şiddetin önlenmesi hakkındaki hukuksal düzenlemelerin piyasa ilişkileri bağlamındaki yerini ve anlam ve amacını ıskalamak sonucunu doğurabilir. Ayrıca, aşağıda değinilecek olmakla birlikte, 5149 sayılı yasadan daha sıkı tedbirler ve daha ağır cezalar içeren 6222 sayılı yasa, 4 Temmuz 2019'da TBMM'de kabul edilen 7182 sayılı yasa ile değiştirilmiş ve çok daha ağır hükümler içerir hale gelmiştir. Kimlik doğrulama yöntemlerinden spor alanı tanımının genişletilmesine, hakaret içeren tezahüratın sosyal medyaya tezahüründen, seyirden yasaklanma tedbirinin ihlali haline verilecek cezaların artırılmasına kadar istenen değişikliklerle şiddeti önleme amacıyla olunan spor dünyasının yasa eliyle oldukça genişletildiği, şiddeti önlemeye yönelik tedbirlerin gündelik hayatın tümüne sirayet eder hale geldiği söylenebilir.

Devletin yetkili organlarınca çıkarılan, toplumsal hayatı düzenlemeye yönelik, insan davranışını düzenleyen kurallar bütünü olarak hukuk tanımı, genellikle normun gerçekleşmesini hedeflediği değeri göstermez. Belirli bir yaşayışın, belirli bir düşünüşün, belli bir tarihsel dönemde belirli bir toplumun kültürünün ve iktidar ilişkilerinin taşıyıcısı olarak hukuk normu, uygulamasının çıktlarıyla da var olur. Bu çerçevede, 6222 sayılı yasanın yöneldiği değer bağlamında, yasa sporda endüstriyelleşmeden bağımsız tartışılabilir mi? Yasanın önlemeyi istediği şiddet eylemleri ile sporun "*show business*" trendi arasında bir ilişki olabilir mi? Yasanın diğer ülke düzenlemeleriyle benzerlikleri, şiddet ve endüstriyelleşme ilişkisi bir arada düşünüldüğünde, kamusal alanın piyasalaşması ve kurallaşma tartışmasıyla bağlantı kurulabilir mi?

Yasanın amacını düzenleyen birinci maddeye bakıldığında, düzenlemenin esas olarak taraftarı muhatap aldığı ve taraftar kaynaklı şiddeti önleme amacıyla olduğu söylenebilir. Kanunun amacı "*müşabaka öncesinde, esnasında ve sonrasında spor alanları ile bunların çevresinde, taraftarların sürekli veya geçici olarak gruplar halinde buldukları yerlerde veya müşabakanın yapılacağı yere gidiş ve geliş güzergâhlarında*" şiddet ve düzensizliği önlemektir. Mekân ve zaman boyutuyla, 5149 sayılı yasadan farkı, önce yasanın isminde görülür. 5149 sayılı yasa spor müşabakalarında şiddet ve düzensizliği önlemeyi, 6222 sayılı yasa ise genel olarak sporda şiddet ve düzensizliği önlemeyi amaçlamaktadır. Zaten yasanın 2. maddesi, sporla doğrudan ve dolaylı ilişkili herkesin hemen her türlü eyleminden sorumluluğunu kapsam olarak belirlemiştir.

Yasada şike ve teşvik primi hariç hemen her yaptırım, taraftara yöneliktir. Kulüplerin sorumlulukları genel olarak yine taraftarların eylemiyle ilişkilidir. Zaten Passolig uygulaması da, esas düzenin tribünlere ve taraftarlara getirilmesi amacıyla. 14 Nisan 2014 tarihinde uygulamaya başlanan Passolig Kart, futbolda pek çok yapılagelişi değiştirmiştir. Passolig uygulamasının ne olduğu şu şekilde açıklanmaktadır:

Passolig Kart, taraftarların sevdikleri ile birlikte güven içinde stadyumlara gidebilmelerini ve istedikleri karşılaşmayı her türlü olumsuzluktan uzak, huzurla izlemelerini sağlıyor! Hem kulüplere hem de taraftarlarına büyük fırsatlar ve ayrıcalıklar sunan Passolig Kart ile, Türk futbolu maddi kazancın yanı sıra, tribün huzurunu ve güvenliğini de maksimize ederek, yaşanmış olan pek çok olumsuzluğu da geçmişte bırakıyor.

Bu söylemin temel iki vurgusu vardır: Güven ve huzur içinde maça gidebilmek ve kulübe kazanç sağlamak. Bu vurguları biraz daha soyutladığımızda iki önemli kavrama varabiliriz: Güvenlik ve sermaye. Bunlar modern devletin, yukarıda tartıştığımız şekilde, temelinde yer almaktadır. Hem spor alanlarında şiddeti önlemek için yapılan düzenlemeler, hem de Passolig gibi uygulamalar, spor alanını düzenleyen hukuk kurallarının, yani genel ifadeyle spor hukukunun güvenlik ve sermaye ile ilişkisini açığa çıkarır. Spor hukukunun ortaya çıkışındaki dinamiklere bakıldığında, spordaki ticarileşme önemli bir yer tutar. Sporda ticarileşme ve hukuksallaşma, birbirine paralel iki önemli olay olarak görünür (Parrish, 2003: 20). Ticarileşme/ piyasalaşmanın gerçekleşebilmesi için, uygun zeminlerin sağlanması gerekir. Bunun için spor dünyasındaki her unsur, sporcuların bedenlerinden yeteneklerine, oyun alanlarından, izleyicilere ve yerel kültürel alışkanlıklara, piyasalaşma kurallarına uygun şekilde yeniden düzenlenecektir. Spor hukuku bu düzenlemenin hukuku olarak düşünülebilir.

6222 Sayılı yasanın hükümlerine ve yasaya hâkim olan ilkelere baktığımızda, düzenlemenin kendisinin sporda ve özellikle futboldaki artan ticarileşme ve profesyonelleşmenin bir çıktısı olduğu söylenebilir. Bu noktada hukuksallaşma (*juridification*) kavramı öne çıkar. Günther Teubner, hukuksallaşma kavramının, birbiriyle ilişkili de düşünülebilecek, dört farklı kullanımından bahseder. İlki hukuksal patlama/artıştır (*legal explosion*). Olağanüstü sayıda normun/ standardın varlığı, hemen her konunun hukuk normu konusu haline getirilmesi, hukuksallaşma kavramının ilk kullanımlarındandır (Teubner, 1987: 6). İkincisi uyuşmazlıkların müsaderesidir (*expropriation of conflict*). Hukuksallaşmanın bu biçiminde bu kez gündelik hayattaki her türlü uyuşmazlığın hukuk yoluyla çözülebileceği iddiası ön plana çıkmaktadır. Buna göre hukuksallaşma esasında uyuşmazlığı çözmez ama onu yabancılaştırır, sosyal çatışmayı tahrip eder, onu bir hukuk davasına indirger ve böylece geleceğe yönelik, sosyal ödüllü çözüm olasılığı dışlanır (Teubner, 1987: 8). Üçüncü anlam depolitizasyondur. Özellikle çalışma ilişkileri açısından, iş hukuku bir yandan işçilerin belirli menfaatlerini koruyup kollarken, diğer yandan hukuksallaşmanın baskıcı karakteri, sendikaların militan eylemlerini dramatik şekilde kısıtlayarak, toplumsal çatışmayı depolitize etme eğilimindedir (Teubner, 1987: 9). Hukuksallaşmanın dördüncü biçimi maddileştirmedir (*materialization*). Esasen bu kavram modern refah devletinin

gelişimine dairdir ve Jurgen Habermas'ın "yaşam alanının sömürgeleştirilmesi" analizine dayanır (Teubner, 1987: 24). Habermas'a göre "sistem, kültür, toplum ve bireyden oluşan yaşam dünyasına karşı kendi kurallarını dayatarak 'ideal olanı' engeller, bir alandaki ideal oluşa karşı o alanı kontrol altına almaya çalışır, "ekonomik alan diğer alanlara kendi düşünme biçimini dayatır". Yaşam dünyası olarak sosyallikler, gündelik ilişkiler normatif düşüncelerle yönetilir, burada "hukuksallaştırma" söz konusudur" (Habermas, 2001: 808, Hatipoğlu Aydın, 2013: 52)

Sporun hukuksallaşması, yukarıda belirttiğimiz gibi sporla ilgili her unsuru hukukun konusu haline getirir ve farklı dinamiklere dayanır. Özellikle uluslararası alanda sporcuların performanslarına dayalı sözleşmeler, rekabet yasağı, dopinge ilişkin kurallar, yayın hakları gibi, temelde sporun kendine özgü doğasına ait meseleler, giderek daha fazla yasal alanın konusu haline gelmekte ve yasaya uygunluk baskısıyla karşı karşıya kalmaktadır (Gardiner ve Felix, 1995: 189). Her ne kadar spor alanının hukuksallaşması denince ilk akla gelen meseleler bunlar olsa da, örneğin futbolda ya da ragbide oyuncuların, oyun esnasında birbirine verdikleri fiziksel zararlar da hukukun konusu haline gelmiştir (Pendlebury, 2012). Tazminat miktarı, yargılama süreci gibi boyutlarıyla, spor alanının kendi dinamikleriyle çözülen (ceza sistemi) bu tip olayların 'spor hukuku' alanına dâhil olması, sporun hızla ilgili hukukçular için bir bölgeyi elde etme savaşına dönüşmesine yol açmaktadır. Gardiner ve Felix (1995: 195), çalışmalarında, futbol, eğlence endüstrisinin giderek metalaşan ve gelişen ayrılmaz bir parçası olarak tanımlar. Oyuncular arasında yetenekler ve taktik beceriler en üst seviyeye çıkarken, kazanmanın her şey olduğu mantığıyla birlikte, rakip oyuncuları sindirmeyi ve kuralları esnetmeyi meşrulaştıran kinik rafine stratejiler daha fazla görülmektedir (Gardiner ve Felix, 1995: 196). Oyunda şiddetin artması verilere de yansımaktadır. Futbol örneğinde, artan fiziksel kapasiteleriyle kazanmaya odaklanmış oyuncular, oyun dışı kalma ihtimalinin verdiği agresiflik, başarıyla doğru orantılı artan seyirci tüketiminin yarattığı baskılar gibi olgular, şiddeti artırmakta ve görünür kılmaktadır. Bu noktada alandaki genel hukuksallaşma süreci, özelde futbolcuların yaralanmaları sonucu ceza ve tazminat davalarıyla meşgul mahkemelerin müdahalesinin sporu mevcut şiddetten (oyundaki ve oyun alanındaki şiddet) kurtarıp kurtaramayacağı problemi ortaya çıkmaktadır (Gardiner ve Felix, 1995:200). Burada özellikle ceza hukukunun ve tazminat hukukunun kavramlarının spor alanına müdahalesinin olumsuz ve eksik yönlerine değindikten sonra, disiplin ve tazminat konularında daha etkili çözüm mekanizmaları önerilmektedir (Gardiner ve Felix, 1995: 210). Mevcut hukuksal yapı, yasalara egemen olan ilkeler, uyumsuzluk çözüm araçları olarak mahkemeler spor alanının özgün dinamikleriyle uyuşmamakta ve hukuksallaşma süreci artan şiddeti önlemeye yetmemektedir. Spor alanının düzenlenmesinde üç olası

seviye olan sporun kuralları, çalışma kültürü ve hukuksal düzenlemelerden, ilk ikisi, esasında yeterli olacaktır. Gerçekte bunlar dinamik bir ortaklığa sahiptir. Elbette “hukuk hiç bir zaman taç çizgisinde durmayacaktır”, yani hukuksal düzenlemelerin genişlemesi çağdaş toplumlar açısından bir olgudur ama bunun sınırı, spor alanının kendi kendini denetleyebildiği bir yaklaşımla yeni araçlar ortaya koyması olmalıdır (Gardiner ve Felix, 1995: 218-9).

Kamusal alanın piyasalaşması ile hukuksallaşma arasındaki ilişki, şiddet ve düzensizliğin önlenmesine dair hukuksal düzenlemeler bağlamında da ele alınabilir. Ken Foster (2006: 155), liberal demokrasilerde hukukun artan istilacılığına vurgu yapar. Hukuksal düzenlemelerin dışında kalan bölge giderek küçülmektedir. Hukuk, tarihsel olarak kendisinden muaf şekilde ortaya çıkan toplumsal yaşamın pek çok alanını düzenlemektedir. Eviçi, işyeri, ordu, hapishane, hastane ve benzeri hukukun nazarına ve denetimine girmiştir. Esasen spor alanında hukuksallaşmanın farklı biçimleri mevcuttur. Birincisi içsel normatif güçtür. Burada söz konusu olan yasanın odaklandığı markalar, pazarlama, TV yayıncılığı ve sponsorluğun spor üzerinde normatif bir etkisi olmasıdır. İkincisi sporun ve spor organizasyonlarının doluluğu ve muacelliyetine odaklanan içsel normatif gelişmedir. İster içsel ister dışsal yaklaşımdan bakılsın, hukuksallaşma süreci ve düzenlemeler, spordaki/futboldaki metalaştırma sürecinin bir çıktısı olarak görülebilir. Bunun yanında, sporun hukuksallaşması şiddet ve ayrımcılık meselelerine odaklanan politik-hukuki sistemle ilişkilenecektir (Carlsson, 2009: 477). Profesyonel sporların büyük bölümündeki amansız ticarileşme ve sermaye hâkimiyeti, kaçınılmaz olarak, spor yönetiminin yasal ve yargısal sömürgeleştirilmesi biçiminde, hukuksallaşma ile sarmalanmasına sebep olmaktadır (Gavin ve Morris, 1998: 128). Sömürgeleştirme, dışsal normlarla spor alanına yargısal müdahale anlamına gelmektedir. Burada spor alanının kendine özgü kodları ve yaşantısı, hukuk normlarıyla ve dolayısıyla onun taşıdığı değerlerle yer değiştirmektedir. Böylelikle spor alanı, özellikle futbol, ticarileşme, metalaşma sürecini, hukuk normlarıyla baskın hale getirmekte ve hukuk aracılığıyla piyasa kurallarını yerleştirmektedir. Bu noktada, 6222 sayılı yasanın yöneldiği değer ve Passolig uygulamasıyla hayata geçirilmek istenen mantık, futbolun endüstriyelleşmesinin bir parçası ya da biçimi yani metalaştırmadır. Metalaşma sürecinin hukuksal çıktısı olarak yayın hakları, transferler, lisans sözleşmeleri yanında Gardiner ve Felix, futboldaki diğer gerilimlerin de etkisini tartışır. Mesela tüketim kültürü içinde futbolu bir metalaşmış ürün olarak konumlandırılanlar ile futbolu işçi sınıfının ve popüler kültürün temel bir bileşeni olarak görmeye devam edenler arasında sahiplik gerilimi de yaşanmaktadır (Gardiner ve Felix, 1995: 196). Futbol örneğinde kulübün sahibi kimdir? Yöneticiler, hissedarlar, oyuncular, izleyiciler mi? “Sahiplik” mücadelesi, seyirci

ve taraftar arasındaki gerilimde somutlanır. Oyun alanından çoğunlukla tüketici olamadığı, tutkusunu paraya havale edemediği için dışlanan taraftarın oyunu kendisinin kılma ve kendi varlığını gösterme çabası kolektif eylemler, meşale, pankart, tezahürat olarak sahaya yansır.

6222 sayılı yasada düzenlenen ve çok ağır yaptırımların öngörüldüğü şike ve teşvik primi, yasak maddelerin spor alanlarına sokulması, müsabaka düzeninin bozulması, hakaret içeren tezahürat, pankart, spor alanlarına usulsüz şekilde girmek, taşkınlık yapmak gibi fiillerin cezaları 10/12/2011 tarih ve 6259 Sayılı yasa ile azaltılmıştır ancak varlıkları sabit ve içerikleri muğlaktır. Özellikle seyirden yasaklama güvenlik tedbiri geniş bir uygulama alanına sahiptir. Yasanın 18. maddesinde düzenlenen seyirden yasaklanma güvenlik tedbiri, yasa tanımlanan suçlar sebebiyle, kişinin müsabakaları ve antrenmanları izlemek amacıyla spor alanlarına girişinin yasaklanması anlamına gelmektedir. 7182 sayılı yasa ile, yasanın genelindeki ve dolayısıyla bu maddedeki “spor alanı” tanımı, “müsabaka, antrenman ve seyir alanları” olarak değiştirilmiştir. Esasen, değişiklikten önce, mahkemelerin eğilimi spor alanını genellikle stadyumlarla sınırlı ve dar algılamaktı. Bu anlamda kapsam, yasa yoluyla genişlemiştir. Seyirden yasaklanma güvenlik tedbirinin uygulamasında, yasaklı kişinin, takımın müsabakası olduğu gün, yurtiçinde bulunduğu takdirde müsabakanın başlangıç saatinde ve bundan bir saat sonra bulunduğu yere en yakın genel kolluk birimine başvurması gerekmektedir (md. 18/8). Seyirden yasaklama tedbirinin uygulamasıyla ilgili pek çok zorluk ve karmaşa mevcuttur. Örneğin takımın müsabakası yurtiçinde ve yasaklı kişi yurtdışında ise imza zorunluluğu olmayacaktır. Tersi durum için, yani yasaklı kişi yurtiçinde ve takımın müsabakası yurtdışında olduğunda ne olacağı kanun tarafından öngörülmemiştir. Ancak böylesi bir durumda, yurtdışında gerçekleşen maç için karakola gidip imza vermemesinin yasayı ihlal ettiğine, taraftarı olduğu takımın maçının yurtdışında yapılmasının kendisini imza yükümlülüğünden kurtarmadığı gerekçesiyle, yasaklı kişi hakkında iddianame düzenlenmiş, dava açılmış ve ilgili kişi ceza almıştır (Özdemir, 2019: 461).

Her ne kadar uygulamada çelişkiler ve yasa boşlukları olsa da, 6222 sayılı yasanın bahsedilmesi gereken önemli özelliklerinden biri, yasa uygulanırken topyekûn bir cezalandırma mantığına sahip olunmasıdır. Bu uygulamayı 5149 sayılı yasayla karşılaştırdığımızda, cezalandırmanın nasıl yaygınlaştığı ve tüm ayırık otlarının yanında suçlu veya suçsuz herkesin nasıl ve zorla yasanın muhatabı olduğu anlaşılabilir. Bunun için sporda şiddet ve düzensizlik eylemlerinin önlenmesi için alınan gözetleme tedbirlerine yakından bakmak gerekir. 5149 Sayılı yasa döneminde, *“Spor müsabakalarında şiddet ve düzensizliğe ilişkin fiilleri işleyenleri tespit etmek, şartlar müsait olduğu takdirde şahısları müsabaka*

alanının dışına çıkarmak, mevcut şartlar ve kamu düzeni mülahazalarıyla anında dışarı çıkartılması uygun görülmeyen kişiler veya taraflar gruplarını her türlü kamera, fotoğraf makinesi gibi teknik araçlarla tespit ettirmek ve eylemleri tanıkla veya diğer belgelerle delillendirerek haklarında yasal işlemler yapılmasını sağlamak” (Spor Müsabakalarında Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesine Dair Kanunun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik madde 6/d) müsabaka güvenlik amirinin görev, yetki ve sorumlulukları arasındaydı. Yani şiddet eylemlerine girişen, huzursuzluk çıkararak, kanun aykırı şekilde küfürlü vb tezahürat eden kişilerin, 5149 Sayılı Kanuna aykırı bir davranışta bulunmaları durumunda, görevliler, kamera veya fotoğraf kayıtları doğrultusunda fiili işleyen kişiyi tespit ettikten sonra ve somut delillerle bunu belgelendirebildiklerinde, ilgili kişiler hakkında ceza tesis edebilirdi. Kanun bunu açıkça düzenliyordu. 6222 sayılı yasa da benzer düzenlemeler vardır. “Spor alanlarının güvenlik ve düzenine ilişkin tedbirler” başlıklı 5. maddesinin 5. fıkrasında spor alanlarında güvenliğin sağlanması ve kanuna aykırı davranışlar sergileyenlerin tespiti için gerekli teknik donanımların kurulacağı belirtilmiştir. Gözetimin amacı, sporda şiddet ve düzensizlik sergileyenlerin tespitidir. Hatta bu husus, 5149 sayılı yasa dönemine ait bir kararda, bir müsabaka sonrası gözaltına alınıp hakkında idari para cezası verilen bir kişinin davasında idare mahkemesi tarafından da açıkça tespit edilmiştir. Ankara 13. İdare Mahkemesi’nin 31.10.2007 tarih ve 2007/1647 E., 2007/1597 K. sayılı kararında “(...) Yukarıda açıklandığı üzere, davalı idarenin, idari para cezası uygulanması gerektiren eylemleri, her türlü kamera, fotoğraf makinesi gibi teknik araçla, tanıkla veya diğer belgelerle tespit etme görev ve sorumluluğu bulunmakta olup, esasen sözel (kötü tezahürat) nitelikte olan eylemin de, kamera türü teknik araçlarla tespiti mümkün bulunduğundan, bu yönde teknik araçlar kullanılmaksızın tutulan olay tutanağına istinaden davacının (...) idari para cezasıyla cezalandırılmasına ilişkin işlemde hukuka uyarlık bulunmamaktadır” diyerek kanuna uygun olarak tesis edilmeyen idari para cezasının iptaline karar vermiştir.

Özellikle Passolig uygulamasının hayata geçmesiyle, bireysel bir seyirden yasaklamadan ziyade, statta yer alan belirli bir bloğun ya da bölgenin tümündeki kişilerin bir sonraki ev sahibi maça girişleri engellenmeye başlamıştır. Bu uygulamanın kendisi de, esas amacın, şiddet ve düzensizliğe sebep olan kişilerin tespit edilip, spor alanından uzaklaştırılması sürecinin gerektirdiği ince ve titiz çalışmadan yoksunluğun belirtisidir. Güvenlik kameralarıyla birlikte, şiddet ve düzensizliği önlemek için istihdam edilen personelin varlığına rağmen, bir bütün olarak bir bloğun, bir tribün hakkında fiili bir seyirden yasaklama tedbiri uygulamak, bu kişilerin müsabaka alanına girişini engellemek, kolay ve etkili bir çözüm olarak görülüyor olmalıdır. Gözetim artmasına rağmen, cezalandırmada şahsilik ilkesinden uzaklaşmaktadır.

Yine hangi fiillerin şiddet ve düzensizlik sayılacağı da, piyasa kurallarına göre tespit edilmektedir. TV yayınlarını engelleyecek pankartlar, üzerinde yazanlardan bağımsız olarak, zaten sakıncalıdır. Benzer şekilde, spor müsabakalarında, taraftarın kendi varlığını göstermesine olanak sağlayan birçok fiil cezalandırmanın konusu haline getirilerek yasaklanmaktadır. Spor alanlarına “esasen bulundurulması yasak olmamakla birlikte kesici, ezici, bereleyici veya delici aletler ile patlayıcı, parlayıcı, yanıcı veya yakıcı maddelerin” sokulması yasaktır (6222 SY md 12/1 (b)). Yasak kapsamına meşale de, bozuk para da, bazı hallerde plastik şişe su da dâhil olabilmektedir. Bu yasağa uymayanlar bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılabilirler (6222 SY md. 13 (1)). Taraftarın kendini sözlü olarak ifade etmesi de mümkün değildir. Yasanın 14. maddesinde düzenlenen hakaret içeren tezahürat maddesindeki ifadeler muğlaktır: “Spor alanlarında veya çevresinde taraftarların grup halinde veya münferiden belirli bir kişiyi hedef veya muhatap alıp almadığına bakılmaksızın duyan veya gören kişiler tarafından hakaret olarak algılanacak tarzda aleni olarak söz ve davranışlarda bulunmaları halinde” kişilerin adli para cezasıyla cezalandırılmaları öngörülmüştür. Hatta 7182 sayılı yasanın 8. maddesiyle “birinci ve ikinci fıkrada belirtilen fiillerin; her türlü yazılı, görsel, işitsel veya elektronik kitle iletişim aracıyla işlenmesi hâlinde de bu madde hükümleri uygulanır” hükmü getirilmiş ve sosyal medya paylaşımları dahi hakaret veya tehdit içeren tezahürat gibi işlem göreceğe hale sokulmuştur. Belirtmek gerekir ki, buradaki hakaret suçunun Türk Ceza Kanunu’nda düzenlenen hakaret suçu ile, özellikle korunan değer anlamında ilgisini kurmak çok zordur. 6222 sayılı yasa da düzenlenen fiilde hakaret içeren tezahürat belirli bir kişiyi hedef ya da muhatap almayabilir, kimsenin bundan rahatsız olmasına gerek yoktur, ki şikayet şartı aranmaksızın ibaresi eklenmiştir, ayrıca herhangi bir kişinin, hakaret içeren söylemi hakaret olarak algılanması yeterlidir. Böylesi öznel değerlendirmeler sonucu, kişiler tek tek ya da grup olarak cezalandırılabilirler. 5149 sayılı yasadaki çirkin ve kötü tezahürat düzenlemesi ise şu şekildeydi:

Müsabakanın yapılacağı yerde veya yakın çevresindeki yollarda, meydanlarda, caddelerde veya benzeri yerlerde, toplu taşıma araçlarında, umuma açık diğer mekanlarda ferdi veya toplu olarak, rakip takım ile taraftarlarını, kulüp başkan ve yöneticilerini, antrenörünü ve sporcularını, hakemleri ve federasyon yöneticilerini, müsabakada görev yapan diğer kişileri, söz veya hareketlerle aşağılayıcı, tahrik ve taciz edici kötü söz niteliğinde slogan atılması ve çirkin tezahüratta bulunulması yasaktır. (md. 12).

İki yasa arasında karşılaştırma yapıldığında, çirkin ve kötü tezahürattan hakaret içeren tezahürata, içeriğin giderek muğlaklaştığı açıktır. Ayrıca fiili işleme yollarının her türlü yazılı, görsel, işitsel veya elektronik kitle iletişim aracıyla

işlenebilmesiyle, yasanın hedeflerinin sınırları giderek belirsizleşmektedir. Toplamda ise her türlü şiddet eyleminin tasnifinde keyfiliğe giden bir eğilim göze çarpmaktadır.

Holiganizme verilen bu hukuksal cevapları, insan hakları bağlamında ele aldığımızda, pek çok temel hakla bağlantı kurulabilir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 8. maddesinde düzenlenen özel hayatın gizliliği (tarafkların kişisel verilerinin muhafazası ve paylaşılması, gözetleme teknolojileri), 5. maddesinde düzenlenen özgürlük ve güvenlik hakkı (fili gözaltılar vb), 10. maddesinde düzenlenen ifade özgürlüğü (tarafkların tuttıkları takıma desteklerini ifade ettikleri tezahüratlar, bayraklar, kıyafetlerin yasaklanması), 11. maddesinde düzenlenen örgütlenme özgürlüğü (aynı takım tarafklarının bir arada bulunabilmesini engelleyen fiili ve hukuki uygulamalar), yine 6. maddesinde düzenlenen adil yargılanma hakkı (ceza yargılamaları süreci) bunlardan bazılarıdır (Coenen, Pearson ve Tsoukala, 2016: 11). Türkiye'de deplasman otobüslerinin polis tarafından şehir dışında durdurulması ve bekletilmesi, deplasman yasakları, stat girişlerinde ayrıntılı üst araması, sürekli kamera tarafından izlenme, yasanın uygulamasında seyahat engeline (hatta zorunluluğuna) yol açan uygulamalar da görülmektedir. Oyun alanlarında şiddetin engellenmesini amaçlayan hukuksal düzenlemelerin sınırını insan hakları olarak çizdiğimizde, pek çok düzenleme ve uygulamanın bu hakları ihlal ettiği söylenebilir. Bu da, yasa koyucunun (ve uygulayıcıların), tribünlerdeki mevcut şiddet eylemlerine "hukuki" bir çözüm getirmekten ziyade, hukuki düzenlemeleri, ehlileşmiş, paralı, yıldız oyuncu izleyicisi, tüketici seyirciler odaklı piyasa kurallarını hâkim kılmak için kullanmasının bir göstergesi olarak okunabilir.

6222 Sayılı yasa, spor alanının hukuksal olarak yeniden düzenlenmesinde güvenliğin sağlanması ve sermayenin önünün açılması anlamında iki damara sahip bir hukuksal düzenlemedir. Bir yanıla tarafklar şiddetini disipline etmek için ceza hukukuna başvururken, diğerk yandan elektronik bilet uygulamasıyla, halihazırda sahipliğe dair gerilim yaşayan tribünlerin tam anlamıyla ticarileşmesine olanak verir. Bu gerçekleşirken bir kural tanımazlık hâkimdir. Passolig adı verilen elektronik bilet, stadyumlara giriş sağlayan ve kişiye özel bir karttır. Maç bileti olarak kullanılan bu kart aynı zamanda banka kartı, alışveriş aracı, kulüp tarafklar kartı, mağaza indirim kartı gibi özelliklere de sahiptir. Kartın üzerinde tarafkların fotoğrafı ve TC kimlik numarası gibi kişisel bilgiler bulunur. Bu kart kişiye özel birlikte, her maçta bir başkasına bilet devri yapılabilmektedir. Passolig uygulamasının 6222 sayılı yasayla düzenlemesi sonrası tarafkların kimlik bilgilerinin toplanması yanında elektronik bilet (e-bilet) de zorunlu hale gelmiştir. 2014 yılında Passolig ve e-bilet ile ilgili ihaleyi Aktifbank 5 + 5

yıl süreyle kazanmıştır (Gökalp vd, 2018: 81). Bankanın ait olduğu sermaye yapısının özellikleri bir yana Türkiye’de futbol maçlarını takip etmek isteyen bir kişinin mutlaka işlem yapması gereken bir banka olarak Aktifbank dikkat çekmektedir. Türkiye futbol liglerinin en üst iki klasmanında bu bankanın müşterisi olmadan maç izlemek de aslında mümkün değildir. Bankaya ait Passolig Kartı’nın her sene yenilenmesi için alınan ücret ve maç bileti başına verilen ücret, doğrudan futbol taraftarlarının liberal ekonomik anlatının teorik biçimindeki tercih etme imkânını da içermeden tek bir şirkete bedel ödemesi durumunu yaratır. Kimi araştırmalarda, bu zorunlu kart pazarlama ve kesinti durumu, Passolig düzenlemesinin şiddet ve düzensizlik gündeminden ziyade kart satışı üzerinden firmaya kazanç sağlamak olarak algılandığını sağladığı da belirtilmiştir (Gökalp vd, 2018: 81–82). Taraftarlar arasında Passolig’in yaygın olarak olumsuz algılandığına ilişkin kimi araştırma verileri bulmak da mümkündür. Gökalp, Suğur ve Ceyhan’ın (2018: 88) Eskişehirsporlular ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında anket uygulanan 1177 kişiden %83 civarında katılımcı Passolig’i desteklemediğini belirtirken, kararsızlar %7 civarında kalmış, yalnızca % 10’luk bir kesim uygulamayı desteklediğini belirtmiştir. Dinç ve Demircan’ın, (2016: 25-38: 31) yüz yüze ve internetten farklı taraftar gruplarından 1800 civarında kişiyle yaptıkları anket uygulamalarından çıkan sonuçlar çerçevesinde %86,6’sının Passolig uygulamasını desteklemediği belirtilmiştir. Baykara’nın (2017: 33) yüksek lisans tezi olarak gerçekleştirdiği araştırmada da yaklaşık 1000 kişiyle internet üzerinden görülmüş, neredeyse bütün açılardan elektronik bilet sistemi katılımcılar tarafından olumsuz değerlendirilmiştir. Katılımcıların % 93’ü stadlara gelen izleyici sayısını bu sistemin engellediğini, %75’i kişisel bilgilerin güvenliğinden emin olmadığını (2017: 36) belirtmektedir. Çakmak’ın Sakarya’da 500 kişiyle yapılan anket uygulamasına dayalı yüksek lisans çalışmasında da katılımcıların % 70’inden fazlası Türkiye’de futbol maçlarındaki seyirci azalmasını Passolig uygulamasına bağlarken (2018: 53), uygulama hakkında katılımcıların özgün ifadeleri alındığında kategorize edilen 11 ifadeden sadece 1 tanesi olumlu içeriktedir (2018: 58). Daha da ilginç çalışmada futbol maçlarına gidenler yani süreçle daha yakından tanışanlar açısından tepkiler daha da serttir, Çakmak’ın (2018) çalışmasında bu nokta için çok net istatistiksel çıktılar olduğu belirtilmiştir. Gökalp, Suğur ve Ceyhan’ın çalışmasında da (2018: 111–117) ‘organize’ grupların içinde yer alan taraftarlarla yapılan görüşmelerde “denetim” ve “ticarileşme” konusunda oldukça sert tepkilerin verildiği görülmektedir. 6222 sayılı yasa ve Passolig sistemi, örgütlü bir kesimi ifade eden bir kavram olarak ‘taraftarlar’ (Aydın vd., 2008) ele alındığında, bu kesimler tarafından bu organize halin varlığına bir tehdit oluşturduğu gibi bir algıya sahiptir. Bu durum doğal karşılanabilse de, Türkiye’deki uygulamanın ticari açıdan imajı da organize taraftar grupları dışındaki kesimler açısından bile olumlu değildir. Günümüzde

bu tepki siyasal iktidara en yakın basın organlarında bile “Passolig Vurgunu” gibi haber başlıklarına yansımaktadır (Alabay, 2019) ki, genelde benzer yayın organlarının siyasal iktidarı eleştirmeleri oldukça istisnai bir durumdur. Bu açıdan uygulamanın esası olduğu belirtilen şiddet ve düzensizlik mevzunun yerini daha çok ticarileşmenin aldığı ve bu ticarileşmenin de genel kamuoyu onayının çok uzağında özelliklere sahip olduğunu belirtmek mümkündür.

Sonuç Yerine

Sporda şiddet ve düzensizliğin önlenmesine dair yasaların tarihçesi, mevcut uygulamalar ve değişikliklerle değerlendirildiğinde, yasanın iki kavramı öne çıkardığı söylenebilir: Sermaye ve güvenlik. Gerçekten spor ve özellikle futbolun endüstriyelleşmesi, spor alanlarının piyasanın ihtiyaç duyduğu tarzda yeniden düzenlenmesi ve oyunun bir tüketim nesnesi haline gelmesi eğilimi, çeşitli hukuksal ve polisye tedbir ve yaptırımların artmasıyla güçlenmiştir. Sosyal alanların hukuksallaşması bağlamında baktığımızda, hayata geçirilen hukuksal düzenlemeler ile spor alanlarının güvenliğinin sağlanması hedeflenmekte, diğer yandan, sporun *show business*, endüstriyel bir meta olarak piyasa kurallarına tabi olmasının önündeki engel olan taraftarlar, bu alanlardan sürülmektedir. Şiddet tekelinin ele alınarak güvenliğinin sağlanması ve sermayenin korunması modern devletin üzerinde yükseldiği iki önemli direktir. Özellikle futbol alanında, şiddeti önleme yöntemleri ile alanın özgün dinamik ve özelliklerine müdahale edilip, bir başka ilişki biçiminin, yani sermayenin ihtiyaç duyduğu ilke ve değerlerin ön plana çıkarıldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, 6222 sayılı yasa uygulaması ile modern devletin temel taşları arasında benzerliğin oldukça belirgin olduğu söylenebilir. 6222 sayılı yasa, spor alanının hukuksallaşmasının bir görünümüdür. Hukuksallaşma ile, spor alanı, piyasa kurallarına daha çok tabi kılınmakta, şiddet ve düzensizliğin önlenmesi hedefinde insan hakları gibi “hukuki” sınırlar ihlal edilirken, spor alanının piyasa dinamiklerine göre regüle edilmesi söz konusudur.

Diğer taraftan, spor alanının hukuksallaşması eğiliminin ve ilgili hukuksal düzenlemelerin yalnızca Türkiye’ye özgü olmadığını da belirtmek gerekir. Dünyada esen piyasalaşma rüzgârı, her coğrafyayı kendi özgünlüğünde etkilemekle birlikte, hemen her yerde futbol taraftarının payına benzer şeyler düşmektedir; etiketlenme, marjinalleştirme, cezalar, hak ihlalleri, oyundan uzaklaştırmalar. Türkiye’de aynen bu süreçler yaşanmakla birlikte, cezalandırmaya ilişkin düzenlemeler yanında Passolig’in futbol izleyicilerinden bir şirkete doğrudan kaynak transferi yapan özelliği oldukça ön plandadır. Bu durum düzenlemenin esasında geçen şiddete ilişkin iddialar yerine kaba bir kaynak aktarımı imajını doğurmaktadır. Passolig, güvenlik ve sermayenin el ele spor alanının regüle edilmesinin somut örneklerinden biri olarak görülebilir.

Profesyonelleşme ve metalaşma sürecinde tribünlerden sürülen kitlelerin elinde, metalaşmamış tek bir alan kalmamıştır. Bir yandan şiddetle bastırılan taraftarlar, öte yandan şiddet eyleyen olarak dışarının da tepkisini alır. Bu kitle, özellikle futbolun sektörel ilişkilerinin içinde yer bulamayıp, ötekileştikçe, statlar, başka türlü bir varlık biçiminin alanı haline gelir. Nasıl ki futbol toplumsal yapı ilişkileri içinde şekillenir, futbol alanlarını dolduran kitle de elbette dönemin politik, ekonomik uygulamalarıyla şekillenen insanlardan oluşmaktadır. Tribünlere uzaktan bakarak, çeşitli şekillerde yaftalamak, aslında sermayenin şiddeti tanımlamasında kullandığı ölçüt olan ideolojik bir bakışı yansıtır. Holigan, serseri, anormal gibi tanımlamalar, yine esas olarak sermayenin futbol alanını dönüştürmek amacıyla başlattığı bir kampanyanın uzantılarıdır. Bu anlamda şüphesiz ki şiddet yok sayılmaz ama bu kavramlarla tüm kitleyi yargılamak, sadece piyasa ilişkileri açısından ve o temelde bir yaklaşımı üretecektir.

6222 sayılı yasanın tüm uygulamalarının sonucu olarak da, spor ve özellikle futbol, 6222 sayılı yasanın ve Passolig uygulamasının yöneldiği grup olan taraftarlar ve taraftarlık alanı, piyasa ilişkilerinin ilkelerine ve düşünme biçimine mahkûm edilmektedir. Söylemde herkesin güven içinde spor alanlarında yer almasının hedeflenmesi ön plandayken, Passolig’le birlikte, muğlak filler, orantısız cezalar içeren ceza hükümleri, spor alanının hukuksallaşmasının tribünlere yansıyan kısmı ise, oyuna bir şekilde para dönebilecek, sadece spor faaliyeti ‘izleyicisi’ olacak, organize bir şekilde değil daha bireysel hareket eden seyirci profiline stadyumlarda kalmasını amaçlamaktadır.

Sonnot

¹ 24.10.2019 tarihli PFDK kararı şu şekildedir: “MKE ANKARAGÜCÜ Kulübünün, 19.10.2019 tarihinde oynanan MKE ANKARAGÜCÜ - BEŞİKTAŞ A.Ş. Süper Lig Cemil Usta Sezonu müsabakasında, taraftarlarının neden olduğu çirkin ve kötü tezahürat nedeniyle ve bu eylemin aynı sezon içinde ev sahibi kulüp olduğu müsabakada ilk kez gerçekleştirilmesinden dolayı İHTAR CEZASI ile cezalandırılmasına, FDT’nin 53/3. maddesi uyarınca çirkin ve kötü tezahüratta bulunan KAPALI SOL TRİBÜN 101, 102, GÜNEY KALE ARKASI TRİBÜN 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207 DOĞU TRİBÜN 301, 302, 303, 304, 305, KAPALI SAĞ TRİBÜN 103, 104, KUZEY KALE ARKASI TRİBÜN 401, 402, 403, 404 nolu bloklarda yer alan seyircilerin elektronik bilet kapsamındaki kartlarının bloke edilmesi suretiyle bir sonraki ev sahibi kulüp olduğu müsabakaya girişlerinin engellenmesine,” <https://www.tff.org/default.aspx?pageID=246&ftxtID=32325>. Bu kararlar birlikte neredeyse her blok kapatılmış, böylece statta bulunan hemen herkesin bir sonraki maça girişi engellenmiştir.

Kaynakça

Adalet Komisyonu (2004). *Spor Müsabakalarında Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesine Dair 2.3.2004 Tarihli ve 5100 Sayılı Kanun ile Anayasanın 89 uncu ve 104 üncü Maddeleri Gereğince Cumhurbaşkanınca Bir Daha Görüşülmek Üzere Geri Gönderme Tezkeresi ve Adalet Komisyonu Raporu*. 1/777, 20 April. TBMM. <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss424m.htm> (Son Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2019).

Alabay Ş (2019). Passolig Vurgunu. *Yeni Şafak*, 10 February. İstanbul. <https://www.yenisafak.com/ekonomi/passolig-vurgunu-3445750> (Son Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2019).

Archetti E P ve Romero A G (1994). Death and Violence in Argentinian Football. İçinde: Giulianotti R, Bonney N, ve Hepworth M (der) *Football, Violence and Social Identity*. London: Routledge, 37–70.

Aydın M B, Hatipoğlu D ve Ceyhan Ç (2008). Endüstriyel Futbol Çağında 'Taraftarlık'. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* (26): 289–316.

Baykara A (2017). Futbol Müsabakalarındaki Elektronik Bilet Sisteminin Seyirci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.

Benjamin W (2010). Şiddetin Eleştirisi Üzerine. İçinde: Çelebi (der) *Şiddetin Eleştirisi Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 19–43.

Best S (2010). The Leicester School of Football Hooliganism: An Evaluation. *Soccer & Society* 11(5): 573–587.

Çakmak G (2018). Süper Lig'deki Seyirci Azalmasının Nedenleri ile Futbol Taraftarlarının E-Bilet Uygulamasına Bakış Açılarının Araştırılması. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Carlsson B (2009). Insolvency and the Domestic Juridification of Football in Sweden. *Soccer & Society* 10(3–4): 477–494.

Coenen T M P, Pearson G ve Tsoukala A (2016). Legal Responses to Football 'Hooliganism' in Europe- Introduction. İçinde: Tsoukala A, Pearson G ve Coenen TMP (der) *Legal Responses to Football 'Hooliganism' in Europe*. Springer, 1-18.

Dinç S C ve Demircan M (2016). Tribünde Güncel Tartışma: Takıma Psikolojik Bağlılığın Passolig Uygulamasına İlişkin Taraftar Görüşleri Üzerine Etkisi. *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi* 11(2): 25-38.

Football Stadia After Taylor (2002). Fact Sheet 2. Leicester: Sir Norman Chester Centre for Football Research, University of Leicester.

Foster K (2006). The Juridification of Sport. İçinde: Greenfield S ve Osborn G (der) *Readings in Law and Populer Culture*. Routledge, 155–182. <https://papers.ssrn.com/abstract=1959909> (Son Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2019).

Gardiner S ve Felix A (1995). Juridification of the Football Field: Strategies for Giving Law the Elbow. *Marquette Sports Law Review* 5(2): 189-219.

Gavin L ve Morris P (1998). Challenging Sports Bodies' Determinations. *Civil Justice Quarterly* (17): 128–148.

Gibson O (2009). Out of the ashes of Hillsborough, modern football was born. *The Guardian*, 12 Nisan 2009. <https://www.theguardian.com/football/2009/apr/13/liverpool-hillsborough-disaster-anniversary> (Son Erişim Tarihi: 20 Haziran 2019).

Giddens A (1991). *Consequences Of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

Girtler R (2005). *Terbiyesizliğin Teorisi*, İstanbul :Kale.

Gökalp E, Suğur N ve Ceyhan Ç (2018). *Eskişehirsporlu Kimliği ve Taraftar Gözüyle Eskişehirspor*. Beau Bassin: Lambert.

Greenfield S ve Osborn G (2010). *Regulating Sport: Finding a Role for the Law?* SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY: Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=1629778> (Son Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2019).

Habermas J (2001). *İletişimsel Eylem Kuramı*. Çev. Tüzel M. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hatipoğlu D (2013). Santos'un Teorisinde Karşı Hegemonik Hukuk Arayışları. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hatipoğlu D ve Aydın M B (2007). *Bastır Ankaragücü- Endüstriyel Futbol, Kent, Kimlik ve Taraftarlık*. Ankara: Epos Yayınları.

Keane J (1998). *Şiddetin Uzun Yüzyılı*. Çev. Peker B. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

King A (1998). *End of the Terraces: The Transformation of English Football*. London: Leicester University Press.

King A (2001). Violent Pasts: Collective Memory and Football Hooliganism. *The Sociological Review* 49(4): 568–585.

Marsh P, Rosser E ve Harre R (1978). *The Rules of Disorder*. Routledge.

Morris D (1981). *The Soccer Tribe*. London: J. Cape.

Özdemir M S (2019). 6222 Sayılı Kanunda Tanımlanan Seyirden Yasaklanma ve Seyirden Yasaklama Tedbirlerinin Verilmesi ve Uygulanmasına Eleştirel Bir Bakış. İçinde: *Av. Atıla Sav Armağanı*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği, 453–468.

Parrish R (2003). The Birth of European Sports Law. *Entertainment Law* 2(2): 20-39.

Pierson C (2011). *Modern Devlet*. Çev. Erdoğan B, Kutluğ N. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.

Pendlebury A (2012). The Regulation of on-the-ball Offences: Challenges in Court. *The Entertainment and Sports Law Journal*, 10(1), 3. DOI: <http://doi.org/10.16997/eslj.22>

Poggi G (2009). *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. Çev. Kut Ş, Toprak B. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Rowe D (1996). *Popüler Kültürler*. Çev. Küçük M. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sancar M (2001). Şiddet, Şiddet Tekeli ve Hukuk Devleti. *Doğu Batı Dergisi* (13): 25–45.

Teubner G (1987). Juridification- Concepts, Aspects, Limits and Solutions. İçinde: Teubner G. (der). *Juridification of Social Spheres: A Comparative Analysis in the Areas Of Labor, Corporate, Antitrust and Social Welfare Law*. Walter de Gruyter: 3-48.

Türkiye Futbol Federasyonu (2019). Profesyonel Disiplin Kurulu Kararları, 24.10.2019, <https://www.tff.org/default.aspx?pageID=246&ftxtID=32325>. (Son Erişim Tarihi: 3 Kasım 2019)

Ahlâki Duygular Teorisi Bağlamında, Adam Smith ve Gary Becker’de Birey Davranışları Üzerine Değıniler

Mustafa Öziş, Ankara Üniversitesi SBF İktisat Bölümü,
ORCID:0000-0003-0524-5499, e-posta: ozis@ankara.edu.tr

Ferda Dönmez Atbaşı, Ankara Üniversitesi SBF İktisat Bölümü,
ORCID:0000-0002-5237-0404, e-posta: donmez@politics.ankara.edu.tr

Özet

Adam Smith günümüz iktisadının en önemli kurucularından biri olarak kabul edilir. Anaakım iktisat, Smith’in *Ulusların Zenginliğı* eserinden bugün dahi kendi analizlerine kaynaklık eden referanslar bulmakta hiçbir güçlük çekmez. Ancak Smith’in bir başka yapıtı daha vardır ve *Ahlâki Duygular Teorisi* adını taşıyan bu eser anaakım tarafından neredeyse görmezden gelinir. Bunun en önemli nedenlerinden biri olarak, iki çalışma arasında bireyin doğasına dair kabullerin farklılaşması gösterilebilir. *Ahlâki Duygular Teorisi*’nde birey, salt kişisel çıkarı peşinde koşan bir aktör olarak değerlendirilmez. Burada, kişisel çıkarı peşindeki bireyin yanı sıra özverili, iyiliksever, cömert davranışlar sergileyen ve kişisel çıkarı için diğerlerini yok saymayan bir birey anlayışı ortaya koyulur. Her ne kadar neoklasik teorinin *Ahlâki Duygular Teorisine* ilgisi zayıf olsa da, bu eser ile *Ulusların Zenginliğı* arasındaki uyum/uyumsuzluk tartışmaları sonucunda, serbest ticaret partizanı olarak gösterilen ‘iktisatçı’ bir Smith yorumundan, toplumsal değişimin dinamiklerini anlamaya çalışan ve geniş anlamda sosyal bilimci Smith yorumuna doğru bir değişim görülmüştür. Bu nedenle, bu çalışmada Smith’in bireye atfettiğı bu özellikler vasıtasıyla onu toplumsal bir varlık olarak nasıl tasarladığını göstermeye çalışacağız. Söz konusu özellikler aynı zamanda kişisel çıkarı *kendiliğinden* dizginleyebilen öğelerdir. Tartışmamızda bireyin kararlarının ‘toplumsallaşması’ sürecinde Smith’in ürettiğı “tarafsız gözlemci”, “kendini bilme” gibi kavramların oynadığı rolü de göstermeye çalışacağız. Özellikle 1970’li yıllardan itibaren etkinliğı giderek artan “Şikago Okulu”nun Smith’in bu farklı yorumuna kulak verdiğini söylemek mümkün değildir. Buradan hareketle, okulun temsilcilerinden Gary Becker’in “ekonomik yaklaşım” (*economic approach*) ilkesine odaklanarak söz konusu yaklaşım ile Smith arasında herhangi bir ilişki kurulup kurulamayacağını da çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde tartışmaya açıyoruz.

Anahtar Sözcükler: Ahlâki Duygular Teorisi, sempati, tarafsız gözlemci, Gary Becker, ekonomik yaklaşım.

Opinions on the Individual Behaviours in Adam Smith and Gary Becker within the context of *The Theory of Moral Sentiments*

Abstract

Adam Smith is considered one of the most important founders of contemporary economics. Mainstream economics has no difficulty in finding references from Smith's *Wealth of Nations*, which are still the source of his analysis. However, Smith has another work and this work, which is called the *Theory of Moral Sentiments*, is almost ignored by the mainstream. One of the most important reasons for this is the differentiation of the assumptions about the nature of the individual between the two studies. In the *Theory of Moral Sentiments*, an individual is not considered an actor seeking purely personal interest. Here, in addition to the individual pursuit of personal interest, an understanding of an individual who shows selfless, benevolent, generous behaviors and does not ignore others for personal interest is presented. Although the neoclassical theory has little interest in the *Theory of Moral Sentiments*, there has been a shift from the free trade partisan 'economist' interpretation of Smith towards the interpretation of the social scientist, who tries to understand roughly the dynamics of social change as a result of the harmony / incompatibility discussions between this work and the *Wealth of Nations*. Therefore, in this study, we will try to show how Smith designed the individual as a social being by means of these attributes attributed to the individual. These features are also *self-restraining* elements. In our discussion, we will try to show the role played by the concepts such as "neutral observer" and "self-knowledge" produced by Smith in the "socialization" of individual decisions. It is not possible to say that the "Chicago School" which has been increasingly active since the 1970s, paid attention to Smith's different interpretation. From here, we focus on the "economic approach" principle of Gary Becker, who is one of the representatives of the school, and discuss whether there can be any relationship between his approach and Smith in the following sections of our study.

Keywords: Theory of Moral Sentiments, sympathy, neutral observer, Gary Becker, economic approach.

Giriş

"Ah! Keşke, halinize ağlayacak zamanımız olsa!"- ki açıkça olacak şey değildi bu, çünkü aslında onlara gülecek zamanımız bile yoktu. Bazı hallerde, on bir mile karşılık elli dakikalık bir posta iznine bağlı olan kraliyet postası, sevgi¹ ve taziye törenleri numaralarına yatabilir mi? Yol kazaları için gözyaşları dökülmesi beklenebilir miydi? İnsanlığı ayaklar altında çiğnemek gibi gelebilir bu; ama sanıyorum, o bunu kendisinin daha zorunlu görevlerini yerine getirirken yapıyordu" (De Quincey, 2006: 21).

De Quincey İngiliz Posta Arabası adlı öyküsünde posta arabasının durdurulmasını ulusun, soluk alıp vermesi, *kalp atışlarının* kesilmesi ile bir tutar. De Quincey'in gerçekleşmekte olanı hikâyeleştirirken üslubunda elbette gerçeğe bire bir bağlı kaldığını iddia edemeyiz, böyle bir zorunluluğu da yoktur. Ancak dönem İngiltere'sinde olan biteni bundan daha iyi anlatanların sayısının da çok olduğunu söyleyebilmek olanaklı değildir. 19. yüzyılın başlarında yazılan metin İngiltere toplumundaki değişim ve dönüşümü okuyucusuna çarpıcı biçimde imlemek ister. Keza gerçekleşmekte olan değişim ve dönüşüm sadece edebiyat ile ilgilenenler için değil, gerçekleşmekte olanı anlamaya çalışan düşünce insanları için dahi 'şok' edicidir.² İngiltere'de Sanayi Devrimi ile birlikte zamanın akışı hızlanmış, zaman bir anlamda yeniden tanımlanmıştı. Uzun bir sürecin ürünü olan bu değişim ile zaman mistik bir düşünce ya da inanca dayanarak yorumlanmaktan, adeta peşinden koşulan ve üretimin örgütlenmesinde Marx'ın deyişle her an'ı kârın bir parçası olarak değerlendirilmesi gereken bir şeye dönüşmekteydi. Artı-değerin üretim ve gerçekleşme süresinin kısaltılmasının gereği sezgisel/pratik olarak da olsa kavranılmış, 'an'ları kaybetmemeyi amaçlayan üretimin örgütlenmesinin temel hedeflerinden biri olarak ortaya çıkmıştı. Bu anlamda, posta arabasının simgelediklerinden biri de bu peşinde koşulan 'an'lardır. Elbette ki değişen sadece anları ele geçirmenin yegâne yollarından biri olan hızın artırılması değildi. Macfarlane (1993: 173) 19. yüzyılın başında İngiltere'de serpilip olağandışı uygarlık karşısında, dünyanın başka uygarlıklarından gelen kişilerin şaşkınlık yaşadığını kaydeder. Ada'nın kuzeyinden gelen, Yukarı (*Highland*) İskoçyalı gözlemcilerin ise başka medeniyetler kadar olmasa da benzer bir şok yaşadıklarını, İngiltere ile Yukarı İskoçya arasındaki farklılıkların açıklanması girişimlerinin ise bugünkü anlamda siyasal iktisat, sosyoloji ve antropoloji gibi bilimlerin temelini attıklarını belirtir.

Toplumsal üretim biçimleri ile toplumların dünya tasarımı, düşünce sistemleri arasında bir ilişki olduğuna sosyal bilimlerin iki önemli okulu dikkat çeker. Sembol isimleri olarak Marx ve Weber'in gösterilebileceği iki ayrı gelenekte, neden sonuç silsilesi ve iktisadî olan ile iktisadî olmayan faktörlerin değişime katkılarındaki ağırlıkları konusunda uzlaşma olmasa da, kapitalizmin kendinden önceki sosyoekonomik yapının fikirler dünyası ve değerler sistemine saldırdığı konusunda uzlaşma söz konusudur. Örneğin, kapitalizm öncesinde yüzyıllarca lanetlenen ve/veya hor görülen faiz, ticari faaliyette bulunma, para kazanma hırısı nasıl oldu da övgüye mazhar aktiviteler haline geldi? Kapitalizmin, ister "Protestan ruh"tan neşet etsin ister altyapı üstyapı ilişkiselliğinden türesin kendine özgü bir 'ruh', toplumsal değerler ve düşünce sistemi ürettiği/üretmek istediği konusunda bir uzlaşma olduğu söylenebilir (Hirschman, 1997: 4). De Quincey'in, "hareketin görkemi" adlı kısa öyküsünde bir yandan üretim

sürecinde hızın temel bir parametre olarak ortaya çıkışına, diğer yandan ise söz konusu üretimi gerçekleştiren insandaki değişe-gelen ‘ruh’a ya da bir başka deyişle insanlığı ayaklar altına alan insana tanıklık etmekteyiz.

İngiltere’nin kuzeyinde, iktisadî değişim ile toplumsal değerler, değerler sistemi ve bunlara eşlik eden kurumsal düzenlemeler arasındaki ilişkiyi ilgilerinin odağına yerleştiren bir filozoflar kuşağı İskoç Aydınlanması olarak adlandırılmaktadır. Bu kuşağın en önemli temsilcilerinden biri Adam Smith’tir. Bugünkü iktisadın kurucusu olarak anılan Smith’e bu payeyi verenler her zaman *Ulusların Zenginliği* (bundan sonra *UZ*) adlı eserine atıf yaparlar. Bu çalışmada, Smith’in piyasa mekanizmasının işleyişi ve ekonomilerin büyümesinin nedenleri arasında kurduğu analitik çözümlemenin üç önemli ögesi olarak kendi çıkarını düşünme, görünmeyen el ve iş bölümü analizlerinin, bugünkü anaakım iktisat yaklaşımı olan neoklasik iktisat ve türevleri ile arasındaki bağın en önemli unsurları olduğu tespit edilmektedir. Ancak, Smith’in bireyin doğal güdeleri olarak sadece kişisel çıkarı ön plana çıkarmadığının ve birey düşüncesinin tam olarak anlaşılabilmesi için Ahlâki Duygular Teorisi’nin (*The Theory of Moral Sentiments*-bundan sonra *ADT*) önemine dikkat çekerek, neoklasik iktisadın bir türevi olan “ekonomik yaklaşım” analizi ile aralarındaki farklılığa vurgu yapılmaktadır.³ Çalışmamızın ilk bölümünde bunu gerçekleştirmek amacıyla Smith’in *ADT*’deki birey tasavvurunu tartışmaya açıyoruz.

Margaret Thatcher başbakanlığı sırasında verdiği bir demeçte “ben *thatcherismi* düşünmeden çok daha önce onu İskoçlar icat ettiler” (McLean, 2006: 98) şeklindeki ifadesinde, Adam Smith’i kastederek, kendi düşünce geleneğinin köklerini işaret etmek ister. *Thatcherism* bilindiği gibi, neoliberalizm olarak da adlandırılan 1980lerin başından itibaren tüm dünyada uygulamaya koyulan/koyulmak istenen ağırlıklı olarak iktisat politikaları ve siyaset felsefesinin bir diğer adıydı. Neoliberalizmin iktisadi içeriği her ne kadar Smith’e dayandırılmak istense de güncel teorik mühimmatının önemli kısmı, 1970lerden itibaren yeniden yükselmeye başlayan Şikago Okulu’ndan gelmekteydi. Bu okulun önemli temsilcilerinden biri, Foucault’nun “Amerikan neoliberallerinin en radikalı” (Akt. Newheiser, 2016: 5) olarak belirttiği, çalışmamızın konusu olan “ekonomik yaklaşım” yönteminin de yaratıcısı olan Gary Becker’dır. Becker’ın araştırma programı insana ait davranışların tümünü “ekonomik yaklaşım” veya “rasyonel seçim teorisi”ne dayanarak açıklamaya çalışmakta ve “ekonomik yaklaşım” ilkesi ile her türlü davranışa bir fayda fonksiyonu tanımlamaktaydı. Becker “ekonomik yaklaşım”ı analitik bir araç olarak açıklamakta ve analiz gücünün sadece iktisat disiplini ile sınırlanamayacağını, diğer sosyal bilimler için de “ekonomik yaklaşım” ilkesinin aynı açıklama ve analiz gücüne sahip olduğunu iddia etmektedir. Becker de pek çok neoliberal gibi, yaklaşımını Smith’e

dayandırmak ister. Çalışmamızın ikinci bölümünde Becker'in yaklaşımını analiz edip Smith yaklaşımından türetilip türetilmeyeceğini tartışacağız. Çalışmamız sonuç bölümü ile bitirilecektir.

Adam Smith'in Sempati İlkesi ve Bireyin Toplumsallaşması

J. Schumpeter her bilimin ilk keşfinin kendisi olduğunu belirtir, bunu “[o]lgular arasındaki ilişkinin farkına varılması sonucu ortaya çıkan ‘sorun’, bütün analitik uğraşlar öncesindeki gerekliliktir” biçiminde açıklar (Schumpeter, 1954: 107).⁴ Smith'in siyasal iktisadî ‘keşfetmesi’ Schumpeter'in tanımına benzetilebilir. Smith sürekli olarak, olguları birbirine bağlayan ve düzenliliklerin ortaya çıkmasını sağlayan şeyin ne olduğunu arama peşindedir. Bilimsel faaliyetin kaynağını merak ve sürpriz duygusunda arayan Smith için bilimsel faaliyet ya da felsefenin amacı ise doğayı birbirine bağlayan ilkelerin ortaya çıkarılmasıdır. Felsefe/bilim birbiriyle ilgisiz ve ahenksiz görünen kaosu düzene sokma uğraşdır. Birbirinden ayrıık gibi görünen olayları, birbirine bağlayan “görünmeyen zincir”ler bulunmalıdır. Felsefeyi doğayı birbirine bağlayan ilkelerin bulunması amacıyla yapılan çalışma olarak tanımlayan Smith için filozof ise hayatını bu ilkeleri ortaya çıkarmaya adanmış kişidir (1980: 45-6).

Isaac Newton ve doğa felsefesinden etkilenen 18. Yüzyıl Aydınlanmacılarının doğa felsefesinin konusunu oluşturan doğal evren (*natural universe*) ile ahlâk felsefesinin konusunu oluşturan sosyal evrenin birbirine benzer biçimde analiz edilebileceği fikri, Smith için de geçerlidir. Basit ilkelere dayanarak doğanın işleyişinin açıklanmasına benzer biçimde, toplumun açıklanmasını basit ilkeler aracılığı ile yapmak istemektedir (Hetherington, 1983).⁵ Ancak elbette ki Newton'da doğa felsefesinin alanı doğa iken Smith'in ahlâk felsefesinin alanı ise insanlıktır (*humankind*) (Evensky, 2005). Bu nedenle de doğa felsefesindeki kesinlik anlayışını ahlâk felsefesinde bulma gibi bir gayreti yoktur. Analiz yöntemindeki benzerlik, analizin yöneldiği gerçekliğin de benzer biçimde düşünüldüğü anlamına gelmez (Smith, 2018b: 339).

UZ'de ‘kaos’ gibi görünen iktisadî gerçekliğin, aslında iş bölümü ve görünmeyen el ile kendiliğinden düzene sokulduğunu gösterme uğraşı önemli bir yer tutar. ‘Kaos’u düzene sokan basit ilke kendini sevme (*self-love*), kişisel çıkar ve görünmeyen eldir. Çokça yapılan alıntıda olduğu gibi, akşam yemeğimizi kasabın, fırıncının vb. yardımseverliklerine değil, çıkarlarına ve kendilerini sevmelerine borçluyuzdur (Smith, 1976b: 18). Toplumsal zenginliğin artışının ve toplumsal uyumun temelini bu *basit ilkelerin* işleyişinde yattığı neoklasik iktisat bakımından genel kabul görür. Anaakımın analitik kurgusu kişisel çıkar ve görünmeyen el olmaksızın inşa edilemediği gibi, kişisel çıkar ilkesi neoklasik iktisada ‘bilimsellik’ kazandıran en önemli kaynaklardan biri olarak

değerlendirilir. Ancak kişisel çıkar Smith'in insana/bireye atfettiği tek güdü değildir. Kişisel çıkar, toplumsal uyumun sağlanabilmesinde yeterli görülmez, buna eşlik eden bir diğer insan motivasyonu sempati ilkesidir.

Smith sempati ilkesini 1759'da ilk baskısını yaptığı ve ölümünden sadece bir yıl önce de kapsamlı bir edisyondan geçirdiği *ADT*'de inceler.⁶ Raphael *UZ* ile *ADT* arasındaki metodolojik benzerliğe dikkat çekerek *UZ* ve *ADT*'nin önemli ölçüde üzerine inşa edildikleri iki kavrama dikkat çeker. Sırasıyla bunlar iş bölümü ve sempatidir. *UZ*'nin konusu zenginliğin artışı sağlayan nedenlerin tespitidir. Nedenlerden en önemlisi olarak iş bölümü öne çıkar ve *UZ* "iş bölümü üzerine" (*of division of labour*) ile başlar. *ADT*'nin amacı ise kendi kendini düzenleyebilen ve bunu mümkün olduğunca müdahaleye gerek duymadan becerebilen, liberal bir toplumun ahlakî içeriğinin ne olması gerektiğini ortaya koymaktır. Toplumun uyum içinde varlığını sürdürebilmesi için var olması gereken ahlakî ilkelerin yaratılmasını ve harekete geçirilmesini sağlayan ise sempati ilkesidir. Bu nedenle *ADT* de "Sempati hakkında" (*of Sympathy*) bölümü ile başlar (Raphael, 2007: 12). Nasıl ki zenginliğin artışı iş bölümü ile sağlanabiliyorsa, ahlakî duygular da sempati aracılığı ile harekete geçirilebilmektedir. Ve nasıl ki, kişisel çıkar doğal bir haslet ise sempati ilkesi de öyledir.⁷

ADT daha sonraki tartışmaların kaynaklarından biri olan şu cümlelerle başlar: "İnsanoğlunun ne kadar bencil olduğu düşünülürse düşünülün, besbelli ki doğasında, diğerlerinin bahtıyla ilgilenmesini sağlayan bazı ilkeler vardır, her ne kadar onları görmenin hazzı dışında bir şey elde etmese de başkalarının mutluluğunu kendi için gerekli görür... Başkalarının kederinden sıklıkla kederleniriz, bu o kadar aşikârdır ki ispatlamak için herhangi bir örneğe gerek yoktur. İnsan doğasının diğer orijinal tutkuları gibi, bunlar erdemli ya da insancıl insanlarla sınırlı değildir... En büyük zalim, toplumsal yasaları ihlâl eden en duygusuz bozguncu dahi bu duygudan bütünüyle mahrum değildir" (Smith, 1976a: 9). Betimlediği duygu, başkalarının yerine kendini koyarak hissetme, sempati ilkesi veya aynı anlama gelecek biçimde *ADT*'de yer yer kullandığı aynı duyguları paylaşmadır (*fellow-feelings*). Smith *ADT*'nin ilerleyen sayfalarında sempatinin tam olarak tanımını sunar: "Başkalarının üzüntülerini paylaşarak oluşturduğumuz duygudaşlığı acıma ve merhamet sözcükleri ile ifade ettik. Duygudaşlığa aynı zamanda sempati adını verebiliriz" (Smith, 2018b: 15). Duygudaşlığın kurulmasını sağlayan, sempati ilkesi doğal olduğundan dolayı kişinin kendisini başkalarının yerine koyması, başkalarının sevincini, mutluluğunu, kederini, azabını düşünmesi ve ayıplarının başına geldiğini düşünerek sevinç duyması veya kederlenmesi *kendiliğinden*, otomatik olarak gerçekleşir.⁸ Bunun için bir çaba harcamaz.

Raphael'den (2007: 12) aktardığımız gibi, ADT'nin analitik kurgusu basit bir ilke, sempati ile başlar. Ancak sempati, insana ait neredeyse tüm özelliklere bir anlamda kaynaklık eder. Sempati ilkesi ve ondan türeyen ahlakî normlar birey ile toplum arasında ilişkiyi sadece birey toplum yönünde değil, toplum birey yönünde de sağlar. Aşağıda göstereceğimiz ilkenin doğallığından dolayı da işlevini kendiliğinden yerine getiren, görünmeyen doğal bir bağ olarak düşünülür.⁹ Bu nedenle, bireyin varoluşunu, muhakemesini, kararlarını diğerlerinin varoluşları/toplum ile ilişkilendirir, izole edilmiş bir birey varsayımı söz konusu değildir. Hayalî bir yalnızlık betimlemesi ile bu konudaki düşüncesini açıklar: “İnsanın toplumdaki uzakta doğup başka insanlarla iletişime geçmeden büyümesi mümkün olsaydı eğer... Karakterine de duygularının ya da davranışlarının doğruluğuna ya da yanlışlığına da kafasının iyi çalışıp çalışmadığına bakmazdı” (Smith, 2018b: 166). Karakter ve davranışlar diğerlerinin/toplumun varlığında anlam kazanabilir. Bunlara yönelik değerler sistemi, ahlakî yerindelik kriterleri ancak başkalarıyla/toplum ile yaşadığında ve diğerlerinin ona tuttuğu ayna vasıtası ile mümkündür. Hayal ettiği türden, yalnız yaşayabilmiş birinin toplumla karşılaşmasını ise şöyle açıklar: “Böyle birini topluma soktuğunuz anda ona ihtiyacı olan aynayı da sağlamış olursunuz. Ayna birlikte yaşadığı insanların yüzlerinde ve tavırlarında saklıdır” (Smith, 2018b: 166). Dolayısıyla toplum, karakter, davranışlar ve duyguları adeta görünmeyen bir gizil güç –yüzler ve tavırlar- ile etkileyebilme potansiyeline sahip olarak incelenir. Toplumun birey üzerindeki etkisini vurgulamak için fizikî güzelliğin dahi toplumsal bir kabul ile belirlendiğini düşünür (Smith, 2018: 167). Dolayısıyla, bireyin ontolojik kurgusunda tekillik, izole bir yaşam değil, diğerlerinin aynasında değerlerini sınıyan bir birey tasarımı olduğu söylenebilir.

Anılan örnekte olduğu gibi, Smith bireyin özelliklerinin değişebilir olduğu kanısındadır. Doğasından gelenler yanı sıra toplumsal varoluşu da onu biçimlendirir. Sahip olduğu tutkular yeni tutkuların ortaya çıkmasının nedenidir. Toplum, bireye yeni tutkularını değerlendirme kriterlerini de üretir: “Tutkularımızı ve davranışlarımızı onların [başka insanların] gözünden değerlendirmeye başlarız” (Smith, 2018: 168). Bu değerlendirme süreci ise şöyledir. Toplum içinde yaşayan bireyin, kendi davranışlarını değerlendireceği sırada ikiye bölündüğünü belirtir. Smith için “[i]nceleme yapacak ve yargıya varacak *ben* ile eylemde bulunan ve davranışı yargılanacak olan *ben* birbirinden farklı kişilerdir” (Smith, 2018b: 169). Yargılanan *ben* ile yargıda bulunan *benin* farklı özellikler taşıdığını düşünmektedir. Kişinin kendini değerlendirmesinde, kendisi hakkındaki yargısında objektiflik imkânının var olabileceğini düşünür. Böylece bireyin davranışlarında, toplum ile kurulan ilişki nedeniyle *kendiliğinden* oluşabilen bir sınırlama düşünür. Ancak bu sınırlama kişinin bireysel özgürlüğünü kısıtlayan bir özellik taşımaz. Dolayısıyla olumsuz bir anlamda değil,

aksine olumlu anlamdadır. Toplumsal uyumun sürdürülebilmesi için, diğerleri tarafından tutulan ayna ile kendini değerlendiren *ben*, davranışının olumsuz sonuçlar doğuracağını düşündüğünden bundan sakınması nedeniyle olumludur. Başkalarının gözü, kişiye kendine hâkim olmasını sağlar, bunu ADT’de güçlü biçimde vurgular, adeta olay öncesi/*ex ante* bir hakem tarafından değerlendirilir. Kendimize hâkim olmak gibi, “bir ilke söz konusu olmasaydı o zaman çoğu durumda dümdüz ilerlerdik... Ne olduğumuza, ne olmamız gerektiğine ya da belli koşullarda ne olabileceğimize dikkat ederiz ve başkalarının duygularına verdiğimiz değer de vahşi ve asi tutkularımızı çoğu durumda ehlileştirmemizi ve tarafsız bir seyircinin [gözlemcinin] benimseyebileceği ve sempati duyabileceği bir kıvama getirmemizi sağlar” (Smith, 2018b: 381).¹⁰ Dolayısıyla toplum bireye kendini bilme ya da ihtiyatlılık (*self-command*) diyebileceğimiz bir karakter kazandırır ve bu karakter toplumsal uyumun sürmesi için bireylerin ‘aşırılık’larını ya da sınırlandırılmamış bencilliklerini olay gerçekleşmeden önce, *ex ante* olarak, törpüleyen bir mekanizma gibi çalışır.

Kişinin sürekli olarak kendini diğer ben üzerinden değerlendirmesi sürecinde tanımladığı bir diğer kavram da tarafsız gözlemcidir (*impartial spectator*). Tarafsız gözlemcinin yokluğunda kişinin ihtiyatlılığının bozulmaya meydeceğini düşünür (Smith, 2018b: 224). Önemli bir işlevsellik yüklediği tarafsız gözlemciyi şöyle tarif eder: “[D]uygularımızı ve gerekçelerimizi değerlendirmemiz ve onlarla ilgili bir yargıda bulunmamız için... kendimize uzaktan bakmamız gerekir... Ne tür bir yargıya varırsak varalım başkalarının gözüne nasıl göründüğümüz, nasıl görünecek olduğumuz ya da nasıl görünmemiz gerektiği bu konudaki yargımızı gizliden gizliye etkiler. Kendi davranışımızı dürüst ve tarafsız bir kişinin gözünden okumaya çalışırız” (Smith, 2018b: 165). Bu “[i]çimizde taşıdığımız, hayal ettiğimiz tarafsız gözlemcidir”dir (Smith, 2018b: 198). Tarafsız gözlemci Smith için bireyin içindeki toplumsal vicdan, başka bir anlamda da diğer *ben*’in toplum tarafından yaratılmış ahlakî kriterler ile uyumlu olmasıdır. Birey eylemde bulunmadan önce, bunu kendini başkalarının yerine koyarak düşünür. Smith için kişinin önceliğinin herkesten çok kendisi olması konusunda bir tartışma yoktur. Dolayısıyla onurlu, zengin ve mevki sahibi olmayı amaç edinmenin eleştirilecek bir yanı olamaz. Bu türden amaçlara ulaşmak eğer bir yarışsa, kişi rakiplerini geride bırakmak için istediği kadar hızlı koşabilir ancak “rakibini alaşağı edip yarıştan atmaya çalışırsa etrafındaki kişilerin [tarafsız gözlemcinin] müsamahasını anında yitirir” (Smith, 2018b: 124). Dolayısıyla kişi tarafsız gözlemci tarafından adil bir yarıştan uzaklaştığı, adaleti bozduğu için kınanacağını beklediğinden söz konusu davranıştan çekinir. Campbell Smith’in tarafsız gözlemci için, “her dikkatli gözlemci” (*every attentive spectators*), görgü tanığı (*bystander*), üçüncü şahıs, diğer insan, başka biri (*another man*), diğeri (*other man*) terimlerini kullanmasına işaret ederek, Smith’in tarafsız gözlemcisinin sıradan, normal ve ortalama bir

insanı temsil ettiğini ileri sürer. Toplumdan topluma, zaman ve mekân içinde değişebilen ‘standart’ bir ahlaki yargıyı temsil etmektedir. Campbell, bunun bir ‘kurgu’ ya da ‘icat’ olmadığını, süregiden toplumsal süreçlerde, toplumun uyum içinde işleyişini gerçekleştirecek olan toplumsal oйдаşma ve güçler dengesi olduğunu belirtir (Campbell, 1971: 134-137).¹¹ Tarafsız gözlemci konusunda Raphael (2007: 35) de benzer bir yorum yapmaktadır: “Her birimiz diğerlerini bir gözlemci gibi yargılamaktayız. Her birimiz diğerini yargılayacak gözlemciler bulmaktadır... Hepimiz arkadaşlarımızla aramızın bozulmasından endişeleniriz.” Dolayısıyla tarafsız gözlemci kişinin davranışlarının bir kısmından sakınmasını nedeni olarak değerlendirilir.

Kişinin varoluşunun başkalarını içerecek biçimde düşünülmesini, Göçmen (2015: 55,67) “öznenin kuruluşu”nda, özne felsefesinde “diğer ben”in oynadığı rolü düşünerek yorumlar. Smith’teki eylem kuramında bu “diğer ben” düşüncesinin yer alması nedeniyle, faydacılığın temel bir referans olarak eylemin tek saiki olması bir yana, “Smith açısından bir eylemin sonucunu düşünürken, bunu sadece ben açısından değil, aynı zamanda diğer ben(ler) açısından... bunların birbirleriyle ilişkisi açısından da yapmak gerekir” sonucuna ulaşır. ADT’de zıt çıkarlar durumunu incelediği “Vicdanın Etkisi ve Otoritesi” başlıklı bölümde tarif edildiği türden bir “diğer ben” bulmak mümkündür. Vicdan ya da içimizdeki yargıç kendi çıkarımıza yönelik her türlü eylemi onaylamayabilir: “Öz sevgiden kaynaklanan dürtüye akıl, ilke, vicdan ve yüreğimizde taşıdığımız ve davranışlarımızı denetleyen o büyük yargıç sebebiyle karşı koyarız. Başkalarının saadetini etkileyecek bir biçimde davrandığımız zaman içimizdeki bu yargıç bize seslenir ve en küstah tutkularımızı afallatıp bize çoğunluğun içinde zerre olduğumuzu, kimseden üstün olmadığımızı... hatırlatır” (Smith, 2018b: 201). Çatışan çıkarlar tartışmasında, bireyin karşısına toplumu koyduğumuzda bireysel feragatlerin kabul edilmesinin görece kolay olduğu düşünülebilir. Bir kişinin elde edeceği fayda uğruna toplumun tümünün zarar görmesini kabul etmek kolay değildir. Ancak Smith içimizdeki yargıç bireyler arasındaki zıt çıkarlar durumlarına da taşır: “Kişi kendi menfaati için ya da öteki insana faydası dokunacak diye bir başkasına zarar verecek, onu üzecek şeyler yapmamalı kendini bir başkasından önde tutmamalı, bir başkasını incitmemeli ve rencide etmemelidir” (Smith, 2018b: 202).¹²

Smith’in kişisel çıkar, niyetlenmemiş sonuçlar ve toplumsal refah arasında kurduğu, bireysel refah artışlarının toplumsal refah artışını sağlamayacağı yönündeki çıkarımı, kişisel çıkarın dizginsiz (*unfettered*) biçimdeki kullanımına da onay verdiği yorumlarına neden olmuştur. Oysa göstermeye çalıştığımız gibi, bu yorumun geçerli olması söz konusu değildir. Bunun yanı sıra, Smith eylemi başlangıçtaki niyeti açısından da değerlendirir. Kendini bilme sınırlamasına

ilave olarak, erdemli (*virtue*) niyetleri onaylarken, kötü (*vice*) niyetleri onaylamaz (Smith, 2018b: 139-140).¹³ Mandeville'in "bireysel kötülükler toplumsal iyilik üretir" sözleri ile özetlenen bireysel eylem ile toplumsal uyum arasında kurulan kendiliğindenlik ilişkisini Smith'in onaylaması söz konusu değildir. Niyette, erdem arar. "Azgın sistemler üzerine" (*of licentious systems*) adını verdiği başlıkta incelediği Mandeville'i bu ayrımı gözetmediği için sert biçimde eleştirir. "Kullandığı kavramların hemen hemen her yönden hatalarının olduğu"nu belirttiikten sonra insan doğasında hatalı kavramları ilk bakışta doğruymuş gibi gösteren görünüşler (*appearances*) olduğuna işaret ederek, "[k]aba ve köylü belagatine rağmen bunları canlı, nüktedan biçimde betimlemesinin ve abartmasının doktrinine, muhtemelen de tecrübesi olmayıp, bunları kolaylıkla kabul etmeye hazır olanlar için, bir doğruluk havası getirdi[ğini]" (Smith,1976a: 308) belirtir. Smith'in Mandeville eleştirisinde ön plana çıkan husus kişisel çıkarın "azgınca" kullanımınıdır. Mandeville'in "insan herkesten çok kendi mutluluğunu düşünür" tespitine bir itirazı yoktur ancak Mandeville'de bunun "insan diğerlerinin mutluluğu ile ilgilenmez, kalbinde bunu hissetmez" biçimine bürünmesine karşı çıkar. Mandeville'e göre, kişinin başkalarının mutluluğu ile ilgilenmesindeki tek gaye yine kişinin kendi bencil güdüleridir. Başkaları için kendi çıkarından vazgeçtiğinde dahi onlardan beklediği övgü ile elde edeceği hazın, vazgeçtiği çıkardan fazla olacağını düşündüğünden dolayı bu türden bir davranışı gerçekleştirir.

Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, Smith bu düşüncüyü kabul etmez (1976a: 308). Sempati ilkesi, karşılık beklentisi ya da pozitif fayda beklentisi üzerine kurulmaz. Bireyin sevinci veya üzüntüsü, bunların kaynaklandığı diğerinin/öznenin bilgisi dâhilinde bile olmayabilir. Bireyin gözlem ya da tasavvur ederek eylemli biçimde içinde olmadığı durumlara ilave olarak, eylemli biçimde içinde olduğu durumlarda da sempati ilkesi gereği yapılan eylemler, Mandeville'in tasvir ettiği gibi daha fazla haz/fayda beklentisi ile yapılmaz. Mandeville üzerine yaptığı erdem tartışması, bir sonraki bölümde ele alacağımız Becker tartışması için de önemlidir. Şöyle ki, Smith için mükemmel (*perfect*) bir biçimde erdemli olmak, mükemmel biçimde ihtiyatlılık kurallarına, adaletin sıkı kurallarına ve tam anlamıyla hayırseverliğin kurallarına uygun davranmaktır (Smith, 1976a: 206). Mükemmel biçimde erdemli bireylerden oluşan bir toplum, bu tanımlamaya göre kendiliğinden, Smith'in *UZ*'de sıklıkla atıf yaptığı "açık ve basit özgürlükler sistemi"ne ulaşır ancak bu türden bir topluma ulaşmanın da bir ütopya olduğunu kabul eder (1976b: 493).

Smith, içinde yaşadığı ticari toplumun daha önceki "toplum aşamaları"na göre daha ileri olduğunu düşünür.¹⁴ Önceki aşamalara kıyasla, ticari toplumun, temel olarak serbest piyasalar, piyasa ölçeği ve iş bölümü üçlüsünün beraberce işlenmesi sonucunda evrensel refahı arttıracığı iddiasının analizinin omurgasını

oluşturduğu söylenebilir. Ticari toplum aşaması önceki aşamalara kıyasla, bireyin sahip olduğu haklar ve potansiyelini gerçekleştirebilme olanakları bakımından daha ileridir. Ancak ticari toplumu, insanlığın sahip olduğu en ileri toplumsal örgütlenme biçimi olarak değerlendirse de sorunlardan ari olarak incelemeyiz. Ona göre, ticari toplumun sahip olduğu ilerletici potansiyeller, kişisel çıkar ve “tarafgir çıkar”ların (*partial interest*) birleşmesi sonucu, söz konusu aşamayı da yozlaşma sorunu ile karşı karşıya bırakır. Dolayısıyla ticari toplumun dinamiği sorunlar üretebilme kapasitesine sahip olarak analiz edilir. Bu yapı, üretici güçlerin/kapasitenin serbest kalmasını sağlarken diğer yandan rant-kollayan (*rent-seeking*) bir topluma dönüşebilir (Evensky, 2007: 247). Bugün rant-kollayan olarak adlandırılan, serbest piyasa ilişkilerini, rekabeti bozan ve tarafgir çıkarların galebe çalması sonucu yozlaşmış bir toplum ve sistem ortaya çıkaran mekanizmanın varlığına ilişkin tartışma UZ’de önemli bir hacimdedir (Evensky, 2005, 2007). UZ’de titizlikle ve uzun uzadıya incelediği “merkantil sistem”i bugünkü anlamda rant-kollayan bir sistem olarak nitelendiren çalışmalar mevcuttur. Sözü edilen incelemesinde, çarpıcı bir biçimde, kişisel çıkarı serbest ticaret rejiminin önündeki en büyük engel olarak değerlendiren bir Smith ile karşılaşırız (Smith, 1976b: 493).

Smith sempati ilkesini toplumsal uyumun sağlanmasında önemli bir işlevsellikte kullansa da, bu ilkenin, *ticari toplumda* bencil kişisel çıkarlar karşısında gücünün sınırlı olduğunu da tespit etmektedir. Bu nedenle sempati ve ondan türeyen hasletler, adalet olmaksızın toplumsal uyuma ya da yozlaşma temayülü göstermeyen bir liberal topluma tek başına dayanak olamazlar: “Bir toplumun var olabilmesi için elzem olan yardımseverlik (*beneficence*) değil, adalettir. Toplum, neticesinde çok huzurlu bir ortama sahip olmasa da yardım severlik olmadan da varlığını sürdürebilir: Ancak adaletsizlik yaygın olduğunda o toplum tümüyle yok olmaya mahkûmdur... Adalet bu nedenle tüm yapıyı (*edifice*) ayakta tutan fil ayağıdır” (Smith, 2018b: 129). Smith’teki adalet kavramına yönelik çoğunluğu iktisat teorisi kaynaklı standart yorumlar, UZ’nin son kitabında işaret ettiği, mülkiyet haklarının, kişisel hakların korunması ve bunlara karşı işlenen suçların cezalandırılması ve bireyler tarafından sağlanamayacak adalet teşkilatının tesis edilmesi gibi dar kapsamlı bir dizi tedbire işaret eder. Oysa Smith için adalet kavramı bununla sınırlı değildir. “Hukuk Üzerine Dersler”den (*Lectures on Jurisprudence*) itibaren, mülkiyet sahipliğinin devlet idaresi üzerindeki etkisini tespit etmiş ve mülkiyet sahiplerinin ekonomik gücünün politik gücün ele geçirilmesini sağlayan aracı olduğunu dile getirmiştir (Smith, 2018a: 48-55). Mülkiyet sahiplerinin elinde biriken politik güç neticesinde pozitif yasaların, doğal hukuktan sapabileceğini düşünür. Bu sapmayı “yaşamı sürdürme hakkı” (*right to subsistence*) gibi, doğal haklar (*natural justice*) üzerinde inceleyen, Witztum ve Young (2006), Smith’in emek ile geçinebilmeyi doğal bir hak olarak değerlendirdiğini, bu nedenle de

ister ücret düşüklüğü ister kısıtlamalar nedeniyle meydana gelsin, emeğin ücret ile geçinememe durumunun, yaşam hakkının elinden alınması olarak değerlendirilebileceğini iddia ederler. Analizlerinde ücretlerin genel geçer insanlık (*common humanity*) kriterlerine uygun olarak tespit edilmesini de doğal haklar kapsamında değerlendirdiği sonucuna ulaşırlar. Witztum ve Young (2006) Smith'in *ADT*'nin son sayfalarında sarf ettiği hiçbir ülkedeki pozitif yasaların doğal hak yasaları ile tam olarak örtüşmediği, faklı dönemlerde ve ülkelerde değişiklik gösterdiği yönündeki tartışmasına atfen de yoksulların haklarına yönelik örtük bir îmada bulunduğu görüşündedir (Smith, 1976: 341).¹⁵ Bu hususu burada derinleştirmek çalışmamızın amaçlarından biri değil ancak burada özellikle dikkat çekmek istediğimiz şey, pozitif hukukun Smith için sorgulanabilir olduğudur. Smith (2018b: 382) adalet, ya da pozitif hukuk doğal haklara yakınlaştıkça toplumsal yapının sürdürülebilirliğinin artacağını düşünür. *ADT*'nin son baskısına yazdığı *Duyuru* kısmında belirttiği gibi, ilk edisyonundan itibaren *ADT* ve *UZ*'yi tamamlaması düşünülen bir hukuk kuramı yazmayı tasarlamaktadır. Her ne kadar bunu gerçekleştireme de Smith bunları birbirini tamamlayan çalışmalar olarak düşünür. Smith'in Newtoncu bilim tasarımına benzer biçimde, sosyal evrenin açıklanmasındaki basit ilkeleri kişisel çıkar ve sempati ilkesi olmakla birlikte, bunların doğal düzeni ya da "açık ve basit özgürlük sistemi"ne ulaşmayı garanti altına alacak biçimde birbirlerini dengeleyemeyeceklerinin farkındadır. Fizikteki kuvvetlerin bileşkesi gibi bir dengenin toplumsal bütünlükte ortaya çıktığını düşünmesi söz konusu değildir. Adalet bu nedenle sürdürülebilir bir liberal toplum için önemlidir.

Gary Becker ve "Şikagolu Smith" Sorunu

Keynesçi iktisat teorisi ve politikasının düşüşe geçtiği 1970lerde tam karşıt bir iktisat ve toplum düşüncesine sahip olduğunu söyleyebileceğimiz Şikago Okulunun iktisadi analiz ve politika önerileri ise yükselişe geçiyordu.¹⁶ Bu okul kendi düşünsel geçmişini iki hat üzerinden Adam Smith'e bağlamak istemekteydi. Bunların ilki, Stigler ve Friedman'ın Smith yorumlarında çok güçlü bir biçimde öne çıkan, sırasıyla kişisel çıkar ve görünmeyen elin analitik araçlar olarak sınır tanımsızın kullanımınıdır. Özellikle Friedman, popüler çalışmalarında iktisadî seçme özgürlüğünü ve görünmeyen elin kamusal müdahaleyi dışladığını öne süren yorumları birleştirerek, neoliberalizmin adına yakışır biçimde, bireycilik ve metodolojik bireycilik ilkelerini iktisadî ve siyasal alanda öne çıkarıyordu. Görünmeyen el mekanizması vasıtasıyla bireysel iyi ile toplumsal iyi arasında kurduğu pozitif ilişki de, bireysel tercihlerin toplum nezdinde meşrulaştırılmasını sağlamanın vazgeçilmeziydi. Kişisel çıkar ve görünmeyen el ile ulaşılan merkezi müdahalenin reddedilmesine yönelik sonuçlar, siyasi bir kurgu ile tamamlanmaktaydı. Buna göre, seçme özgürlüğü

ya da ekonomik seçim özgürlüğünün siyasal özgürlük ile özdeşleştirilmesi sonucunda, demokrasi ortaya çıkacak ya da güç kazanacaktır. Benzer biçimde ekonomik liberalizasyon da demokratik ilerlemelerin nedeni olacaktır (Becker ve Posner, 2009: 317).

Becker, kendi yorumunu Stigler ve Friedman'ın kişisel çıkar ve görünmeyen el konusundaki aşırı yorumları üzerine kurar. Aşağıda üzerinde durduğumuz yeni hattı dikkate değer yapan şey, kişisel çıkar davranışının sadece iktisadî olana değil, her türlü insan davranışına uygulanabileceğini öne sürmesidir. Foucault'nun Amerikan liberallerinin en radikali nitelemesini hak edecek biçimde, Becker tüm insan davranışlarını fayda maksimizasyonu fonksiyonunun bir ögesi olarak ifade edilebileceğini ileri sürer.

Birçok Şikagolu gibi Becker de ekonomi dalında 'Nobel Ödülü' ile taltif edilmiştir. Kendisine 1992'de verilen ödülün gerekçesi "daha önce sosyoloji, demografi ve kriminoloji gibi başka sosyal disiplinler tarafından incelenen alanlara ait insan davranışlarının iktisat teorisi tarafından içerilmesine" yaptığı katkı olarak açıklanmıştır. Doğurganlıktan, peynir talebine; suç işleme eğiliminden, evlat edinmeye; ırk ayrımcılığından, demokrasiye kadar, daha önce iktisatçılar tarafından kısmen ya da tamamen ilgisiz kalınmış alanların analizinde Stigler'in tabiriyle agresif ve emperyal bir biçimde "ekonomik yaklaşım" ilkesinin kullanılabilmesini savunmuş ve kullanmıştır (Stigler, 1984). Becker'in bu hamleyi yapmasına olanak sağlayan akıl yürütmesi basittir. İktisadî diğer bilimlerden kapsam bakımından (*subject matter*) değil, yaklaşım bakımından ayırır. İktisadın yöntemini "ekonomik yaklaşım" olarak adlandırarak bunun diğer disiplinlere de uygulanabileceğini düşünür. Örneğin doğurganlık, sosyoloji, antropoloji, tarih, iktisat hatta siyaset bilimi gibi pek çok disiplinin araştırma alanına girebilir ancak "ekonomik yaklaşım"ın bu disiplinleri bir araya getirdiğini savunur. Her türden davranış bir fayda maksimizasyon fonksiyonunun ögesi olarak düşünür ve bu tutum "ekonomik yaklaşım"ın temelini oluşturur. Örneğin, doğurma/doğurmama kararı kişinin gelecekte beklediği fayda/haz ve ıstırap/maliyet karşılaştırması sonucunda verilir. Benzer mukayeseler her davranış için söz konusu olduğundan, bu yaklaşımın, çok çeşitlilikteki insan davranışını birbirine bağladığını, dolayısıyla eşsiz (*uniquely*) biçimde güçlü olduğunu ileri sürer. İnsan davranışlarının tümünün fayda maksimize edici olduğu varsayımı "ekonomik yaklaşım"ın en önemli varsayımı olmakla birlikte, piyasa dengesi ve sabit tercihler varsayımlarını da kendi ifadesi ile sürekli ve cesurca (*unflinchingly*) kullanır (Becker, 1990: 5). "Ekonomik yaklaşım"ın tüm davranışlar için analitik bir araç olarak kullanılabilmesi iddiası, aynı zamanda tüm insanî davranışların Lazear'ın (2000) ifadesi ile "piyasa testi"ne tabi kılınması anlamına gelir, "test"i başarıyla geçenler gerçekleştirilir.¹⁷

Doğrudan piyasanın (*market sector*) konusu olmayan insan davranışlarına “ekonomik yaklaşım”ın uygulanabileceğini savunmak Becker’in en önemli ‘katkı’larından biri olarak değerlendirilebilir. Bir diğeri ise insan davranışları, kararları arasında kavramsal bir ayırım yapmamasıdır. Kahve markası seçme gibi küçük kararlar ya da ev alma, intihar etme gibi büyük kararlar arasında yaklaşımın uygulanabilmesi bakımından fark görmediği gibi, eş seçme gibi duygusal kararlar ile duygusallık barındırmayan kararlar arasında da bir farkın olmadığını düşünür (Becker, 1990: 7-8). Piyasayı doğrudan ilgilendiren yumurta alma ve ev alma gibi kararlar söz konusu olduğunda kişinin kararı, fiyat mekanizmasına “ekonomik yaklaşım” ilkesinin varsayımları uyarınca verilen tepki gereği oluşur. “Piyasa testi”nin bu alanda doğru bir biçimde çalıştığı konusunda herhangi bir şüphesi yoktur. Doğrudan piyasa ile ilişkisi olmayan kararlarda ise, kişilerin bir çeşit “gölge” fiyatlar tayin ettiklerini ve gerçek fiyatlara nasıl tepki veriyorlarsa aynı biçimde davrandıkları görüşündedir. Çocuk sahibi olma kararı, eş seçme ve evlenme gibi davranışlarda “gölge” fiyatlar kişileri yönlendirir. Ancak fiyat mekanizmasının mantığı değişmez (Becker, 1990: 5-6).

Anlaşılabacağı üzere insan davranışlarının kısımlara (*compartmentalized*) ayıramayacağı fikrini yaklaşımının merkezine yerleştiren Becker’e göre, “bütün insan davranışları, değişmeyen bir tercihler kümesi, optimal miktardaki bir bilgi ve piyasaların değişik diğer girdilerini (*input*) kullanarak, *faydalarını maksimize edenler* tarafından gerçekleştirilir.” Bu iddianın doğrudan sonucu olarak da “ekonomik yaklaşım” ilkesinin insan davranışlarını anlamak için birleşik bir çerçeve sağladığı görüşünü ileri sürer (Becker, 1990: 14, italikler eklenmiştir). Becker’in kendi yaklaşımının Smith tarafından da kullanıldığı konusunda bir şüphesi yoktur hatta Smith’in söz konusu yaklaşımın esas kurucusu olduğunu ilan eder: “Adam Smith’in ekonomik yaklaşımın esas kurucusu olarak bazı yasaları ve mevzuatı piyasa davranışına uygun biçimde yorumladığını” belirtir (Becker, 1990: 12). Smith’te eksik bulduğu şey, bunu genellemesidir.

“Ekonomik yaklaşım”ı neoklasik iktisatta kullanılagelen metodolojik bireyciliğin iktisat dışına taşınması girişimi olarak değerlendirmek mümkündür. Neoklasik iktisat 19. yüzyılın sonlarında siyasal iktisat ile arasına mesafe koyabilmek için kendine ölçülebilir, piyasa ilişkisi olarak ifade edilebilir bir alan tanımlamış ve bu alanı açıklamaya yönelik metodolojisini de bireycilik olarak seçmişti. Örneğin, hane halkı iktisadî bir kategori iken hane halkının kendi içeriğinin analizine iktisadî olarak yüksek bir önem atfetmemiştir. Tüketim eğilimini, tercihlerin oluşumunu etkileyen toplumsal faktörler gibi konularda da benzer bir tutum söz konusu idi. Tutumun bir nedeni metodolojik yaklaşımın tek yönlü mantığı iken diğeri fayda maksimize edici davranışı analitik bir alet olarak kullanmanın sınırlılığının farkında olmaktı diyebiliriz. Becker’in emperyal hamlesi ise,

Stigler'in formülasyonu ile "maksimize davranış makinesi"ni (*the machine of maximizing behavior*) genel bir analitik araç olarak (1984: 312) kullanıp, diğer bilimleri "piyasa testi" ile anlamaya çalışmaktır.

Neoklasik iktisat, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başında bireysel tercihler ile talep arasında ilişki kurarken, nedensellik ilişkisinde bir önceki halka olarak tabir edebileceğimiz beğenilerin oluşmasını büyük ölçüde sosyoloji, psikoloji gibi disiplinlere bırakmıştır. Sosyoloji ve psikoloji de bireyin bir anlamda toplum tarafından sınırlandırıldığını ve beğenilerin oluşumunda toplumsal değerlerin, bireysel/akran etkileşimlerinin önemli olduğunu güçlü bir biçimde vurgulaya gelmektedir. Becker, beğenilerin oluşum sürecinin her ne kadar diğer disiplinlerin araştırma sahası olduğunu inkâr etmese de, bu disiplinlerin "ekonomik yaklaşım" yöntemini uygulayabileceğini yani tercihlerin oluşumu sürecinin de bir fayda maksimizasyonu ilişkisine indirgenebileceğini iddia eder. Örneğin, neoklasik iktisadı eleştiren yaklaşımlar, birey toplum ilişkisinde ortaya çıkabilecek ve iktisadi rasyonalite ile örtüşmeyebilecek durumlara dikkat çekerken, geniş anlamıyla kurumların etkisini vurgulayarak, norm, alışkanlık, gelenek gibi toplumsal 'kurumlar'ın rasyonel maksimizasyon ilkesi ile her zaman uyuşmayabilecek davranışlara kaynaklık edebileceğini ileri sürmüş, bu nedenle de neoklasik birey varsayımının ancak belirli bir birey anlayışını temsil edebileceği konusunda geniş bir literatür oluşturmuşlardır. Becker bütün bunları tersine çevirerek, bu 'kurumlar'ı maksimizasyon sürecinin kolaylaştırıcıları olarak inceler: Ona göre, "[a]lışkanlık, bilginin edinilme maliyetini ve bilginin yeni duruma uygulanmasını ekonomize (*economize*) etmeye yardımcı olur" (Becker, 1992: 331).

Bunun yanı sıra, rasyonel bireyin fayda maksimizasyonu amacı ile uyumsuz gibi görünen davranışlarını da "ekonomik yaklaşım" ilkesi kapsamında değerlendirir. Gerçekleştirilmesinde toplumsal değerlerin, yapının önemli ölçüde etkili olduğu davranışlardan olan, "yardımsever"lik ("*charitable*"), "insansever"lik ("*philantropic*") ve "özverili"lik ("*altristic*") gibi davranışlar için de söz konusu ilkenin geçerli olduğunu öne sürer. Toplumsal değerlerin, kültürün kişiyi etkilemesi sonucunda, kişinin hor görülmeğe kaçınmak veya sosyal olarak övülmeğe amacı ile anılan türden davranışları sergileyebileceğini ancak bunların ilk bakışta diğerleri için kendi tüketiminden fedakârlık yapmak anlamına gelse de, gerçekleşenin tam olarak bu olmadığını iddia eder. "Ekonomik yaklaşım", "bütün davranışların, farklı metalara dayanan fayda maksimizasyonundan kaynaklandığını varsaydığından" (1990: 284) bunlar da kişinin fayda maksimizasyonunun bir ögesi olarak değerlendirilir. Söz konusu davranışları, fayda maksimizasyonu fonksiyonunda temsil edebilmek için, "sosyal gelir" biçiminde bir kavram geliştirir. Analizinin merkezinde yer alan

bu kavram, kişinin kendi geliri (kazançları vs.) ile diğerlerinin [örneğin yardımı alan ve bu eylemi değerlendiren toplumun] ilgili karakteristik özelliklerinin ona sağladığı [varsayımsal] parasal değerinin toplamıdır.” ikincisini sosyal çevre olarak adlandırır (Becker, 1990: 253).¹⁸ Daha önceki “gölge” fiyat atfına benzer biçimde, kişi “sosyal gelir”deki değişimleri gözeterek faydasını maksimize edecektir. Özverili davranış için kurguladığı fayda fonksiyonuna başvurarak düşüncesinin dayanaklarını aktarabiliriz.¹⁹

$$U^h = U^h(X_h, X_i)$$

$$pX_h + h_i = I_{h,i}$$

U^h : özverili kişinin fayda fonksiyonu,

$I_{h,i}$: h 'nin bütçe kısıdı

X_h : Özverili kişinin tüketimi,

h_i : transfer edilen miktar

X_i : yardım alan kişinin tüketimi

transferde kayıp yaşanmadığı varsayılırsa

$pX_i = I_i + h_i$, i 'nin bütçe kısıdı halini alır; I_i : i 'nin kendi geliri

dolayısıyla fayda maksimizasyonu ve bütçe kısıdı altında gerekli işlemler yapıldıktan sonra,

$$pX_h + pX_i = I_h + I_i = S_h$$

S_h : h 'nin “sosyal geliri” olur.

Becker’de, “sosyal gelir” kısıdı altında ve fayda fonksiyonunu kullanarak gerçekleştirilen maksimizasyon işleminin sonucu olarak, h 'nin kendi tüketiminden vazgeçtiği miktar sonucu yaşadığı kayıp ile i 'ye aktardığı kaynak sonucu i 'nin yaptığı tüketimden sağladığı fayda birbirine eşit olur. Yani kaynak aktarılan bireyin, toplumsal değerler sistemi vasıtasıyla kaynak aktarana vazgeçtiği faydasını geri verdiği düşünülür (Becker, 1990: 285).

Becker toplumsal değerlerin, yapının, sosyal etkileşim ile birey davranışlarında önemli rol oynadığını Durkheim, Simmel, Freud ve Weber gibi sosyoloji ve psikiyatrinin öncülerini anarak kabul eder. Hatta çalışmasında Veblen’in “gösterişçi tüketim” kavramına dahi atıf yaparak, söz konusu kavramın özellikle sosyolojide gündelik tartışmaların dahi içinde yer alacak biçimde üzerinde uzlaşmaya varıldığını ima eder (1990: 255). Ancak adı anılan tüm düşünürlerin çalışmalarının “ekonomik yaklaşım” ilkesi çerçevesinde bir anlamda yeniden yorumlanması Becker için bir gerekliliktir. Üzerinde durmadığı ise, örneğin, Durkheim’in ve genel olarak klasik sosyolojinin neoklasik iktisadın rasyonel bireyini hayli eleştirdikleri ve neoklasik iktisadın rasyonel faydacı bireyine ve metodolojisine tepkinin klasik sosyolojinin yükselişine zemin hazırlamış olmasıdır.²⁰ Keza sosyolojinin yanı sıra heterodoks iktisat literatüründe önemli yer verilen ve tartışılan Veblen de Becker’in rasyonel maksimize edici

birey varsayımına hayli mesafelidir. Bunun yanı sıra “kapalı sistem”in ortaya çıkabilmesi için sabit tercihler varsayımı gereklidir, oysa gerek sosyoloji gerekse evrimci ve kurumcu iktisadın temel iddialarından biri olan yeni özelliklerin ortaya çıkışı dolayısıyla, “açık sistem”dir.

Becker’in tilmizlerinden Lazear’ın belirttiği gibi, “Titiz (*rigorous*) dilimiz birçok biçimde kullanılabilir fakat yıllar geçtikçe, iktisatta üç tema (*theme*) vazgeçilmez olmuştur. Birincisi iktisat bilimi, bireyin rasyonel davranarak maksimizasyon yaptığını varsayar. İkicisi, iktisatçılar dengenin herhangi bir teoride yer alması gerektiğine kuvvetli bir biçimde bağlı kalır. Üçüncüsü, iktisatçılar etkinlik kavramının açık bir biçimde tanımlanmasına hayli önem gösterir” (Lazear, 2000: 100). Bu üç “tema”nın iktisat biliminin başarısında önemli pay sahibi olduğu görüşündedir. Lazear’ın saydıkları, iktisat teorisini “kapalı sistem” olarak kurgulamanın gerekleri arasındadır ancak “kapalı sistem” anlayışı iktisadi “bilimsel” yapmakla birlikte, bu “bilimsellik” karşısında kaybettiği açıklama gücü ise hayli tartışmalı bir konu olarak evrimci ve kurumsalcı iktisatçılar tarafından işlenegelmektedir.

Becker’in “ekonomik yaklaşım” ilkesini kullanarak ulaştığı ilginç sonuçlar da yok değildir. Örneğin hem *a* egoist ebeveyn kişinin davranışı hem de *b* özverili ebeveyn kişinin davranışı kendilerine tayin edilen amaç fonksiyonları uyarınca rasyonel olabilmektedir. Ya da, “[e]ğer faydanın şu anla geçmişte tüketilenin karşılaştırmasına bağlı olduğu kabul edilirse, sürekli olarak artışın sağlandığı noktada en yüksek olacaktır” yaklaşımının bir sonucu olarak “yaşam standardının kendisi, geçmiş ile şu an karşılaştırılırsa, yeni zenginler [zengin olma anında] en mutlu insanlar olma eğiliminde, yeni yoksullar ise en sefil [yoksul olma anında] insanlar olma eğiliminde olacaktır ve [bundan dolayı da] uzun süredir zengin olan uzun süredir yoksul olandan daha mutlu olmayabilir. Eğer kendilerine ait geçmiş ve şu andaki tüketimleri hemen hemen eşitse *gerçekte, uzun süredir zengin olan uzun süredir yoksul olandan sadece çok az bir farkla daha mutludur*” (Becker, 1992: 332, italikler eklenmiştir). Benzer bir ilginç sonucu Lazear da ifade eder: “İş gücü piyasasında, işçiler ve firmalar arasındaki “evlilikler” iyi bir eşleşme yapıldığında devam etme eğilimindedir.” İyi bir eşleşmeyi ise şöyle tanımlar: “İyi bir eşleşme, belirli eşleşmenin, diğer konfigürasyonlardan daha fazla artık ürettiği durumdur.” İşçiler firmaya faydalı/spesifik bir insan sermayesine sahipse, işçiyi istihdam eden işveren nezdindeki değeri, diğer işverenlere göre fazladır. Dolayısıyla bu tür eşleşmelerin güçlü olduğu sonucuna ulaşılır. Benzer biçimde, evlilikler de önemli miktarda spesifik sermaye üretmiş olan eşleşmelerde devam etme eğilimindedir” (Lazear, 2000: 112).²¹ Konumuz gereğince, burada derinlemesine analiz etmemiz mümkün değil ancak Becker ve geliştirdiği yaklaşımı uygulayanlar, iktisatçılar yanı sıra

özellikle sosyologlar tarafından yoğun olarak eleştirile gelmektedir. Evlilik konusunu değerlendiren Reardon söz konusu yaklaşımdaki sorunu şöyle ortaya koyar: “Evlilik “piyasası”na yönelik temel soru, evlilik kurumunun kurallarını kimin koyduğudur. Sürpriz biçimde patriarkadan bahsedilmez. Kapitalizme içkin patriarkal ilişkilerin aile içinde tekrarlanması, bütün feminist analizlerin başlangıç noktasıdır” (Reardon, 2010: 249). Benzer sorular işgücü piyasasında da sorulmaz. Var olan, hali hazırdaki ilişkiler veri alınır.

Konumuz Smith ile Şikago Okulu arasındaki ilişki olduğundan, “ekonomik yaklaşım” ilkesine yöneltilen eleştirilerin tümünü burada kapsamamız mümkün değildir. Ancak bu eleştirilerden özellikle Archer’in (2001) eleştirisine Smith’in değerlendirilmesinde de katkı yapacağı için değinmek yararlı olacaktır. Archer (2001) rasyonel seçim teorisini, bireyin davranışlarını kelepir kovalayanın pazarına (*the bargain-hunter’s bazaar*) indirgenmesi olarak değerlendirerek, *homo economicus*un yanı sıra *homo sentients*’in varlığına dikkat çeker.²² *Homo sentients* ahlakî bir ajandır (*moral agent*). *Homo sentients*’in aldığı kararlar, onun kim olduğunu tanımlar ve bu kararlar bir sonraki amaca ulaşmak için alınan yardımcı araçlar değildir. *Homo sentients*’in kararlarında duygular (*emotions*) arzulardan arındırılmadığı gibi, güçlü hisler de ayıklanmamıştır. Bu ikisinin kararlarda yer aldığı durumları inceleyerek Archer, fayda maksimizasyonu ve rasyonaliteyi tartışmaya açar. Bu ikisi ile birlikte, bireyi toplumdan sökemeceğimizi ve bireyin kendi adanmışlıklarına dikkat çekerek şu tespiti yapar: “Kendimizi neye adadığımız (*committed*) hayatımızı biçimlendirir ve ne [bedel] ödeyeceğimizi belirler. Belirli kararları açıklarken, ‘ağırlıklarını ve ölçülerini’ sunan bu adanmışlıklardır. İnsanı duygusal olarak harekete geçiren bu bilgi olmaksızın, insanlar için neyin bedel neyin kazanç *sayılacağını* veya bedel ve kazancın ne yoğunlukta hissedileceğini basitçe bilemeyiz” (Archer, 2001: 54-55)

Sonuç Yerine

Yukarıda değinilen, *Adam Smith Sorunu* tartışması sonrasında ‘yeni’ bir Smith yorumunun ortaya çıktığı söylenebilir. ‘Yeni’ yorumda, basit bir serbest ticaret partizanı ve insan eylemlerini basitçe salt kişisel çikara indirgeyen Smith yorumu, yerini, insan davranışlarını kapsamlı bir biçimde incelemeyi amaçlayan, toplumsal ilerlemenin dinamiklerini çözümlenmeye çalışan ve toplumun *tamamen* piyasa tarafından yönlendirilmesinin doğuracağı marazlara dikkat çeken bir sosyal bilimciye bıraktığını söylemek mümkündür. ‘Yeni’ yorumun en önemli kaynaklarından biri, *ADT*’de kapsamlı bir biçimde incelenen toplumsallaşmış bireydir. “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ya da kişisel çıkar ilkelerini Smith’in tüm sonuçları ile kabul ettiğini söylemek mümkün olmadığı gibi toplumsal örgütlenmenin üzerine inşa edildiği tek müşevvik

de ekonomik değildir. Ayrıca mülkiyet sahipliğinin pozitif hukuku etkileme kapasitesi ortaya konarak, bunun doğal hukuktan uzaklaşması, toplumun var olan potansiyelini gerçekleştirememesinin nedeni olarak incelenir. Smith, toplumsal güçler dengesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan pozitif hukukun, bireyin/toplumun gelişiminin önünde engel olabileceğini düşünmektedir. Diğer hasletlerinin gücü kişisel çıkarı dizginlemeye yetmese de, “ticari toplum”un gelişiminin zorunlu olarak herkes için iyi sonuçlar ortaya çıkaracağı gibi bir ön kabulü de yoktur. *UZ*’nin üzerine inşa edildiği iş bölümünün kusurlu sonuçları arasında saydığı emeğin yabancılaşmasının engellenmesi ve zihinsel gelişimini sürdürülebilmesi için “devletin görünen eli”nin gerekliliğini öne çıkarır (Muller, 1993: 140-153). Bu anlamda Smith’in neoliberaler gibi, toplumun gelişimini ya da toplumsal süreçleri tamamen piyasanın yönlendirmesine bıraktığını düşünemeyiz.

Henry Bergson “John Stuart Mill gibi bir faydacıyı üretmek yüzyıllar süren bir kültürü gerektirir” (Akt. Bourdieu, 2008: 7) biçiminde haklı bir tespit yapmıştır. İngiltere’ye gelen başka medeniyetlerden düşünürlerin farklı derecelerde ‘şok’ yaşadığından söz etmiştik, günümüzde ise söz konusu ‘şok’lar normalleşmiş, gündelik hayatın sıradan ilişkilerine dönüşmüştür. Ancak toplumlar kapitalist üretim ilişkilerini, tarihi boyunca, olduğu gibi kabul etmemiş ona karşı K. Polanyi’nin analizlerinde gösterdiği gibi, kendini koruma amaçlı, karşı hareketini, geniş anlamıyla kendini koruyan kurumlar üretmiştir. “Piyasa testi”ni kabul etmeyen bu kurumlar, piyasanın metalaştırıcı etkisini ortadan kaldırmayı hedeflemese de, piyasanın toplumu tam anlamıyla yönlendirmesini engelleyen, insani değerlerin sürdürülmesine olanak tanıyan ve piyasanın bütün sonuçlarının kabul etmeyen biçimde örgütlenmişlerdir. Özverlilik, yardımseverlik ve insanseverlik fayda maksimizasyonunun konusu olarak değil, yaşanagelen insani sorunlara çözüm bulma gayreti olarak ortaya çıkmaktadır. Bireysel ölçeğin ötesinde, toplum, sorunlarına geliştirdiği kurumlar ile çözüm aramakta ve bunu da bir fayda maksimizasyonu konusu olarak formüle etmemektedir. Smith’in sempati ilkesi ile benzetme yerinde olursa bu türden kurumsallaşmaya yönelecek insanı ve ona ait doğal hasletleri tespit ettiği söylenebilir. Böylece insanın doğasından gelen gelişme arzusunun gerçekleştirilmesini sadece piyasa ilişkilerine indirgemez.

Biraz abartılı olarak belirtmek gerekirse, iktisat teorisine 20. yüzyılın ‘şok’unu Becker yaşatmıştır. Lazear, Becker’in “ekonomik yaklaşım”ı ilk ortaya koyduğunda aldığı tepkileri şöyle ifade ediyor: “Yirmi yıl önce, tuhaf (*bizarre*) ve neredeyse komik (*comical*) olarak değerlendirilen düşünceler şimdi standarttır” (Lazear, 2000: 112). Burada iktisat teorisinin kendi içindeki gelişiminin egemen paradigma ve ‘ödülleri’ aracılığı ile nasıl yönlendirildiğini tartışamayız ancak

çalışmamıza başlarken belirttiğimiz Thatcherism, Reaganizm vb. neoliberal ideolojik saldırıların ulaşmak istedikleri toplum ve birey tasavvurlarının, söz konusu tuhaflik ve komikliğin ortadan kalkmasına katkı sağladıkları malumun ilanidir. Keza toplumsal gerçekliği dönüştürmeyi hedefleyen/zorlayan iktisat ve sosyal politikalarının en önemli hedeflerinden biri, bireyi/bireyselliği her adımda yüceltmesi iken kamusalığın bir anlamda lanetlenmesiydi. Zira toplumun kendini korumaya yönelik oluşturduğu kurumlarının ortadan kaldırılması ve bireyciliğin ‘yeniden yaratılması’ neoliberal politikaların temel amaçları arasındaydı.

Smith’in eserlerinin Glasgow Edisyonu’nun yayınlanmasından sonra, hız kazanan ‘yeni’ yorum, derinlikli, entelektüel zenginliği olan ve neoliberal politikaları kolaylıkla onaylayamayacak bir Smith ortaya çıkardı. “Şikagolu Smith” ise entelektüel zenginliği önemli oranda yok edilmiş bir neoliberaldir. Özellikle Becker ile birlikte bireyin tek boyutlu olarak “ekonomik yaklaşım” ilkesi tarafından yönlendirildiğinin ve bunun esas kurucusunun Smith olduğunun ileri sürülmesi ADT’den yaptığımız alıntılardan tespit edilebileceği gibi doğruluktan uzaktır. Becker’in yaklaşımı, sadece iktisat teorisini değil, diğer disiplinleri de tek boyutluluğa mahkûm etmek istemektedir.

Çalışmamıza başlarken, De Quincey’den aktardığımız pasajda olduğu gibi, kapitalist üretim biçimi, sermaye birikim sürecini hızlandırmak ve insanı bu birikim sürecinin mekanik bir aracı olarak görmek ister. İnsanî olan her ne ise işin gerçekleştirilmesi sırasında, işi etkilemesi istenmez. Bu, bazen “yol kazaları”na, bazen üretim sürecinde yabancılaşmaya bazen de “piyasa testi”ne kayıtsız kalma biçimine bürünebilir. Hâlbuki göstermeye çalıştığımız gibi, ADT ve kısmen UZ söz konusu kayıtsızlığı onaylamadığı gibi, insanî hasletlerin bunu mümkün kılamayacağını gösterme uğraşındadır.

Sonnotlar

¹ Orijinal metindeki *sympathy*’nin karşılığı olarak çevrilmiş. Thomas de Quincey (1785-1859) Sanayi Devrimi’nin beşiği Manchester kentinde doğmuştur. “İngiliz Posta Arabası” kitabını 1849’da yayınlarsa da 19.Y.Y.’ın hemen başında Oxford Üniversitesi öğrencisi iken başından geçen bir araba kazasında ölümden kıl payı kurtuluşunun düş gücünü harekete geçirmesi etkisiyle kaleme almıştır. Ayrıca ağırlıklı olarak David Ricardo’yu tartıştığı *The Logic of the Political Economy* (1844) adlı bir çalışması da mevcuttur.

² Posta arabalarının dönemin kapitalizmdeki hayati önemi için Austen’e (1979: 13-34) bakılabilir.

³ Avusturya Okulunu anakımın bir türevi olarak kabul ettiğimizde, ADT’ye gösterilen ilgi bakımından diğerlerinden pozitif anlamda farklılaştıklarını belirtmeliyiz.

⁴ İktisat biliminin ilk ifade biçimi olarak kabul edilen, siyasal iktisat için söz konusu farkındalık Smith öncesine uzanır ancak bugünkü iktisat biliminin kendini Smith'in *UZ* kitabına dayandırması genel bir kabul halini almıştır. Bu konuda bir tartışma için Bkz. (Özveren, 2010).

⁵ Newtoncu mekanistik bilim anlayışı metodolojik bireycilik anlayışının dayanaklarından biri olsa da Smith için metodolojik bireyci ve atomistik yakıştırmaları kolaylıkla kabul edilemez (Evensky, 1993).

⁶ Literatürde *ADT* ve *UZ* arasında çelişkiye vurgu yapan *Adam Smith Sorunu* başlıklı bir tartışma 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Ancak günümüzde yetkin tartışmacıların üzerinde uzlaştığı böyle bir çelişkiden ziyade iki eserin birbirini tamamladığı yönündedir. Bu yöndeki bazı örnekler için bkz. Macfie (1959: 212-3), Evensky (1993; 2005), Peil (2009). *ADT*'nin Glasgow Edisyonu'nu gerçekleştiren Macfie ve Raphael, Adam Smith Sorununu bilgisizlik ve yanlış anlamadan kaynaklanan sahte bir sorun (*psedudo*) olarak nitelendirirler (1976a: 20). Kendisi açısından *ADT*'yi, *UZ*'den daha üstün nitelikli (*superior*) bir kitap olarak gördüğüne yönelik tanıklıklar mevcut olduğu gibi, dönemin entelektüel ortamı ve okuyucu kitlesi düşünüldüğünde *UZ*'nin okuyucusunun *ADT*'yi bildiğini varsaydığı yönünde yorumlar bulunmaktadır (Raphael, 2007: 1, Tribe, 2008: 523). Dolayısıyla biz de bu çalışmada söz konusu türden bir problemin olmadığı ve iki kitabın birbirini tamamladığı düşüncesini benimsiyoruz.

⁷ Campbell, Smith'in orijinal ve ikincil tutkular arasında ayrıma sıklıkla vurgu yaptığını belirtir. Buna göre insan doğasındaki orijinal tutkular, bireysel ve sosyal tecrübeler ile diğerlerini şekillendirir. 'Bencil' davranışları anti-sosyal bir özü olacak biçimde tasvir etmediğine değinen Campbell ayrıca Smith'teki materyalizme dikkat çekerek, üretim araçlarının gelişimi ile ortaya çıkan sosyal tabakalar ve sınıfların nihai olarak hükümet etme biçimini değiştirdiği gibi, ahlâkiliğinde çağdan çağa değiştiğini özellikle *Hukuk Üzerine Dersler*'de vurguladığını belirtir (Campbell, 1971: 67-81).

⁸ Smith, başkalarının başına gelenler ya da yaşadıklarının hissedilmesindeki yoğunluk konusunda dikkatlidir. Doğrudan gözlenebilen üzücü bir olay ile hiç görmediğimiz Çin'de meydana gelen bir üzücü veya sevinçli bir olay karşısındaki yaşanan duygudaşlık değişir (Smith, 2018b: 200). Aynı şey kişinin kendisi ile yakınları ve çevresi ile kurduğu sempaside hissin yoğunluğu bakımından değişkendir.

⁹ Smith'in akıl yürütmesinde görünmeyenlik kavramı sadece "görünmeyen el" ile sınırlı değildir. *Felsefe Konusunda Makaleler*'i yaşarken yayınlamasa da burada tartıştığı/ kullandığı bilim anlayışını *UZ* ve *TMS*'de de kullanmıştır. Söz konusu çalışmasında öne çıkan kavramlardan biri "görünmeyen zincir"dir (*connecting chain*). *Felsefe Konusunda Makaleler* ile *UZ* ve *ADT*'deki benzerlikler için bkz. Kim, (2012), Fiori (2012) ayrıca Smith (1980: 45-6).

¹⁰ Türkçe çeviride *impartial spectator*'ün karşılığı olarak "tarafsız seyirci" tercih edilmiş. Bizim tercihimiz ise "tarafsız gözlemci" bu yüzden Türkçe çeviriyi kullandığımız yerlerde seyirciyi, gözlemci olarak değiştirdik.

¹¹ Smith'in Newtoncu paradigmadan etkilendiğini belirtmiştik. İskoç Aydınlanması düşünürleri ahlaktaki tutku kavramını fizikteki hareket kavramı ile bir tutarlar. Bkz. Calinicos (2005: 35-36). Buradaki güç dengesinden anlaşılması gereken dizginsiz kişisel çıkarın karşısına konulan, sempati ilkesi vasıtasıyla harekete geçen bir ahlakî değerler sistemi ile dengelenmesi çabasıdır.

¹² Bireyler arasındaki zıt çıkarlar durumunda benzer düşünceleri : “Kendi mutluluğumuzu engelliyor diye başkasının mutluluğuna mani olmak, bizim işimize de yaracağını belki daha çok yaracağını düşündüğümüz için birinin faydalandığı bir şeyi elinden almak, insanın kendi mutluluğunu başkalarının mutluluğundan üstün görmesinin doğal olduğunu düşünmek tarafsız kimselerin asla kabul etmeyeceği şeylerdir” (Smith,2018b: 123). Bu alıntıyı Smith 6. Edisyon’da ADT’ye eklemiştir. Bu eklemenin ve 6.Edisyon’daki diğer eklemelerin Smith’in birey anlayışındaki diğer ben’in önemi için Göçmen’e (2015: 53-77) bakılabilir.

¹³ Tamahkârlığı biraz da alaycı bir üslup ile eleştirir. “Aşırı tutkuların etkisinde olan biri sadece bulunduğu durumdan ötürü mutsuz olmaz, ahmakça özendiği mertebeye erişmek için toplumun huzurunu da bozar. İnsan biraz gözlem yapsa hayat normal seyreyken salim bir aklın da aynı şekilde sakin, neşeli ve memnun olabileceğini görecektir. Tıpta çare arayıp da bünyesini toparlamaya çalışan birinin, mezar taşında yazılı olan “İyiydim, daha iyi olmak istedim ve artık buradayım” sözü art niyetli ve hırslı davranıp da hayal kırıklığına uğramış olan herkese eksiksiz biçimde uyarlanabilir” (Smith, 2018b: 217-9).

¹⁴ Smith, ticari toplumun iş bölümü ve serbest piyasalar ile evrensel refahı arttırmasını yapacağı katkının yanı sıra, zenginlik arttıkça, ticaretin insana naziklik ve yumuşaklık (*softness*) kazandıracağını, dolayısıyla güvenlik ve barış sorunlarına yönelik kaygının azalacağını düşünür.

¹⁵ Smith’e göre, “[m]üspet hukuk, doğal hukuk felsefesinin sahip olduğu sisteme ya da adaletin hususi her bir kuralına kıyasla kusurları olan bir sistemdir”. İyi yönetilen devletlerde yasaların genelde doğal hukuk ile örtüştüğünü belirtir ancak bu zorunluluk olarak ortaya çıkmaz. “Yalnız her durumda kesin bir örtüşme vardır diyemeyiz tabii. Bazen devletin anayasası dediğimiz yani devletin çıkarları ile *bazen de hükümeti tekeline geçirmiş olan kimselerin özel çıkarları* ülkenin müspet hukukunu doğal adaletten saptırmaktadır” (Smith, 2018b:492-3, vurgular eklenmiştir). Dolayısıyla Smith için pozitif hukuk eksikleri içinde barındırma potansiyeli barındırır ki bu genelde mülkiyeti biriktirenlere avantaj sağlayacak biçimde gerçekleşir.

¹⁶ İktisat teorisine etkisinin yanı sıra iktisat politikasını da, özellikle Pinochet Şili’si deneyiminden sonra etkilemeye başlamıştır. Ayrıntılı tartışma için bkz. Bahçe (2008). Ayrıca Horn ve Mirowski (2009) da, neoliberalizmin doğumu ve Chicago ilişkisi için bakılabilir. Bu çalışmada Becker’in analizine odaklanıyoruz ancak onu önceleyen iki ismin analizlerine çok kısaca değinmeyi gerekli görüyoruz. Becker (1990) çalışmasını “ekonomik yaklaşım”ı öğrendiği dört isme adamaktadır ki bunların ikisi Friedman ve Stigler’dir. Stigler’in, Smith yorumlarında öne çıkardığı husus kişisel çıkardır. Bunu,

öylesine güçlü biçimde vurgular ki, kişisel çıkarın insan davranışlarını açıklamada neredeyse sınırsız bir gücü olduğunu öne sürer. UZ Stigler'e göre, "kişisel çıkar granitinin üzerine dikilmiş muazzam bir saraydır" (Rosenberg, 1993:835). Smith'in son derece önemli bir zaferi olduğuna işaret eder: Rekabet altında, kişisel çıkarının peşinde koşan bireyin davranışının sistematik analizini, iktisat biliminin merkezine yerleştirmiştir. Bu teori UZ'nin taç mücevheridir (*the crown jewel*) ve kaynak tahsisi teorisinin temeli olagelmıştır... Smith'in rekabetçi ortamda kişisel çıkarını düşünen birey inşası genelliği bakımından Newtoncudur" (Akt. Evensky, 2007). Keza Stigler, Nathan Rosenberg (1993) tarafından "Adam Smith'in en iyi arkadaşı" olarak nitelendirilmektedir. Stigler'den daha popüler olan, Friedman, "Kapitalizm ve Özgürlük" (*Capitalism and Freedom*) (1962) ve eşi Rose Friedman ile birlikte yazdığı "Seçme Özgürlüğü" (*Free to choose*) (1980) kitapları ve çok seyredilen tv. programlarıyla popülerleş(tiril)miştir —her bir tv programını 5 milyon kişinin seyrettiği düşünülmektedir. Kendi amaçları doğrultusunda gönüllü eylemlerde bulunan milyonlarca bireyin, merkezi yönlendirme olmaksızın fiyat mekanizması vasıtasıyla koordine olmasını görünmeyen elin başarısı olarak değerlendirir (Liu, 2019: 22). Friedman 1974'te yaptığı bir konuşmada "yanlış yüzyılda doğmamış olsaydı Şikago Üniversite'sinde üstün hizmet profesörü olurdu diyerek, kendisi ve Şikago Okulu ile Smith'i doğrudan ilişkilendirmektedir. Friedman önceki bölümde tartıştığımız sempati ilkesi konusunda gerek Stigler gerekse kendi görüşleri arasındaki aykırılığın çözümünü sempati ilkesini ekonomikleştirerek bulmayı dener. "Ahlâki açıdan, Smith sempati ilkesinin yaygın bir insan karakteri olduğunu kabul eder fakat bu sınırlıdır ve bu nedenle ekonomikleştirilmelidir (economized)" (Friedman, 1977: 12).

¹⁷ "Piyasa testi"nin piyasada geçerliliği konusunda elbette ki ne Becker'in ne de Lazear'ın şüphesi vardır. Lazear şunları ifade eder, "İktisatçılar genellikle piyasa testine inanırlar. Ekonomik emperyalizm sadece bu testi geçebilirse başarılı olarak değerlendirilebilir, bu emperyalistlerin analizlerinin diğerlerini [disiplinleri] etkilemesi gerektiği anlamına gelir" (Lazear,2000: 104). Lazear, Becker'in yaklaşımını berraklaştırmak istemektedir. Diğer disiplinlerin kolonize edilmesi anlamına gelen bu hamleyi Becker bu biçimde algılamaz, diğer disiplinleri iktisattan daha önemsiz olarak değerlendirmedini belirtir. Ancak Reardon'un belirttiği gibi, onlarla bir diyolog kurma girişimine ya da "ekonomik yaklaşım"ın neden diğer yöntemlerden daha üstün olduğu konusunda bir tartışmaya girmez (Reardon, 2010).

¹⁸ Örneğin, başkaları tarafından hor görülmek istenmeyen bir kişinin yaptığı özverlilik karşısında, başkalarının/toplumun bu davranışa ona haz/fayda sağlayacak bir 'tepki' vermesi gerekir. Bu aslında kısır döngüdür; kişi, toplumsal bir değer sistemi olduğu için öyle davranmaktadır yani toplumsal tepki hazır, oradadır.

¹⁹ Örnek doğrudan Becker'den (1990: 285) alınmıştır.

²⁰ Zafirovski (1999: 495) "klasik sosyoloji"nin kurum karşıtı (*anti-institutionalist*) ve hatta toplum karşıtı (*anti-social*) olan faydacı iktisat ve sosyoloji ile yetinilmemesi sonucunda ortaya çıktığını tartışır.

²¹ Becker bu kavramları ve metodolojiyi kullanarak ulaştığı sonuçlarda, evliliğin spesifik sermayesini de çocuk sahibi olmak ve evli kalınan sürenin uzunluğu olarak tespit eder. Evli kalma ya da işçi-‘işveren’ ilişkisi aynı türde ilişki olduğu gibi, ikisinde de olmama haline göre daha fazla artık elde edilmesi, sürdürülme nedeni olarak incelenir.

²² Archer (2001: 53-55) *homo sentiens*’i ahlâki adanmışlıklar yapabilme kabiliyetine sahip ve bunları sürdürme konusunda toplumsallığından kaynaklanan nedenleri olan bireyi tanımlamak için kullanır. Duygularını, ahlâki adanmışlıklarının rasyonel olarak hesaba vurmaz. Örneğin Becker’in aile, evlilik, topluluk ilişkileri gibi konulardaki rasyonel hesabına karşın *homo sentiens* bu ilişkilere derinden bir kaygı/ilgi göstermektedir.

Kaynakça

Archer M (2001). *Homo economicus, Homo sociologicus and Homo sentiens*. İçinde: M. Archer ve J. Tritter (der) *Rational Choice Theory Resisting colonization*, London:Routledge, 36-56.

Austen B (1979). *British Mail Coach Service 1784-1850*. (Basılmamış Doktora Tezi). London:London School of Economics and Political Science.

Bahçe S (2008). Şikago Oğlanları. İçinde: F.Başkaya ve A. Ördek (der) *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, Ankara:Özgür Üniversite Kitaplığı, 1065-1073.

Becker G (1990). *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago: The University of Chicago Press.

Becker G (1992). Habits, Addictions and Traditions. *Kyklos*, 45(3), 327-346.

Becker G ve Posner R (2009). *Uncommon Sense: Economic Insights, from Marriage to Terrorism*. Chicago:The University of Chicago Press.

Bourdieu P (2008). *The Social Structure of Economy*: Cambridge:Polity Press.

Calinicos A (2005). *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. Çev. Y. Tezgiden, İstanbul:İletişim Yayınları.

Campbell T. D. (1971). *Adam Smith’s Science of Morals*. London:George Allen & Unwin Ltd.

De Quencey T (2006). [1849] *İngiliz Posta Arabası*. Çev. M. Doğan, İstanbul:YKY.

Evensky J (1993). Adam Smith on the Human Foundation of a Successful Liberal Society. *History of Political Economy*, 25(3), 395-412.

Evensky J (2005). Adam Smith’s *Theory of Moral Sentiments*: On Morals and Why They Matter to a Liberal Society of Free People and Free Markets. *Journal of Economic Perspective*,19 (3), 109-130.

Evensky J (2007). "Chicago Smith" versus "Kirkaldy Smith". İçinde. *Adam Smith's Moral Philosophy: A Historical and Contemporary Perspective on Markets, Law, Ethics, and Culture*, Cambridge:Cambridge University Press, 245-264.

Fiori S (2012). Adam Smith on Method: Newtonianism, History, Institutions, and the "Invisible Hand". *Journal of the History of Economic Thought*, 34(3), 411-435.

Friedman M (1977). Adam Smith's Relevance Today. *Challenge*, March-April.

Göçmen, D (2015). Özne Felsefesinde İki Dönüm Noktası: Bazı Güncel Yaklaşımlar Işığında René Descartes'tan Adam Smith'e Öznenin Kuruluşu ve Kurtuluşu. İçinde: *D. Göçmen, Modern Felsefe: Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası Adam Smith, Hegel ve Marx*, İstanbul: Vivo Yayınevi.

Hetherington N S (1983). Isaac Newton's Influence on Adam Smith's Natural Laws in Economics, *Journal of the History of Ideas*, 44(3), 497-505.

Hirschman A (1997). *The Passions and the Interest: Political Argument for Capitalism Before its Triumph*, Princeton: Princeton University Press.

Horn R ve Mirowski P (2009). The Rise of the Chicago School of Economics and the Birth of Neoliberalism İçinde: P. Mirowski ve D. Plehwe (der), *The Road From Mont Pelerin The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge: Harvard University Press, 139-178.

Kim K (2012). Adam Smith's 'History of Astronomy' and View of Science. *Cambridge Journal of Economics*, 36, 799-820.

Lazear P (2000). Economic Imperialism *The Quarterly Journal of Economics*, 115(1), 99-146.

Liu G M (2019). Rethinking the "Chicago Smith" Problem: Adam Smith and the Chicago School, 1929-1980. *Modern Intellectual History*, 1-29.

Macfarlane A (1993). *Kapitalizmin Kültürü*. Çev. R. H. Kır, İstanbul:Ayrıntı Yayınları.

Macfie A (1959). Adam Smith's Moral Sentiments as Foundation for his Wealth of Nations Foundation. *Oxford Economic Papers*, 11(3), 209-228.

McLean I (2006). *Adam Smith, Radical and Egalitarian An Interpretation for the Twenty-First Century*. Edinburg: Edinburgh University Press.

Muller J (1993). *Adam Smith in his Time and Ours: Designing the Decent Society*. New York:The Free Press.

Newheiser D (2016). Foucault, Gary Becker and the Critique of Neoliberalism. *Theory, Culture & Society*, 33(5), 3-21.

Öziş M ve Dönmez Atbaşı F (2019). *Ahlâki Duygular Teorisi Bağlamında, Adam Smith ve Gary Becker'de Birey Davranışları Üzerine Değıniler*. *Mülkiye Dergisi*, 43 (4), 759-784.

- Özveren E (2010). Adam Smith'in Uzak Görüşlülüğü. İçinde: M. Kara ve E. Aydınonat (der), *Görünmez Adam Smith*, İstanbul:İletişim Yayınları, 19-52.
- Peil, J (2009). Adam Smith. İçinde: J. Peil ve V. Staveren (der.), *Handbook of Economics and Ethics*, Edwar Elgar Publishing, 500-508.
- Raphael D D ve Macfie A L (1976). Introduction. İçinde A. Smith (1976a) *The Theory of Moral Sentiments*. Oxford: Oxford University Press,1-50
- Raphael D D (2007). *The Impartial Spectator:Adam Smith's Moral Philosophy*. New York: Oxford University Press.
- Reardon J (2010). Social Economics: Market Behavior in a Social Environment. *Review of Social Economy*, 68(2), 246-250.
- Rosenberg N (1993). Stigler: Adam Smith's Best Friend. *Journal of Political Economy*, 101(5), 833-848.
- Schumpeter J. A. (1954). *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Smith A (1976a). *The Theory of Moral Sentiments*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith A (1976b). *The Wealth of Nations*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Smith A (1980). *Essays on Philosophical Subjects*. Oxford: Clarendon Press.
- Smith A (2018a). *Hukuk Üzerine*. Çev. A. Celiloğlu, İstanbul: Pinhan Yayıncılık
- Smith A (2018b). *Ahlaki Duygular Kuramı*. Çev. D. Kızılay, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Stigler G J (1984). Economics- The Imperial Science?. *Scandinavian Journal of Economics*, 86(3), 301-313.
- Tribe K (2008). "Das Adam Smith Problem" and the Origins of Modern Smith Scholarship. *History of European Ideas*, 34(4), 514-525.
- Witzum A ve Young J T (2006). The Neglected Agent: Justice, Power, and Distribution in Adam Smith, *History of Political Economy*, 38(3), 437-471.
- Zafirovski M (1999). Unification of Sociological Theory by the Rational Choice Model: Conceiving the Relationship between Economics and Sociology, *Sociology*, 33(3), 495-514.

Neoliberalizm ve Küreselleşmenin Eğitim Üzerindeki Etkisi

Aynur Uçkaç, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF Maliye Bölümü, ORCID:0000-0002-4110-6990, e-posta: auckac@adu.edu.tr

Özet

1970'lerin sonlarından itibaren bir dünya sistemi olarak uygulamaya koyulan neoliberalizm, tüm ekonomiyi ve ona bağlı sosyal dokuları etkilerken eğitim alanında da ciddi dönüşümlere yol açtı. Ekonomide köklü değişimlerle gündeme gelen neoliberalizmin, sisteme yabancılaşmadan yerleşebilmesi için üst-yapı kurumu olan okulların ve dolayısıyla eğitim sisteminin de neoliberal politikalarla uyumlaştırılması kaçınılmaz olarak ele alındı. Böylece bireyi ve toplumu yeniden yaratabilme gücüne sahip olabilen eğitim hizmeti, değerlendirilmiş bir hizmet olma niteliğinden sadece piyasa işlemine tabi meta konumuna indirildi. Eğitimin metalaştırılmasının ortaya çıkardığı eğitimde nitelik sorunu ve sınıfsal eşitsizliği yeniden ürettiği meselesi eleştirel kuramcılarının üzerinde önemle durdukları konuları oluşturmuştur. Bu yaklaşımların ışığında, makalenin ilk bölümünde neoliberal eğitim politikalarının bir *homoeconomicus* yaratma çabasıyla eğitimin içeriğinde ve rolünde meydana getirdiği değişimlerin ve Sosyal Darwinizm kavramının fikrî ve toplumsal dinamikleri nasıl etkilediği meselesi incelenmektedir. Makalenin ilerleyen bölümlerinde eğitim hizmetinin, emek gücünün ve bir bütün olarak toplumsal yeniden üretimin piyasa anlayışı temelinde tesis edilmesinde devletin rolü ele alınmaktadır. Makalenin son bölümünde ise beşeri sermaye teorisine yönelik eleştiriler, neoliberal küresel politikaların eğitimin niteliğini neden geliştiremediği meselesi üzerine yapılan tartışmalarla derinleştirilmektedir. Bu düşüncelerle makalede neoliberalizmin dayandığı iki temel alan olarak, ekonomi alanında nomokrasi yaklaşımı, sosyal alanda ise Sosyal Darwinizm yaklaşımı incelenerek, bu doğrultuda geliştirilen politikaların içsel büyüme modeline uymadığı gibi, kalkınmakta olan ekonomilere hedefleri doğrultusunda yol gösterici de olmadıkları savunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Neoliberalizm, küreselleşme, nomokrasi, beşeri sermaye teorisi, eleştirel eğitim kuramı.

The Impact of Neoliberalism and Globalization on Education

Abstract

Neoliberalism, which was put in effect as a world system in the very beginning of the 1970s, has had enormous impact throughout the whole economy while exerting immense effect in the field of education. As neoliberalism gave rise to radical changes in the economy, it became unavoidable to adopt relative policies in education as the super-structure of the system to be settled without being alienated. Through this unavoidable process the education which has the potentiality to recreate the individual and the society as a whole has been transformed from a service of merit goods in quality to solely a transactable commodity. The result of transforming education as a transactable commodity caused deterioration in the quality of the service which in turn caused increased social inequality. Such detrimental results of newly formed education attracted the attention of radical thinkers to the issue. In this context in the first part of the paper changes in the content and the role given to education caused by neoliberal policies in an effort to create a homoeconomicus are discussed together with an in-depth analysis carried out to trace out the effect of Social Darwinism on intellectual and social dynamics. In the following parts of the article the role of the state in establishing education to reproduce labor power and social production as a whole on the basis of market approach is discussed. In the last part of the article, some critical views concerning the theory of human capital and the question as to why globally applied neoliberal policies cannot be considered as appropriate policies in the way of developing the quality of education are elaborated. Depending on such ideas it is argued that the nomocracy approach on the economic basis and Social Darwinism on the social basis constitute two pillars on which neoliberal system depends, yet such policies do not comply with endogenous development model, neither do they provide any guidance for developing economies towards their aimed targets.

Keywords: Neoliberalism, globalization, nomocracy, human capital theory, critical education theory.

Giriş

Kökeni 1938 yılında toplanan Walter Lippmann Kolokyumu'na dayanan, teorik temeli ise 1947 yılında Hayek'in başkanlığında gerçekleştirilen Mont Pelerin toplantısına dek uzanan neoliberalizmin ekonomik özellikleri, İskoç iktisatçıları Adam Smith ve David Ricardo'nun klasik liberal sistemine dayanmakla beraber, sistemin uygulanışı ve doğal olarak da ortaya koyduğu sonuçlar o dönemden farklı olarak sermaye temerküzünün ve derinleşmesinin olağanüstü boyutlara ulaştığı günümüz koşullarının özelliklerine göre şekillenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970'lerin ortalarına dek gelişmiş Batı ekonomilerinde uygulanan

refah devleti modelinden neoliberalizme geçiş süreci, 1980’lerde İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher ve ABD Başkanı Ronald Reagan’ın Keynesçiliğe karşı katı piyasa sistemini içeren neoliberal devrimin öncülüğünü yapmalarıyla başladı ve iki lider bilinçli olarak küreselleşme kavramını dünya ekonomilerinin liberalleştirilmesi görüşü ile ilişkilendirdiler (Steger, 2004: 64-66).

Neoliberalizm, her şeyden önce ileri kapitalist ekonomilerde sermaye doymuşluğu ve tıkanıklığının yeni ve ucuz koşullarda üretimin sürdürülebileceği ve artık değerın realize edilebileceği yeni üretim ve tüketim merkezleri arayışlarının gündeme taşıdığı politikaları ve bu doğrultuda çeşitli toplumsal alanlarda dayatılan önemli değişiklikleri gündeme getiren bir ekonomi yönetimi modelidir. Oluşturulan bu yeni modelde bireysel çaba ön plana çıkarılmakta ve serbest piyasa ile birlikte serbest ticaretin temel alındığı bir kurumsal çerçeve içinde bireysel girişimcilik faaliyetlerinin sınırlandırılmaması gerektiği savunulmaktadır. Bu bağlamda devletin görevi ise ekonomiye müdahaleyi en alt seviyede tutarak, sadece bu pratiklere uygun bir kurumsal çerçeve yaratıp sistemin işletilmesini sağlamak olarak belirlenmiştir. Yaşanan ekonomik değişikliklerin politik alandaki yansımaları; kuralsızlaştırma (deregülasyon), sermayeye tanınan sınırsız hareketlilik (mobilizasyon), yüksek gelirli gruplardan alınan vergilerin düşürülmesi ve sosyal harcamaların kısılması şeklinde, genel hatlarıyla Washington Uzlaşması’na uygun olarak geliştirilmiştir. Toplumsal eşitsizlikler üzerine kurulan bu yapı herkesi aynı derecede etkilemeyip, en güçlünün ayakta kalabileceği bir ekonomik yapı olarak devreye girerek ekonomi ve sosyal alanda pek çok potansiyel yaratıcı güçlerin yıkımını da beraberinde getirmiştir. Yıkımlar sadece eski kurumsal çerçeveleri değil, beraberinde iş bölümlerini, sosyal ilişkileri, düşünce şekillerini ve refah hizmetlerini de etkisi altına almıştır (Harvey, 2015: 10-11; Beaud, 2015: 364-370).

Ekonomi alanındaki gelişmelere koşut olarak toplumun inşasını sermaye yönünde oluşturmak amacıyla eğitim alanında ilk defa 1970’lerde ortaya çıkmış olan neoliberalizm o dönem sosyal demokrasinin yönetim biçiminin yüksek finans dünyasındaki kimi çevreler tarafından sürdürülemez olarak görülmesi sonucunda oluşturuldu. Bu anlayışın felsefi altyapısının oluşturulması yöntemi olarak okulların ve benzer kamu kurumlarının piyasaya açılması hizmet nitelik ve miktarının talebe göre belirlenerek sistemle uyumlu bireylerin yetiştirilmesine başlandı (Davies’den aktaran Davies ve Bansel, 2007: 250).

Bu gelişmelerin akabinde Margaret Thatcher’ın “toplum diye bir şey yoktur, birey vardır, insanlar önce kendi başlarının çaresine bakmalıdır.”(Thatcher’den aktaran Field, 2003: 9-10) şeklindeki ifadesi, neoliberal devlet anlayışının politik zeminde de karşılık bulduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla, 1980'ler salt piyasa koşullarını dikkate alıp, kendi potansiyel ve öngörüsü ile refahını ençoklaştırma eylemi içindeki bireyi, yani 'kendi başının çaresine bakacak rasyonel bireyi' inşa etme yönünde eğitim sisteminde de büyük bir dönüşümün yaşandığı yıllar olmuştur. Bu süreçte devreye koyulan sisteme uyumlu neoliberal eğitim politikaları, piyasa toplumu yaratma sürecinde, eğitim ve ekonominin iç içe geçtiği alanı oluşturur. Ancak bu anlamda geliştirilen ve uygulamaya koyulan eğitim politikasında, içerik ve uygulama biçimiyle özgür ve eleştirel bireyler yetiştirilmesi ve eğitimin niteliğinin herkesi kapsayacak şekilde geliştirilmesi amacı tümüyle dışlanmaktadır.

Bu düşünceler ışığında makalenin kurgusu, neoliberal süreçte yeniden şekillenen dünyada bireysel ve toplumsal yeniden yapılanmanın önemli bir aracı olarak görülen eğitim hizmetinin, kuramsal olarak, beşeri sermaye görüşüyle ele alınmasının bireysel ve bir bütün olarak da toplumsal dokuda yarattığı tahribata dayandırılmaktadır. Bu görüşün işlenmesinde önce, amaç doğrultusunda neoliberal sistemin dayandığı ana felsefi yaklaşım özellikle nomokrasi temelinde ele alınmış olup bu temel üzerinde inşa edilen neoliberalizm bağlamında eğitim hizmeti incelenmiştir.

Neoliberalizmin Ana Felsefesi

Walter Lippmann Komisyonu toplantısında önemli işleve sahip olan Milton Friedman neoliberalizmin dayandığı felsefeyi şöyle anlatır: "19. Yüzyıl liberalizminin temel yanlışı devlete sulhu korumak ve sözleşmelere sadık kalındığını denetlemekten başka görev vermemek olmuştur. Onlar devletin zarar verici olduğunu düşünerek, bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler kuralını uygulamaya koymuştur. Yeni bir ideoloji devletin bireylerin faaliyetlerine müdahale edici yetkisini sınırlandırmalıdır. Aynı zamanda devlete yeni pozitif işlevler de verilebilir. Neoliberalizm olarak anılan ve hemen hemen aynı dönemlerde dünyanın birçok yerinde uygulamaya koyulan neoliberalizm tam da böyle bir doktrindir. Neoliberalizm, toplumları ileriye taşıyacak olan anlayışın rekabet olduğunu savlar. Devlet rekabete uygun koşulları oluşturacak, tekelleşmeyi engelleyecek, istikrarlı para politikasını yönetecek ve yoksulluğu önleyecek şekilde toplumu yönetir. Bireyler, serbest piyasa koşulunda devlete karşı, rekabet koşulunda da birbirlerine karşı korunmuş olurlar." (Friedman'dan aktaran Peck, 2010: 3-4).

Anlaşıldığı üzere, neoliberalizmin mimarı olan Friedman'ın görüşleri liberal İskoç iktisatçıların görüşleri ile birebir örtüşmemektedir. Friedman ve Walter Lippmann Kolokyumu üyelerinin üzerinde ittifak ettikleri düşünce John Rawls'ın ünlü görüşüne dayandırılır: "Gerçeklik, fikirlerin olduğu gibi; adalet de,

sosyal kurumların birinci ilkesidir” (Rawls, 1999: 3). Bu görüş, neoliberalizmin temelindeki “yasa kuralı” (Rule of Law) ilkesinin açıklanmasında öne çıkar. Şöyle ki, Rawls anlamında adalet bireyin davranışlarında herhangi bir kuralla ya da diğer bireylerin piyasa dışı davranışı ile engellenmeden serbest olması durumunda sağlanır. Rawls’ın sunduğu felsefe temeli üzerine oturtulan neoliberal görüşün şekilsel temelini Michael Oakeshott’a dayandırılan “nomokrasi” oluşturur (Plant, 2010: 6-8).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynes’in teorik görüşlerine dayandırılarak kurgulanan siyasal sistem belirli toplumsal hedefleri amaçlayan telokrasi (ileriye yönelik görüş oluşturma, plan ve program yapma) görüşüne dayandırılıyordu. Şöyle ki, Keynes teorisi ile oluşan ve hızla gelişen makroekonomi ve ona dayalı maliye politikası öğretisinde ilk kural ekonominin herhangi bir alanında hedefin belirlenmesi, ikinci kural ise bu hedeflere ulaşmada hangi maliye araçlarının kullanılacağına saptanmasıdır. Kısacası belirli bir alanda ya da alanlarda toplumsal hedefler belirleniyor ve tüm toplumsal ekonomik hareketlilik bu alanlara ulaşma amacına yönlendiriliyordu. Diğer bir deyişle, bu sistemde anlık verilerle hareket edilmemekte, uzun vadeli hedeflerle yürünmektedir. Böylesi teleolojik, yani ileriye yönelik yaklaşımla ulusal planlar, master planlar yapılıyor ve planlı hareketlerle belirli hedeflere ulaşılacağı düşünülüyordu. Bu yaklaşımda ekonomik kalkınma ya da bölgesel dengesizliğin giderilmesi vb. gibi ulusal meseleler üzerinde toplumsal uzlaşmaya varılmış gibi davranılarak, ekonomi araçları ona göre yönlendiriliyordu. Görülüyor ki, telokrasi yaklaşımında bugünün araçları ile ileri dönemlerin refah düzeyi üzerinde plan yapılmakta ve zamanlararası kaynak dağılımı politikası, dolayısıyla nesiller arası demokrasi görüşü yansıtılmaktadır. Bireylerin davranışlarını sınırlayıcı telokrasi anlayışında, bir yandan toplumsal fikir birliğine aykırılık, diğer yandan da hedef sağlamada güçlüklerle karşılaşılması (Plant, 2010: 15), bu görüşün nomokrasi lehine terk edilmesinin görünürdeki teorik gerekçesini oluşturmuştur.

Neoliberalizmin patlarcasına dünyaya saçılmasında başat olan sermayenin asıl hedefi, tüm yerkürede kendi hâkimiyetini oluşturabilmek amacıyla, ulusların toplumsal hedef oluşturma felsefesini kaldırıp, kendi kararlarının zımnî şekilde şekillenmesi ve kamuoyu tarafından kabulü için kuralsızlığı, yani “nomokrasi”yi uygulamaya koymak olmuştur. Nomokraside toplumsal hedef söz konusu olmayıp, tüm ekonomi ajanları serbestiye sahip olarak, piyasa kuralına göre hareket etme durumundadır. Kurala göre piyasa serbesttir, ancak güçlülerden arınmış değildir. Bu duruma karşı da, serbest olarak nitelenen piyasada olağan piyasa etkileşimleri dışında güçlülerin etkili olmasının engellenmesinin devletin tekelleri engelleme yasası ile sağlanabileceği ileri sürülmektedir (Plant, 2010: 6-7)

Nomokrasi sisteminde devletin kuralları vardır, fakat bu kurallar devlete ekonomiye müdahale olanağı ve görevi vermez, sadece düzenlenmiş piyasa bekliliği anlamında, özel bireyler arasında işlemlerin aksamadan sürdürülmesi ve hak ihlallerinin yapılmaması görevini yükler. Bir anlamda, nomokrasi uygulamasında devlet ekonomi alanından uzaklaştırılmış, piyasa işleyişine yukarıdan nezaretçi işlevi ile görevlendirilmiştir. Böylece piyasada işlem yapan taraflar arasında üçüncü şahıs olarak devlet yasaların uygulanması ve işlemlerin aksamaması ve uygun seyretmesi için üçüncü ajan olarak devreye girer. Böylece nomokrasi uygulamasında kurum ve işleyiş olarak devlet bir bakıma yansız hakem rolünde işlev görür (Peck, 2010: 42)

Telokrasinin terk edilmesi ve nomokrasinin uygulamaya koyulmasındaki gerekçelerin bazıları şöyle belirtilmektedir. Büyük ekonomiler arasındaki savaşların sonlanması ve koloni faaliyetlerinin de tarih sahnesinden çekilmesi devletin uzun dönemli ekonomiyi yönetme işlevini ortadan kaldırmaktadır. Diğer yandan ileri ekonomilerin aynı ya da benzer ekonomi düzeyinde bulunmaları da ortak hedef saptamaktan çok, özgür davranışlara yer vermenin önemini ortaya çıkarmaktadır. Şu nokta unutulmamalıdır ki, telokrasiden nomokrasiye geçişin bir anlamı da daha çok halkın kolektif tercihini yansıtabilecek kapasitede olan devletin geri plana çekilmesi, güçlü ve organize sermaye çevreleri karşısında görece güçsüz ve dezorganize halk kesiminin koyulması Rawls'ın adalet ilkesi ile çatışmaktadır. Zira Rawls'ın adalet ilkesinde çok önemli bir kural da, yukarıda belirtildiği üzere, bireylerin davranış serbestisinin hiçbir şekilde engellenmemesidir. Oysa gerek faktör gerek ürün piyasalarında güçlü sermayenin yaygın halk gücüne karşı avantajlı olması bir tür engellemedir. Ancak, bu tartışmalarda piyasa içi mekanizmalar engelleme olarak görülmemekte, piyasa dışı fiziksel ya da yasal engellemeler öne çıkarılmaktadır (Plant, 2010: 195-211) ve bu anlayışın en uç hali Robert Nozick'de görülmektedir (Nozick, 1974).

Bu bilgilerin ışığında kapitalizmin tüm çevresel dokuları tahrip ederek ilerleme eğilimi sergileyen neoliberal anlayışta toplumların geleceğine ya da ilerlemesine yönelik planlama, yani teleolojik görüş yerini anlık piyasa işleyişine bırakmaktadır. Piyasalaşan eğitim kurumları ve üniversiteler de faaliyetlerini sadece beşeri sermaye üretimi ile sınırlayıp, ileriye yönelik toplumsal ve sosyal kalkınma planlarını ihmal etmektedir. Piyasa süreci anlık oluşumlara yanıt üretirken uzun dönemli süreç ve oluşumları öngöremez. Dolayısıyla zamanlararası kaynak dağılımı, yani nesiller arası kaynak dağılımı sorunu yanıtızsız kalmış ve eş zamanlı olduğu kadar zamanlararası demokrasi sorunu da göz ardı edilmiş olur. Kısacası telokrasi ile zamanlararası demokrasi birbiri ile örtüşürken, nomokrasi hali yani tüm ekonomik ve sosyal yürüyüşü hiçbir

programa tabi tutmadan salt anlık piyasa dürtüsü ile sağlamak eş zamanlı ve zamanlar arası demokrasiye uymayacağı gibi, piyasa işleyişinin gelir ve servet dağılımını bozucu etkisi nedeniyle sosyal adaleti de sarsar. Bu nedene bağlı olarak neoliberalizmin dolaylı olarak dayattığı nomokrasi yerine nesiller arası demokrasinin başat kılınması hakkaniyet açısından gereklidir. Bu gidişat çerçevesinde, “demokrasi, sosyal adalet ve yasa kurallarının başat olduğu varsayımları altında neoliberalizmde nomokratik işleyişle söz konusu koşulların sağlanabilmesi olanaklı olamaz” (Plant, 2010: 269).

Neoliberalizm ve Eğitim

Neoliberalizme geçiş evresi Keynesyen ekonominin 1970’lerden itibaren çöküşe geçmesiyle başlamış ve bu çöküş Hayek ve Friedman gibi liberal teorisyenlerin görüşlerini su yüzüne çıkartmıştır. Neticede kurulan neoliberal düzenle birlikte demokratik olarak algılanan serbest piyasa ortamında küçük işletmeler giderek erimeye yüz tutmuş ve büyük küresel işletmeler üstünlük kazanarak karar verici konumdaki devlete egemen olmuştur. Ulusal yönetimler sadece ulus devletler eliyle değil, aynı zamanda Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası ve OECD gibi küresel kapitalizmin örtülü temsilcisi konumundaki yarı devletsel örgütlerle de yönlendirilmeye başladı (Davies vd. 2006: 308-309; Yılmaz, 2001).

Küresel piyasalar devletin birincil işlevini, piyasanın üstünlüğünü sağlama ve engelsiz işleyişini denetleme anlayışına indirgeyip, kamu kurumlarının çeşitli bahanelerle özelleştirilmesini sağlayarak bu kurumları piyasanın bir parçası olarak çalışacak örgütlere dönüştürdü. Bu anlayış çerçevesinde sosyal hizmet niteliğinde görülen eğitim ve sağlık hizmetleri de piyasa koşullarında değişim değeri ile metalaştırılan ürünler olarak özel üretim ve sunum alanına alındı. Piyasaya koşullarına terk edilen eğitim ve sağlıkta rekabet koşulları altında temel nitelik ölçütü olarak performans sistemi geliştirildi. Böylece kamu kesiminde iken idari özerkliğe sahip katma bütçeli kamu dairesi olan yüksek eğitim kurumları mali özerklik görüntüsünde bu kez de sermayenin dolaylı yönetimine alınmış oldu. Yükseköğretim kurumları için mali özerkliğin anlamı hizmetin piyasada satılması ve karşılığında para alınmasıdır (Lewidow, 2005: 161).

Yükseköğretim hizmetlerinin araştırma ve eğitim olarak ikiye ayrılarak analiz edilmesi, bu kurumların her iki kanaldan da sermaye boyunduruğuna girmiş olduğunu gösterir. Şöyle ki, özelleştirilen yüksek eğitim ve araştırma kurumları gelir elde etme amacıyla proje karşılığında faaliyet göstereceklerdir. Projelerin özel kuruluşlardan gelmesi ve üretilen ürünlerin patent anlaşması çerçevesinde firmaya devredilmesi neoliberal felsefede ileri sürülen tekelleşme ya da

piyasada üstünlük kurma endişesinin ihlalidir. Herhangi bir yüksek araştırma ve eğitim kurumunda araştırma yaptırıp, sonucun patentini alan özel kuruluş bu bulgu üzerinde tek hakını elde ederek o konuda piyasa hâkimiyeti oluşturabilir. Nitekim özellikle de ilaç sanayinde görülen bu durum, çok ciddi ilaçların belirli süre sonunda jenerik oluncaya kadar fiyat üzerinde firmayı tek yetkili hale getirir. Proje esaslı araştırmalar sisteminde güçlü firmalar araştırma alanlarında piyasa hâkimiyeti kurarak ürün piyasasını ellerinde tutabilir. Belirli ürün üzerinde çalışan bir firma aynı ya da benzeri ürün ile ilgili bir araştırma projesi yapımını engelliyor olabileceği gibi, birinci araştırmada sonradan saptanacak hatalar üzerinde ileri düzeyde araştırma ve yorum yapılmasını da engelleyebilir. Kısacası, proje esaslı çalışan yüksek eğitim ve araştırma kurumları bilimsel özerkliklerini yitirmeye mahkûm olarak değişim değerleri üzerinden metaya dönüşürler. Sonuçta neoliberalizmin gelişmesiyle üniversiteler ve devlet arasındaki ilişki, üniversiteler için devlet fonlarının nasıl kullanılacağına ve üniversitelere ek kaynağın nasıl bulunacağına ilişkin tartışmalara dönüşür (Önder, 2011: 179-183; Davies vd. 2006: 310-311; Gümüş ve Kurul, 2011:13-14, 27-29).

Eğitim, neoliberalizmin siyasi çizgisine girdikçe, ticarileşip, piyasada değişim değeri olan birey, üretimi gerçekleştirip, ideolojik olarak sermaye çıkarını sosyal çıkarın üzerinde algılama eğilimi gösterir (Kotz, 2018:193-94). Bu yönü ile neoliberal eğitim sistemi, Foucault'un "evrensel" entelektüel bireyin karşısına koyduğu "spesifik" entelektüel bireyin dahi tarih sahnesindeki rolünü yitirmesine neden olabilmektedir. Foucault'a göre, sermaye ve devletin baskı aygıtları sonucunda kaçınılmaz olarak emekçi kesimle birlikte olması gereken spesifik entelektüel birey (Foucault, 1976 a: 46), ideolojik olarak var olan siyasi politika içinde ve yanında yer alabilmektedir. Ne var ki, Foucault'un bu saptamasının üzerinden geçen zaman içinde yaşanan radikal değişimin ana nedeni, üniversitelerin birer ticarethane gibi görülüp işletilmeleri ve buna bağlı olarak var olan ekonomik dokunun baskın gücünün toplumda başat olmasıdır.

Yükseköğretim kurumlarının eğitim alanında özelleştirilmesi de metalaştırma ve piyasalaştırmadır. Şöyle ki araştırma alanında firmalara analojik olarak eğitim alanında öğrenciler müşteri niteliği kazanır ve piyasa koşullarının dönüştürdüğü genç bireylerin beyinleri ilerde piyasaya sunulmak üzere hammadde girdisi ile donatılır. Eğitimin içeriğinin bağımsızlığı öğrenciyi ilave araştırmaya ve kendisini geliştirmeye yönlendirebilirken, piyasa yönlendirmesinin tetiklediği yönelişte aday piyasa talebinin kendi zihinsel niteliğine uygun olduğunu ve alanın kendi tercihine denk düştüğünü algılayarak sömürüye sunabileceği beyin kapasitesi oluşturmaya yönelir ve böylece eğitimle toplumsal hakikati kavrama gerçeği perdelenmiş olur. Bu koşullar altında belirlenen hakikatin ekonomi politiği

birkaç dev siyasi ve ekonomik aygıtın (üniversite, dev finansal kurumlar, ordu, medya vb.) baskın denetiminde üretilir (McMahon, 1999: 155-56; Foucault, 1976 b:82). Hem araştırma hem de eğitim alanında talebin piyasadan geliyor olması eğitim ve araştırma ünitelerinin özerkliklerini yitirmesine yol açabildiği gibi, bundan da öte sermaye çıkarı haricinde yeni bilgi ve araştırma sonucu buluş oluşturulması da engellenebilir. İşte neoliberalizmin, yukarıda sözü edilen nomokrasi bağlamında birey özgürlüğüne değil, firma üzerinden sermaye özgürlüğüne hizmet etmesi bu süreç içinde gerçekleşmektedir.

Asıl hedefi düşünsel ve toplumsal özgürlüğü sağlamak olan eğitim hizmeti, tüm toplumsal yaşamı piyasalaştırma süreci çerçevesinde egemen güçler tarafından denetim altına alındığında, düşünsel özgürlük rasyonel birey kavramıyla, toplumsal özgürlük ise piyasaya özgürlük kavramıyla yer değiştirme eğilimine girer. Neoliberalizmin toplumsal yaşamın her alanını piyasaya göre yeniden tanımlaması, devletin rolüne ilişkin beklentilerin de bu alanda ele alınmasını zorunlu kılar. Bu süreçte eğitim, özellikle de yükseköğretim sermayenin başat olduğu ideolojiyi kavramsallaştırma ve yeniden üretme işlevi ile yükümlü kılındı.

Bu düşüncelerin ışığında neoliberalizmde devletin rolünün, kesintisiz işleyen bir piyasa yaratmak ve piyasaya işlerlik sağlamak yönünde gerekli kurum ve kuralları oluşturan bir güç olarak sınırlandırılmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayışla oluşturulan devlet, neoliberalizmin öznesi olarak rekabetçi müteşebbis ruhlu birey yaratma amacını gütmeye başladı. Böylece neoliberalizmde kendi çıkarları için hareket eden ve görece bağımsız olduğu savlanan *homoeconomicus*un, devlet tarafından manipüle edilebilir bireye dönüştürülmesi hedeflendi (Ollsen'den aktaran Apple, 2002: 32-33; Dardot ve Laval, 2012: 371-378).

Neoliberal görüş, pazarın görünmez elinin karşı konulmaz bir biçimde *homoeconomicus*lar yaratarak bunların tercihleri doğrultusunda daha iyi okullar üreteceğini ileri sürer. Bu görüşe göre, piyasalar bireylerin rasyonel seçimleri üzerine kurulmuş olduğundan girişimci etkinliğini ve etkililiğini kanıtlayan mekanizmalara eğitim sistemi içinde yer verilmelidir. Piyasa çözümlerini içeren neoliberal politikalar, sınıf hiyerarşisini yeniden yaratmak üzere eğitim politikaları üzerinde uygulanır hale gelmiştir (Apple, 2002: 30-31).

Neoliberal sistemde piyasa amaçlı birey yetiştirilmesi ve proje destekli ve yönlendirmeli araştırma yapılması piyasa etkinliğinin sağlanmış olduğu yönünde kanıt oluşturabilir. Ancak, piyasa etkinliği çok dar kalıplar içinde ve diğer değişkenler veri ve sabit olarak salt açıklanmış piyasa güçleri ve bu güçleri oluşturan dokuların taleplerinin tatmin edildiği anlamını taşır. Diğer bir deyişle, piyasa etkinliği, piyasa göstergeleri ile belirlenen içselleştirilmiş ekonomi

alanındaki hâkimiyet sahasında piyasaya yansıtılmış açıklanmış taleplerin ne oranda karşılanacağı konusunda başat olur. Hatta satın alma gücü ile piyasaya giremeyenlerin, yani açıklanmış talepler (revealed preference) olarak piyasaya giremeyen fertlerin ya da ünitelerin bulunduğu durumlarda sadece söz konusu açıklanmış talepler tatmin edilmiş ve piyasa dışında kalan ajanların kapsamamış olduğu durumda dahi piyasa etkinliğinin sağlanmış olduğu kabul edilir. İşte bu durumlarda Thomas M. Marshall'ın statü kavramı ile kapsadığı vatandaşların talepleri dışarıda kalır (Buğra ve Keyder, 2006: 19-26).

Toplumsal bütünsellik içinde görece toplumsal talebe en yakın talep tatmini durumu piyasa etkinliği (efficiency) ile değil, etkenlik (effectiveness) kavramı ile karşılanır. Ancak eğitim alanı söz konusu olduğunda başat güç kaynağının çıkarları doğrultusunda etkenliğin sağlanması gerek araştırma gerek eğitim alanında, toplumsal yarar aleyhine söz konusu olamaz. Çünkü bir kere, eğitimin tüm vatandaşlara eşit ve bedelsiz sunulması, toplumun varıl ve yoksul kesimleri arasında olabildiğince şiddetli rekabete yol açacağından varıl aileleri zorlayabilir. İkinci olarak varıl ailelerin önemli bir endişesi de gelecek dönemin yönetici ya da üst düzey elemanlarının kendi gruplarından çıkmasıdır. Hâl böyle olunca, yoksul bölgelerden gelen bireylerin de benzer şansa ulaşması varıl kesimin tercihi olamaz. Bu durum sosyal sermaye gelişiminin önünde bir engel oluşturmaktadır. Aynı durum araştırma faaliyetlerinde de söz konusudur. Şöyle ki, bağımsız araştırma kurumlarının, tercihen kamu kurumlarının yaptıkları araştırmalar sonucunda geliştirilen ürünlerin çeşitli firmalar tarafından alınıp etkin işletmecilik yöntemi ile ucuz koşullarda üretilmesi ve piyasaya sürülmesi piyasada tekel gücünü elinde tutan firma ya da firmaların gücünü kırabilir. Bu açıklamalar iktisatta gücü ifade etmekte olup, neoliberal ekonomide özgürlük aldatmacası altında yoğun şekilde uygulama alanı bulabilmektedir. Meseleye böyle bakıldığında neoliberal anlayışla uygulanan eğitim sistemi ne bireylerin tümü açısından ne de genelde toplum açısından demokratik ve sosyal hizmet niteliğinde görülebilir (Chang, 2002).

Her ne kadar ekonomideki fikirlerin ve kavramların eğitim gibi bir alana sorunsuz bir şekilde uygulanması mümkün değilse de, neoliberalizmde eğitimin sistemle ve ekonomik amaçla uyumlaştırılmasına çalışılmıştır. Ekonomik amaç, serbest piyasaya işlerlik sağlayacak şekilde devletin küçültülmesini ön plana koyarken, eğitimin hedefi de benzer şekilde ekonomiyle ahenkli olarak okul içinde ve dışında rekabete dayalı akışkanlık yapılarına destek sağlamak olarak görüldü. Bu bağlamda gerçekleştirilen yeniden yapılanmalar, dünya genelinde sosyal alanda Sosyal Darwinizm'in güncelliğini korumasına ekonomik alanda da nomokrasinin sorunsuz işleyişine katkı sunmasına neden olmuştur (Karlsen, 2002: 98; Apple, 2002: 27).

Zayıf devlet fikriyle hareket eden neoliberallere göre özel olan iyidir ve kamusal olan kötüdür. Bu yaklaşıma göre, okullar ve diğer kamu kurumları boşuna para akıtılan, zamanla gözden kaybolan ve olumlu sonuçların alınmadığı kara deliklerdir. Bu nedenle söz konusu kurumların özel sektörün faaliyet alanı içine alınması gereklidir. Neoliberaller sadece ekonomik akılcılığı önemserler ve onlara göre etkinlik ve fayda-maliyet analizi temel iki ilke olup, tüm insanların asıl amacı rasyonel bireyler olarak kendi faydalarını maksimum kılmaktır. Neoliberal kurama göre öğrenciler birer beşeri sermaye, eğitim de beşeri sermaye üretim mekanizmasıdır. Dolayısıyla ekonomik amaçlarla doğrudan ilgili olmadan okula harcanan paraya şüphe ile bakılmaktadır. Neoliberalizmde tüketici fikri önemlidir ve tüketici tercihi demokrasinin garantisi olarak görülür. Bu düşünce ekseninde, eğitim de televizyon ve araba gibi alınıp satılabilen bir mal olarak değerlendirilmektedir (Apple, 2000: 59-60).

Bu açıklamalar ışığında, eleştirel yazın neoliberalizmin gücünün Sosyal Darwinizm'e dayanmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Neoliberalizmde yer alan bireysel rasyonalitenin ya da rasyonel hesaplama yetisinin temelinde Darwinizm olduğu düşüncesi hâkimdir. Sosyal Darwinizm'de, yükselen rekabet ortamına uyum sağlama ilkesi çerçevesinde, en iyi ve en parlak olanların kazanması üzerine kurulu bir yeteneklilik felsefesi yatmaktadır. En yetenekliler daima kazanırken, kaybedenler ise yetenekli olmayanlardır (Bourdieu, 2017: 54-55).

Neoliberalizme Sosyal Darwinizm'in eklenmesiyle bireye kendisini yetiştirme misyonu yüklenmiş olarak, başarılarından olduğu kadar yenilgilerinden ya da başarısızlıklarından da kendisinin sorumlu olduğu algısı yerleştirilerek toplumun ve bireyin denetim altında tutulabilmesi yoluna gidilmiştir. Bu amaca yönelik olarak da eğitim politikalarında ferdileştirme ve rekabetin üst sıralara geçmesi, eğitimin sisteminin dinamiği ve işleyiş mekanizması olarak önemini arttırmıştır.

Küreselleşmenin Eğitim Alanında Zorladığı Değişiklikler

Küresel sistemin yapı taşı olan Washington Uzlaşısı piyasanın ekonomi üzerindeki hâkimiyetini yansıtmaktadır. Piyasa yanlı bu tutum, önemli politik değişimlere sahne oldu ve küresel ölçekte piyasa faaliyetlerini yaygınlaştırdı. Uzlaşının hükümleri; özelleştirmelerin yaygınlaştırılması, kamu kesiminin küçültülmesi, finansal liberalizasyona önem verilmesi, devletin piyasa işleyişine müdahale etmemesi ve küresel finansal sermayenin mobilizasyonunun sağlanması amacıyla her türlü kısıtlayıcı unsurların ortadan kaldırılması olarak belirtilmektedir (Tanzi, 2011: 134).

Görüldüğü üzere kapitalizm sermaye birikimiyle ilerlemekte ve sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda toplumsal yeniden üretim gücüne sahip olan aygıtları bünyesinde taşımaktadır. Kapitalist toplumsal oluşumlarda egemen olan bu aygıtlar Althusser tarafından okul, aile, kültür, sendikalar, basın vs. olarak ele alınmakta ve bunlar devletin ideolojik aygıtları olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla toplumsal yeniden üretimin gerçekleşmesi, üretim araçlarının ve emek gücünün yeniden üretimini içermektedir (Althusser, 2014).

Makale açısından önem taşıyan toplumsal yeniden üretim kavramı, “verili bir toplumun işlemesi için gerekli fiziksel, toplumsal, politik ve ideolojik koşulların yeniden yaratılmasını sağlayan birleşik mekanizmalar” (Amin, 2014: 186) olarak tanımlanmaktadır. Bahsi geçen toplum durağan bir toplum olmak zorunda değil, tam tersine küresel oluşumlara bağlı olarak dinamik ve hatta niteliksel bir dönüşüm geçirmekte olan bir toplum da olabilir. Toplumsal yeniden üretim, üretimin sürekliliğini sağlamak için gerekli olan sermaye mallarının yeniden oluşturulmasını gündeme getirmektedir. Dolayısıyla üretici güçlerin toplumsal yeniden üretimi, üretimin başlangıç koşullarının yeniden yaratılmasıyla birlikte üretim mekanizmasının dinamik genişlemesini de kapsamaktadır. Burada sistemin bir fonksiyonu olarak devreye giren işgücünün eğitimi özellikle sistemin devamı açısından önem taşımaktadır (Amin, 2014: 186-187).

Dolayısıyla toplumsal yeniden üretimin inşasında devlet, eğitimi hızla değişen piyasa koşulları doğrultusunda yeniden düzenlemektedir. Tekelci kapitalizm aşamasında devlet, insanları bilgi ekonomisi temelinde birer girişimci varlık olarak biçimlendirmek için gerekli olan bilgiyle donatılmasını sağlamaya çalışırken, küreselleşmenin hız kazanmasıyla oluşan günümüz finansal kapitalizm aşamasında ise küresel şirketlere güç sağlamak yönünde eğitimi ve amaca uygun bireyi yeniden şekillendirmeye yönelmiştir (Davies ve Bansel, 2007: 248).

Mevcut şartlar altında eğitimde uygulanan yapısal uyum politikaları, ücretsiz kitlesel eğitimden ücretli ticarileşmiş eğitime geçiş dönemini yansıtmaktadır. Dolayısıyla, küresel sermayenin biçimlendirdiği eğitim sistemindeki yapılanmanın temel amacı işgücünün ekonomiye uyumunu sağlamak, tüketicileri eğitmek ve teşvik etmek ve sistemi piyasaların işleyişine açmaktır. Söz konusu oluşumlarla eğitim sistemi ekonomik rekabeti daha etkin şekilde sürdürebilme amacını gütmektedir. Bu yönüyle eğitimin ticarileşmesinin boyutu günümüzde 21.yüzyıl şirketlerinin özellikleri dikkate alınarak genişletilmiştir. Bu durum 20.yüzyıl boyunca kapitalist eğitim sistemlerinin geçirdiği uzun evrimde yeni bir süreci başlatmıştır (Hirtt, 2005: 110-111).

Neoklasik iktisatta bireyler beşeri sermaye olarak değerlendirildiği için eğitim hizmeti beşeri sermaye yaratan bir yatırım olarak görülür. Bu çerçevede bireyler hem piyasada hem de sosyal çevrede girişimci benlik özelliğiyle tanımlanır. Girişimci benlik açısından yaşam bir üretim süreci, eğitim ise bireyin kendisini yeniden üretmesi ve inşa etmesi yönünde bilgi edinmesine yönelik bir öğrenme ve şekillendirme sürecidir. Bu bağlamda okullar girişimci benliğin üretilmesinden sorumlu kurumlardır. Girişimci bir öğretmen de öğrencilerin müşteri olduğu bilinciyle girişimci aktif bireylerin üretilmesine önem verir. Bu nedenle okul ve yaşam organik bir süreçle birbirini etkilemeye devam eder (Becker, 1994; Masschelein ve Simons, 2002: 592-599).

Küresel yapılanma altında piyasa sürecindeki rekabetin eğitim alanında da kendini göstermesiyle eğitim hizmetinden yararlanamayacak durumda olan yoksullar ve diğer dezavantajlı gruplar, tamamen bu sürecin dışına itilmektedir. Bu durum sosyal ve ekonomik eşitsizliğin yarattığı çok katmanlı bir toplumda fırsat eşitliği ilkesini ve tüm bireyler için eğitimin kalitesini yükseltmeye yönelik kolektif davranışı ve eğitim hizmetini elde etme olanaklarını ortadan kaldırmaktadır (Whitty'den aktaran Apple, 2004: 103). Oysa eğitimden eşit yararlanma olanağı toplumun verili insan kapasitesinden en yüksek verimin alınmasını sağlar. Yoksul olduğu için eğitim hizmetinden yararlanamayan kimi zihinsel kapasitelere gelişme olanağının sağlanmaması sadece ilgili kişinin değil, aynı zamanda toplumun da kaybını oluşturmaktadır.

Ülkeler, küresel ekonomilerde başarı için eğitimi önemli bir girdi olarak kabul etmektedir. Bu nedenle eğitim, ekonomik değişimin ihtiyaçlarına göre belirlenir ve bu bağlamda beşeri sermaye teorisi de küresel ekonominin ihtiyaç duyduğu eğitim tartışmalarına egemendir. Beşeri sermaye teorisi bağlamında eğitim, hem dışsal yarar oluşturan toplumsal yatırımı hem de ekonomik büyümeye katkı sağlayacak insan kaynaklarını oluşturmaktadır (Spring, 1998: 5-6).

Sonuç olarak eğitim; eğitim politikası, finansmanı ve müfredata ilişkin olarak iktidarın ve ideolojinin iç içe geçtiği alanlardan biridir. Bu nedenle eğitim, toplumsal ve ekonomik kalkınmaya ilişkin nedenleri belirlerken, aynı zamanda sonuçları da ortaya koymaktadır. Bu açıdan eğitim kendi başına önemli bir etken iken; iktidar ve sermaye ideolojisinin iç içe geçmesi durumunda edilgen konuma indirgenmiş bulunmaktadır (Apple, 2004: 96-97).

Beşeri Sermaye Teorisine Yönelik Eleştiriler

Neoliberalizmin ana omurgasını oluşturan eğitimin ekonominin işleyişiyle ilgili doğrudan şekillendirilmesi ve metaya dönüştürülerek değişim değeri

üzerinden fiyatlandırılması bir yandan sistemin işleyişinin anlaşılmasını güçleştirirken, diğer yandan da başat ekonomiler doğrultusunda küresel çapta, özellikle de kalkınmakta olan ekonomiler üzerinde bilgi emperyalizmi kurulması yolunu açmaktadır (Woodhall,1991: 142-154).

Eğitim hizmetinin neoliberal politikalarla piyasa ilişkilerine eklenme süreci, eğitimin kamusal sunum koşullarını değiştirmiş ve eğitim hizmetini piyasada alınıp satılabilen bir meta niteliğine dönüştürmüştür. Zira neoliberal politikalar, insanı bütünüyle kavrayıp sistemin devamı açısından ekonomik sistemle uyumlu olacak şekilde rasyonel birey olarak yetiştirilmesi yönünde büyük bir mücadele vermektedir. Bu şartlar altında eğitimin beşeri sermaye yaratma ögesi olarak değerlendirilmesi öğrencilerin kendilerini beşeri sermaye olarak görüp, yaratıcılıktan uzaklaştırıldıklarının perdelenmesi aracıdır. Kendilerini piyasaya hazırlayan öğrenciler öğrenim sürecini yaratıcılığa yönelik faaliyetten çok, ileride gelire dönüştürülecek meta oluşturma süreci olarak algılamaya yönelir. Dolayısıyla neoliberal anlayışta eğitim, insandan rekabetçi bir birey ya da *homoeconomicus* yaratma çabasıdır. Bu bağlamda neoliberal ekonomi politikalarının eğitim hizmetinin çerçevesini çizdiği beşeri sermaye teorisine yönelik eleştiriler önem kazanmıştır.

Bu anlamda büyük çaba sunan eleştirel kuramcılar beşeri sermaye teorisinin göremediği veya dikkate almadığı toplumsal ve eğitsel gerçeklikleri göstermeye çalışırlar. Bu sayede insanı ve eğitim de dâhil olmak üzere bütün toplumsal kurumları piyasanın hizmetinde gören başat iktisat anlayışı aşmaya çalışılır. Öyle ki, eleştirel kuram toplumsal sorgulama ve anlama yönünden bütünsel bir yaklaşım ortaya koymaktadır (Bohman'dan aktaran Aksoy vd.2011: 81).

Makalede ele alınan eleştirel eğitim kavramı serbest piyasanın toplumsal yaşamda, kamusal alanda ve eğitimin niteliğinde yarattığı tahribata karşı eleştirel bir dil ve olasılıklar yaratmak adına eğitimcilerin, öğrencilerin ve araştırmacıların dikkatini çekme açısından önem taşımaktadır (Giroux, 2007: 13-14).

Bu düşünceler ışığında eleştirel kuram, neoliberal sistemin eğitimle sınıfsal farklılığı ve eşitsizliği yeniden ürettiğini ortaya koyarken buna karşı gerçekleştirilecek olan eğitim hizmetinin insan ihtiyaçlarıyla bağlantılı olması gerekliliğini ön plana çıkarmaktadır. Bu doğrultuda sunulacak olan eğitim aracılığıyla sınıfsal farklılıkların ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılması önem taşımakla birlikte, eğitim hizmetinin toplumun ve insanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde olması gereklidir. Gereksinimlerin ne olduğu ve onların istek ve arzularından nasıl ayırt edilebileceği ise pedagojinin alanıdır. Eğitim,

eleştirel ve insan ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olmanın yanında özgür düşüncelerin oluşmasına da yol açmalıdır. Aynı zamanda eğitim hizmeti insanın kendine, yaşadığı topluma ve emeğine yabancılaşmasını önleyecek ve bütüncül olarak insanlaşmasına katkı sağlayacak bir yorumlama ile ele alınmalıdır. İnsan ve toplum ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen eğitim hizmeti sadece beşeri sermaye teorisine yöneltilen bir eleştiri olmayıp, aynı zamanda yaparak öğrenme ve yabancılaşmayı ortadan kaldıran politenik eğitim anlayışının önemine de vurgu yapmaktadır. Rikowski genel olarak sınıflar arasındaki eşitsizliğin çözümünde, yukarıda ilave edilenlere ek olarak herkese eğitim sunma ve eğitime devam etme hakkının tanınmasının gerekli olduğunu belirtmektedir (Rikowski, 2004: 566-571; Aksoy vd., 2011: 90).

Leonardo da nitelikli eğitimin sağlanmasında eleştirel teoriyle birlikte bilginin ve eğitimin dönüştürücü gücüne vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte Leonardo, sosyal eşitsizliklerin farkında olunmasında ve ortaya çıkarılmasında önem taşıyan bireysel bilinçlenmenin eleştirel eğitimle mümkün olduğunu belirtmektedir. Farkındalık yaratan bilinç düzeyinin oluşturulması, nitelikli eğitim olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla nitelikli eğitim, sermayeye küresel boyutta yeni alanlar yaratma yeteneğine sahip ve özellikle de küresel finansal sermayeye sınırsız bir mobilizasyon sunan neoliberalizmin oluşturduğu eşitsizliğe karşı mücadeleyi amaçlar. Eşitsizliğe karşı mücadele açısından önemli olan, sosyal eşitsizlikler yaratan uygulamaları ve bunların kaynağını görmek ve gösterebilmektir. Bu bağlamda nitelikli eğitimin görevi öğrencileri bu eşitsizliklerin farkına varmaları konusunda bilinçlendirmektir (Leonardo, 2004: 13).

Beşeri sermaye teorisine yönelik eleştiriler, özellikle neoliberal eğitim sürecini bireyin zihnini denetleme aracı olarak görüp, bireyi kolay kontrol edilebilen verimli makineler olarak ele alan yaklaşımına yoğunlaşmaktadır. Bu yaklaşımda toplum verimli işleyiş amacı olan bir mekanizma olarak değerlendirilirken, bireyler de toplumsal mekanizmanın sorunsuz işlemesine katkı sunan insan kaynakları olarak ele alınmaktadır. Bireyi bir makine olarak gören neoliberal yaklaşım yerine, bireyin özgür, eleştirel ve hayattan zevk alan varlıklar olarak yetiştirilmesini amaçlayan farklı bir sistemin ikamesi, yani eğitimde insanlaşma süreci yeni bir toplumun yükselmesi açısından önemlidir (Spring, 2017).

Eğitim hizmetinde önemli olan amaç, bireysel bilinç düzeyinin toplumu yaratan ve bu toplum içinde bireyin yerini belirleyen toplumsal ve tarihsel dinamikleri kavramasına dolayısıyla sosyal ve kültürel sermayenin gelişmesine imkân sağlamasıdır (Spring, 2017: 147).

Kapitalist sistemde eğitimde yaşanan eşitsizlikler, sınıf kültürünü yatay olarak bir nesilden diğerine aktarır. İyi eğitilmiş bir işçiye kapitalist üretim yapısı içinde gereksinim arttıkça, buna bağlı olarak da yükselen talep nedeniyle sınıf farklılıkları da kapanmadan devam eder. Bu noktada eğitsel eşitsizlik sadece eğitimdeki değişimlerle ortadan kaldırılamasa da, yine de başarılı ve nitelikli eğitim reformları sınıf farklılıklarının azaltılmasına katkıda bulunabilir (Bowles, 1971: 147-149).

Bowles ve Gintis'e göre beşeri sermaye teorisi, toplumdaki sınıf farklılıklarını dikkate almaz ve neoklasik ekonomistler emeği beşeri sermaye niteliği ile bir meta olarak biçimlendirirler. Ancak eğitim sadece ekonomi ve üretimle bağlantılı düşünülemez. Emeğin üretimle olan bağlantısı yanında sosyal bağlantısı da söz konusudur. Bu nedenle insan sadece teknik becerilerle ve somut üretim kapasitesiyle ilişkili olan salt bir meta da değildir (Bowles ve Gintis, 1975: 74-76).

Eleştirel kuramda beşeri sermaye kuramının aksine, sadece yatırımlardaki her bir değişkenin büyüme oranlarını nasıl etkilediği konusu önem taşımamakta, aynı zamanda beşeri sermaye birikiminin sınıf ilişkilerindeki değişimi ve sosyal ilişkileri nasıl etkilediği konusu da dikkate alınarak "beşeri sermaye" kavramı yanında "sosyal sermaye" kavramına da yer verilmektedir (Bowles ve Gintis, 1975: 80).

Sosyal sermaye kavramı çok farklı alanlarda farklı şekillerde kullanılmış olduğu gibi (Fine, 2010: 36-49.), iktisat alanında da iki farklı biçimde kullanılmaktadır. Birinci kategoride sosyal sermaye, maddi üretim araçlarından arındırılmış olup, finansal dünyada yaşanan ve her an yer değiştirebilen sermaye mülkiyetinde ifadesini bulan ve bu makalenin konusu dışında kalan sermaye biçimidir (Weeks, 2010: 89-90).

Makalenin konusu ile ilgili olan ikinci tip sosyal sermaye ise, Romer, Solow ve diğerlerinin geliştirdiği içsel büyüme modelinde işlerlik kazanan, yatırım ve büyüme için sosyolojik olarak uygun ortamın oluşturulmasında etkili faktör olarak görülüp, üretime katkı yapan fakat maddi ve üretim araçlarına dâhil edilemeyen sermaye faktörüdür. Sosyal sermaye faktörü toplumsal ilişkilerde sürtünmeyi en aza indiren, karşılıklı davranış normlarının en etkin ilişki ağının oluşacağı şekilde kurulmasına destek sağlayan bilgi, görgü, etik ve davranış kuralları olarak tanımlanır. Bu bağlamda eğitim hizmeti, biri bireye gelir sağlayıcı teknik ve maddi bilgi ve beceri veren ve piyasa kuralında birey tarafından finanse edilmesi gereken özel yarar, diğeri ise, toplumun geneline yaygın ve ölçülemez yarar sağlayan ve kural olarak toplumsal fonlardan eğitim maliyetine destek

olarak finanse edilen dışsal yarar oluşturur. Sosyal yarar eğitim hizmetinin topluma sağılan dışsal yararı içinde ortaya çıkan yan üründür. Eğitim hizmetinin piyasa tercihi ile finansmanı yönteminde dışsal yararlar finanse edilemediğinden dolayı topluma yarar sağlayıcı genel kültür ve medeniyet konuları işlenmez ve birey zayıf kültür düzeyi ile salt maddi sermaye olarak topluma çıkar. Eğitimin kamu hizmeti anlayışı ađırlařtıķça maliyet paylaşımında kamu kesimi de yer alarak, hizmet sunumunda bireye maddi bilgi ve beceri yanında bazı kültür ve medeniyet konuları da verilerek, bireyin beşeri sermaye yönü olduğu kadar toplumsal yönü ve bilinç düzeyi de güçlendirilerek neoliberal politikaların bireysel ve toplumsal baskısı olabildiğince aşılmaya çalışılır ve sosyal sermaye de gelişir. Aksi takdirde sosyal sermaye Bourdieu tarafından ifade edildiği üzere imtiyazlı gurupların malı olarak görülüp ayrıcalıkların ve gücün yeniden üretimini açıklayan maddi sermaye mekanizması olarak değerlendirilirken aynı zamanda sosyal dışlanmanın da doğasını oluşturur (Bourdieu, 1993: 68; Sen, 1999: 70-71; nder, 2011; Field,2003:108-109; Bexley vd. 2007: 21).

Giroux, eleştirel pedagojinin kurumsallaştırılmasında umudun neoliberal politikaları mümkün olduğunca aşmakla gerçekleşebileceğine dikkati çekmektedir. Giroux'un neoliberal politikaların eşsizlik yarattığı görüşü şu yönleriyle eleştirel kurama katkı sağlamaktadır: Neoliberalizm piyasayı tüm ekonomik, sosyal ve politik kararları şekillendiren mekanizma olarak görür. Bu nedenle neoliberalizmde, toplum çıkarı, sosyal devlet ve sosyal sermaye gibi kavramlar arka plana itilir. Neoliberal anlayışta şirketlere geleceği planlama yetkisini veren devlet, ilerlemenin sosyal ve ahlaki kavramlarla değil, ekonomik ve teknolojik kavramlarla tanımlanması gerektiğini vurgulayarak çok uluslu şirketlerle ülke yönetiminde işbirliğine gider. şirketlerin amacı da sadece kr etmek ve bymektir. Bu yönüyle neoliberalizm tüm kamusal oluşumları yıkararak, sosyal değişim sürecini tarihsel bağlamından koparmaktadır. Bütün bu gelişmeler sonucunda, devlet yerine çok uluslu şirketleri koyan, rekabeti pekiştiren ve insanın acı çekmesine neden olan Sosyal Darwinizm, 21.yüzyılda da bir zmrd anka kuşu gibi zamanın ruhuna uyacak şekilde yeniden güncellenerek ortaya çıkmıştır. Bu süreçte piyasa oluşumları ve değerleri dışında kamusal yaklaşımların önemi ve etkisi hemen hemen yok olmuştur (Giroux, 2007: 15-17; Frank, 2012).

Piyasa ortamında şekillenen eğitim hizmeti sosyal bir yatırım olmaktan çok bireysel yatırım niteliği kazandığından, eğitim hizmetinden yararlanabilecek kaynağa sahip olmayanlar için sosyal kısıtlamaya dönüşür (Giroux, 2007: 101).

Aynı zamanda piyasaya yönelik bilgi oluşturma süreci bilginin hâkim ekonomilerden yayıldığı koşulda, küresel bilgi emperyalizminin yaşanmasına

da yol açar. Ülke ekonomilerinin birbirinden farklı olduğu koşulda, ileri ülke koşullarında oluşturulmuş bilgi ile donanan geri ülke araştırmacısı kendi ülkesine yabancılaşarak yararlı olamaz (Van den Berg, 2012; Van den Berg, 2014).

Özetle, neoliberalizm ekonominin saf ve mükemmel bir düzene sahip olduğunu ifade eder. Ekonomik sistem içinde büyük önem taşıyan ve belirleyici konumda bulunan IMF, OECD ve Dünya Bankası gibi kurumlar emek maliyetleriyle birlikte kamu harcamalarının azaltılmasını ve daha esnek çalışma koşullarına sahip olunmasını zorunlu kılmaktadır. Bu şartlar altında ekonomik etkinlik adına piyasa gücünü arttırmak için sermayenin önündeki her türlü engellerin kaldırılması temel amaç olmuştur. Sermayenin özgürlüğü için eğitim başta olmak üzere kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, kamu ve sosyal harcamaların azaltılması ön plana çıkmıştır. Bu uygulamalar yoksulluğun artışı, gelir farklılıklarının derinleşmesi, yabancılaşma ve özerk kültürel üretim alanlarının daralması yanında iki temel yaklaşımı da içermektedir: Bunlardan biri, kamusal alan fikriyle ilgili tüm evrensel değerlerin tahrip edilmesi; diğeri ise, her alanda herkesin herkese karşı mücadelesini kural haline getiren Sosyal Darwinizm'in yaygınlaşmasıdır. Eğer piyasa karşıtı evrensel değerler uzun dönemde yeniden üretilemezse, toplumda sosyal ve kültürel sermayenin aşınması ve zaman içinde de yok olması durumu ile karşı karşıya gelinecektir (Bourdieu, 1998: 1-4).

Nitekim Karl Polanyi *The Great Transformation* (2001) adlı eserinde, Karl Marx ve Frederic Engels *The Communist Manifesto*'da (2008), hatta Francis Fukuyama da *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* (1996) adlı eserinde kapitalizmin zamanla kaybettiği değerlerin önemli olduğu ve yerlerine ikame edilemeyeceğinden söz ederler. Bu bağlamda "sosyal sermaye" önemli yer tutar. Ekonomiden bir süre uzak kalmış olan sosyal sermaye kavramı (Fine, 2010: 91-96) ekonomilerin düzgün çalışabilmesi için salt ferdi yarar çoğaltmasının yetmeyeceği, hesaplamalarda daha geniş alanın dikkate alınması gerektiği tezine dayanır. Sosyal sermaye görüşü yanlıları nomokrasinin özgür birey kararına dayalı optimizasyon yaklaşımının toplumsal yararı sağlayamayacağını ileri sürer. Zira piyasaların düzgün çalışabilmesi için geniş yelpazenin ele alınması yoluyla sosyal kuralların dışlanmaması gerektiğini savunur. Bu durum karşısında geliştirilen görüş şudur: Piyasanın optimum çalışabilmesi için nomokrasi kuralları çerçevesinde de tüm piyasayı kapsayacak ve bireylerin uyması gereken kural ve koşullar getirilebilir. Nomokrasiye aykırı olabileceği yaklaşımı ile itiraz edilen bu görüşün altında zaten tüm kuralların belirli bir sosyal genel uyum ve anlayışa yatkın olması gerektiği görüşüdür. Bu noktada da söz konusu genel normlara nasıl ulaşılacağı meselesi yatmaktadır. Fakat bu görüşe iki önemli itiraz yönlendirilmektedir. Bunlardan birincisi piyasanın işleyişi için sosyal norma gereksinim olduğu görüşünün reddedilmesi, ikincisi

ise piyasanın kendi işleyiş kuralı çerçevesinde uygun sosyal sermaye üreteceği ve bireylerin bir şekilde buna uyacakları görüşüdür. Yapılan tartışmalarla sosyal sermaye olgusu ve kavramının neoliberalizme uyumlaştırılmasında katı ve bağımlı kurallar geliştirmek yerine daha esnek olarak kurumlar ve işlemler arasında köprü işlevi görebilecek sosyal sermaye dokusunun geliştirilmesinin uygun olacağı savunulmaktadır (Plant, 2010: 169).

Neoliberalizmin tümüyle bireyselleştirmeye çalıştığı eğitim ve araştırma alanı Karl Marx'ın ünlü "...iktisadi ilişkilerin ilk bakışta yabancılaşmış görünüş biçiminde biçimleriyle özleri dolaysız olarak çakışsaydı bilim tümüyle gereksizleşirdi" (Marx, 2015: 804) ifadesi neoliberal dönemden önce de kesinlikle geçerli olmakla beraber, neoliberal dönemin bilgi üretme sürecini piyasaya bağlaması ile durum daha statik, değiştirilemez bir bilimsel görüntülü durum halini almaya başlamış bulunuyor. Şöyle ki, piyasa sürecinde yaşananlar doğal yasalarla değil de, güç yasalarıyla belirlenmiş olduğundan, piyasadan toplanan verilerin bilimsel görüntüde topluma aktarılması piyasada işlem yapan ve tüm gidişata egemen büyük sermayenin kurallarını yaşama geçirmek anlamına gelir. Bu nedendir ki, diğer bilim alanlarında her ekolde yaşanan ilerleme eskinin reddi ve yenisiyle ikamesi anlamına geldiği halde, iktisat alanında yaşanan ilerleme ise her ekolün dönemin yapılanmasını, dolayısıyla güç ilişkisini ortaya koyup, teorik bir görüntü kazanması anlamına gelmektedir. İktisadi doktrinler tarihi alanında mükemmel bir eser vermiş olan Mark Blaug'un, iktisatçıların konularını bilim olarak gördüklerini ifade ettikten sonra aslında bilimsellik özelliklerini yitirdiğini ve iktisat alanının totolojilerden ibaret olduğunu savlaması ilginçtir (Blaug, 1995: 697). Marx ile Blaug birlikte değerlendirildiğinde neoliberalizmin bilime, özellikle de iktisat alanına bakışının ne denli sermaye yanlı olduğu görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada salt eğitim konusu üzerinde durulmamış, eğitim konusu neoliberalizm akımındaki işlevi bağlamında ele alınmıştır. Bu bağlamda eğitim hizmeti, içeriği, örgütlenişi, piyasa içine alınması ve sunum tarzı dâhil tüm etkileriyle bir üst-yapı kurumu olarak ekonomik sistemin ideolojik yapısının oluşturulup topluma aktarılması işlevi ile değerlendirilmiştir. Eğitim hizmetinin içerik, örgütlenme ve sunumu ile ekonomide üretimin üst yapısı işlevi, gerek araçsal ekol (instrumentalist approach), gerekse yapısal ekol (structuralist approach) tarafından çok ciddi ideolojik doku oluşturduğu şekliyle ele alınmıştır (Barrow, 1993:29-30 ,69-70).

Bu ana düşünceden hareketle ekonomide büyük dönüşümlerin başlangıç noktasını oluşturan 1970'ler ve bu dönüşümlerin uygulama alanını genişlettiği 1980'ler; serbest piyasa rejiminin hüküm sürdüğü, kamu kesiminin alanının daraltıldığı, özelleştirmelerin yaygınlaştığı ve her çeşit mal ve hizmetin değerinin piyasada oluşan arz ve talebe göre belirlendiği yıllar olmuştur. Bu uygulamalar beraberinde büyük toplumsal öneme sahip olan eğitim hizmetini de, piyasa temelinde yeniden biçimlendirmiştir. Neoliberalizm küresel ekonomi üzerinde sınırsız fakat toplumsal yaşam üzerinde sorunlu bir etkiye sahip olmakla birlikte, zamanın ruhuna uygun şekilde ekonomiyle uyumlu girişimci bireylerin yetiştirilmesine önem verir. Bu amacın kuramsal dayanağını ise eleştirel eğitim karşısında yer alan beşeri sermaye teorisi oluşturur.

Eğitimin neoliberal sürüklenmesi, hizmetin beşeri sermaye yaratma kapasitesinin büyümesine neden olur. Bu durum, ekonomik süreçlerde içsel büyüme faktörüne katkı payının minimize edilmesi sonucunu doğuracağından, büyüme oranının gereği biçimde yükseltilmesi önünde engel oluşturur.

Eğitimin ticarileşmesi, ekonomik açıdan eğitim kurumlarının ülkenin sanayileşme kapasitesi ile sınırlı kalmasına, sosyal açıdan ise gelir dağılımına bağlı olarak eğitim hizmetinden yararlanmada eşitsizliğin ortaya çıkmasına neden olur. Eğitimde eşitsizlik ilk anda sosyal sorun olarak gözükmekle beraber, bazı potansiyel kabiliyetlerin eğitimden mahrum olması nedeniyle uzun vadede toplumsal büyüme önünde engel oluşturabilir. Aynı zamanda eğitimin piyasalaştırılması öğrenciyi depolitize ederek, sistemin işleyişi ve yarattığı haksızlıkların algılanmasını engelleyen mekanizma olarak işlev görür. Böylece eğitim politik bir süreç olmaktan uzaklaştırılırken, öğrencilerin de eleştirel yetenekleri törpülenmektedir. Bu işleyişiyle, eğitimin piyasalaşması nomokrasi politikası bağlamında eğitim üzerinde kurulan sermaye hâkimiyetinin bir kanalı olmaktadır.

Eğitimin piyasalaşması sürecinde bile, ekonomide sanayi yapılanmasına bağlı konuma gelmiş olacağından, geri ülke sanayi yapılanmasının ileri ekonomilerin takipçisi olması durumunda, eğitim düzeyi de ileri ülkeler seviyesine çıkamayacak, dolayısıyla ekonomik kalkınmaya da gerekli katkıyı sağlayamayacaktır. Bu sistemde, geri ülke sanayi yapısının ileri ülke sanayi yapısına bağımlı olması durumunda, geri ülke eğitiminin ileri ülke sanayi yapısı denetiminde olması nedeniyle geri ülke eğitimi de ileri ülkenin boyunduruğu altına alınmış olur.

Bu açıklamalara ek olarak, piyasa koşulları araştırmayı ve yaratıcılığı engelleyip, var olan üretim koşullarına göre eğitimi şekillendirirken sadece eğitimi değil, üretim alanındaki gelişme sürecini de zayıflatır. Üretim alanının zayıflaması,

yeni teknolojilere girişim yapma ve inovasyon sürecinin sekteye uğratılması kapitalist krizlerin aşılma yöntemi olan Schumpeter'in "yaratıcı yıkıcılık" görüşünün uygulanmasını engellediği derecede sistemin krize sürüklenme olasılığını yükseltir ve yaşanan bir krizden çıkma olasılığını zayıflatır.

Sonnotlar

- ¹ Makale, yazarın doktora tezinin ilgili bölümlerinin revize edilmiş halidir.
- ² Friedman'ın fikirleri hakkında özlü bir görüş için bakınız Butler, E (2011).
- ³ Sosyal Darwinizm kuramı ilk defa 19.y.y.'in ortalarında İngiliz filozof ve sosyolog Herbert Spencer (1820-1903) tarafından sosyal bilimlere uyarlanmaya çalışılmıştır. Spencer, toplumlar arasındaki rekabetin sosyal gelişmeye neden olacağına inanır. Toplumsal evrim kuramı içinde "uyum sağlayanın hayatta kalması" (Survival of the fittest) olarak ifade edilen Sosyal Darwinizm'de politik ve ekonomik açıdan rekabet ve kişisel çıkarın sosyal düzeni geliştireceği ve rekabetin devlet müdahalesi olmaksızın sosyal hastalıkları tedavi edebileceği yaklaşımı öne sürülmüştür. Aynı zamanda Spencer tarafından bir toplum için en uygun iktisadi anlayışın serbest piyasa fikri (Laissez-faire) olduğu belirtilir ve serbest piyasa ekonomisinin "uyumlu olanın üstünlük sağlayacağı" fikrinin rekabetin en uygar biçimi olduğu savunulur. Spencer, eğitim, sağlık vb. büyük toplumsal fayda sağlayan alanlarda dahi devlet müdahalesini şiddetle eleştirmiş ve bütün kolektivist doktrinlerin temel ilkesi olan devletçiliğe karşı, bireycilik ilkesini savunmuştur. Bu yaklaşımlar ışığında Sosyal Darwinizm eleştirel kuramcılar tarafından ahlaki, bilimsel ve politik olarak geçerli olamayacağı görüşüyle yoğun şekilde eleştirilene uğramaktadır. Özellikle sosyal devlet anlayışı, demokrasi, eşitlik ve adalet gibi kavramların öneminin anlaşılması bu kuramın geçerliliğini sorgulanır hale getirmiştir. Özetle Sosyal Darwinizm, Darwin'in evrim kuramının genişletilerek sosyal alanda uygulanmasıdır. (Daha detaylı bilgi için bakınız 1. Wee A (t.y.) "Herbert Spencer and Social Darwinism" 2. Spencer H (2016: 9) 3. Steger M B (2004: 65). 4. Stanford Encyclopedia of Philosophy (2017).
- ⁴ Fırsat eşitliği kavramına ek olarak eğitim eşitliği kavramı, "bir ülkede yaşayan bireylerin cinsiyetine, diline, dinine, etnik kökenine, toplumsal ve ekonomik kökenine, siyasal görüşüne bakılmaksızın, yurttaşlara sunulan eğitim olanaklarının olabildiğince eşitlenmesi ya da dengelenmesi olarak tanımlanabilir." (Daha detaylı bilgi için bakınız Kurul, 2012:224)
- ⁵ Politeknik eğitim; fiziksel, zihinsel ve pratik eğitimin birleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Daha geniş bilgi için bakınız Small R (1984).
- ⁶ İçsel büyüme modeli, klasik büyüme modelinden farklı olarak, maddi üretim faktörlerinin yanında, yeni üretim teknikleri ya da örgütlenme veya iyileştirilmiş üretim sistemi gibi maddi olmayan faktörlerin katkılarıyla büyüme oranının yükseltilmesi modelidir. Bu modelin önemi, etkili kamu müdahalesinin olmaması durumunda ileri ve

geri ekonomiler arasında zamanla ekonomik yakınlaşmanın sağlanamayacak olmasıdır. Daha detaylı bilgi için bakınız Romer, P M (1994).

⁷ Michael Oakeshott Londra İktisat Okulu'ndaki (London School of Economics) konferanslarında telokrasi (belirli bir amaca ya da hedefe yönelik karar ya da çaba) ile nomokrasi (belirli bir amacın sağlanmasını hedeflemeyen karar ya da çaba) arasında ayırım yaparak neoliberal politikaların klasik politikalardan farkını ortaya koymaya çalışmıştır (Plant, 2010:6).

⁸ Bu konuda daha detaylı bilgi için bakınız Schumpeter J A (1943).

Kaynakça

Aksoy H H vd. (2011). Eğitimde Nitelik: Eğitim Ekonomisi Kuramlarının Eğitimin Niteliğine İlişkin Kurgusunun Eleştirel Analizi. *Eğitim, Bilim, Toplum*, 9(33), 60-99.

Althusser L (2014). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Çev. A Tümertekin, İstanbul: İthaki Yayınları.

Amin S (2014). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. S Lim, İstanbul: Yordam Kitap.

Apple M W (2000). Between Neoliberalism and Neoconservatism: Education and Conservatism in a Global Context. İçinde: Torres, N.B., Ed., *Globalization and Education: Critical Perspectives*, New York: Routledge, 57-78.

Apple M W (2002). Küresel Tehlikeler: Eğitimdeki Eşitsizlikler ve Neoliberal Politikaların Bir Mukayesesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2(1), 23-46.

Apple M W (2004). *Neoliberalizm ve Eğitim Politikaları Üzerine Eleştirel Yazılar*. Çev: F Gök vd. Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.

Barrow C W (1993). *Critical Theories of the State*. U.S.A: The University of Wisconsin Press.

Beaud M (2015). *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*. Çev. F Başkaya, İstanbul: Yordam Kitap.

Becker G S (1994). *Human Capital*. Chicago: University of Chicago Press.

Bexley E vd. (2007). Social Capital in Theory and Practice. file:///C:/Users/User/Downloads/Social_capital_in_theory_and_practice.pdf. Son Erişim Tarihi, 25.10.2019.

Blaug M (1995). *Economic Theory in Retrospect*. Great Britian: Cambridge University Press.

Bourdieu, P (1993). *The Field of Cultural Production*. Great Britian: Columbia University Press.

Bourdieu P (1998). The Essence Of Neoliberalism. *Le Monde Diplomatique*, 1-5. <https://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu>. Son Erişim Tarihi, 10.04.2019

Bourdieu P (2017). *Karşı Ateşler*. Çev. S Canbolat, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Bowles S (1971). Unequal Education and the Reproduction of Social Division of Labor. *From Review of Radical Political Economics*, 3, 137-153.

Bowles S ve Gintis H (1975). The Problem with Human Capital Theory. *The American Economic Review*, 65(2), 74-82.

Buğra A ve Keyder Ç (2006). *Sosyal Politika Yazıları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Butler E (2011). *Friedman*. UK : Harriman House, Ltd. Hampshire.

Chang H J (2002). *Kicking Away the Ladder*. London: Anthem Press.

Davies B ve Bansel P (2007). Neoliberalism and Education. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 20(3), 247-259.

Davies B vd. (2006). The Rise and Fall of the Neo-liberal University. *European Journal of Education*, 41(2), 305-319.

Dardot P ve Laval C (2012). *Dünyanın Yeni Akli. Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*. Çev. I. Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Ün. Yayınları

Field J (2003). *Sosyal Sermaye*. Çev. B. Bilgen ve B. Şen, İstanbul: İstanbul Bilgi Ün. Yayınları.

Fine B (2010). *Theories of Social Capital*. London: Pluto Press.

Foucault M (1976 a). Entelektüelin Siyasi İşlevi. *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, 4. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault M (1976 b). Hakikat ve İktidar. *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, 4. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Frank R H (2012). *The Darwin Economy*. New York: Princeton University Press.

Fukuyama F (1996). *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. New York: FreePress.

Giroux H A. (2007). *Eleştirel Pedagoji ve Neoliberalizm*. Çev. B Baysal, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Gümüş A ve Kurul N (2011). *Üniversitelerde Bologna Süreci Neye Hizmet Ediyor?* Ankara: Eğitim Sen Yayınları. http://egitimsen.org.tr/wp-content/uploads/2015/07/fa998e2021b7d94_ek.pdf. Son Erişim Tarihi, 29.10.2019

Harvey D (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A Onacak, İstanbul: Sel Yayınları.

Hirtt N (2005). Okulun Ticarileşmesinin Üç Boyutu. Çev. D Yıldırım ve M Aksarı, *Eğitim, Bilim ve Toplum*, Cilt.3, Sayı.11, 110-119.

Karlsen G E (2002). Eğitim Yönetişimi, Küreselleşme ve Demokrasi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2(1), 93-104.

Kotz D M (2018). Kapitalist Olmayan Kurumların Aşınması ve Kapitalizmin Yeniden Üretimi. *Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm* (Der. R Albritton, B Jessop ve R Westra), Çev. C Cemgil, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Kurul N (2012). *Eğitimin Finansmanı*. Ankara: Siyasal Kitabevi

Leonardo Z (2004). Critical Social Theory and Transformative Knowledge: The Functions of Criticism in Quality Education. 33(6), 11-18.

Lewidow L (2005). Neoliberal Agendas for Higher Education. İçinde: *Neoliberalism*. ed.Alfredo Saad-Filho and Deborah Johnston, London: Pluto Press.

Marx K (2015). *Kapital*. III. Cilt, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx K ve Engels F (2008). *The Communist Manifesto*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.

Masschelein J ve Simons M (2002). An Adequate Education in a Globalised World? A Note on Immunisation Against Being- Together. *Journal of Philosophy of Education*, 36(4), 589-608.

McMahon W W (1999). *Education and Development*. New York : Oxford University Press.

Nozick R (1974). *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books

Önder İ (2011). Üniversite Özerkliği, Bilimsel Özgürlük ve Demokrasi. İçinde: *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite*, Der. Fuat Ercan, Serap Korkusuz Kurt, İstanbul: SAV Yayınları.

Peck J (2010). *Constructions of Neoliberal Reason*. London: Oxford University Press.

Plant R (2010). *The Neo-Liberal State*. Oxford: Oxford University Press.

Polanyi K (2001). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.

Rawls J (1999). *A Theory of Justice*. U.S.A: Harvard University Press.

Rikowski G (2004). Marx and Education of the Future. *Policy Futures in Education*, 2(3), 565-577.

Romer P M (1994). The Origins of Endogenous Growth. *Journal of Economic Perspectives*, 8(1), 3-22.

Schumpeter J A (1943). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Part I, VII, London: Allen & Unwin.

Sen A (1999). *Development As Freedom*. New York: AnchorBooks.

Small R (1984). The Concept of Politechnical Education. *British Journal of Educational Studies*, 32(1), pp.27-44.

Spencer H (2016). *Devlete Karşı İnsan*. Çev.Y S Altındal, İstanbul: Litera Yayıncılık.

Spring J (1998). *Education and the Rise of the Global Economy*. London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Spring J (2017). *Özgür Eğitim*. Çev. A Ekmekçi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Stanford Encyclopedia of Philosophy (2017). Herbert Spencer. <https://plato.stanford.edu/entries/spencer/>, Son Erişim Tarihi, 03/05/2019.

Steger M B (2004). *Küreselleşme*. Çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Yayınları.

Tanzi V (2011). *Government versus Market. The Changing Economic Role of the State*. New York: Cambridge University Press.

Van den Berg H (2012). Complexity and Culture of Economics: A Sociological and Inter-Disciplinary Analysis. *The Journal of Philosophical Economics*, 5(2), Spring, 38-63.

Van den Berg H (2014). How the Culture of Economics Stops Economists from Studying Group Behavior and the Development of Social Cultures. *World Economic Review*, 3, 53-68.

Wee A (t.y). Herbert Spencer (1820-1903). University Scholars Programme, National University of Singapore, <http://victorianweb.org/philosophy/spencer/spencer.html>. Son Erişim Tarihi, 07/06/2019

Weeks J (2010). *Capital, Exploitation and Economic Crisis*. New York: Routledge

Woodhall M (1991). The Economics of Education and the Education of Policy-Makers: Reflections on Full-Cost Fees for Overseas Students. *Economics, Culture and Education*, ed. G.KL. Shaw, Edward Elgar, London

Yılmaz G (2001). *Kapitalizmin Kaleleri*. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası.

Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üstüne Uluslararası Bir Tartışma¹

Ezgi Pınar, Freie Universität Berlin, e-posta: ezgi.pinar@fu-berlin.de

Giriş

“Eski iyi şeylerden değil, kötü yeni şeylerden işe başla.”

Bertolt Brecht²

Türkçesi Metis Yayınları tarafından basılan Büyük Gerileme kitabı basılabir yıldan fazla oluyor. Bir yıl bir kitap incelemeesi için uzun bir süre olabilir fakat kitabın daha fazla tanıtıma ihtiyacı olduğunu düşünüyorum. Gündeme getirdiği konuların özellikle eleştirel akademik çevrelerde tartışılması ve belki benzer projeleri motive etmesi açısından kitap güncelliğini hala koruyor.

Büyük Gerileme Kitabı önemli bir görevi yerine getiriyor. Dünyadaki mevcut siyasal trendleri tartışmak, arkasında yatan, geçmişten gelen nedenleri yeniden gündeme almak için açık bir çağrı yapıyor. Kitap aynı zamanda siyasetçiler, sol siyasetçiler için bir kılavuz olarak da görülebilir. Sol-sosyalist çevrelerde, eleştirel akademide işçi hareketi / sosyal hareketler- yeni sosyal hareketler, kimlik siyaseti- sınıf siyaseti gibi tartışmaların artık ciddi anlamda bir düğüm halini almış tıkanıklığına işaret ediyor.

Geiselberger’in önsözüyle açılan kitaptaki şu not makalelerin ve kitabın derdini özetliyor: “Bir dünya düzeni çökerken, o düzen üstüne tefekkür başlar.” (Beck, 2011’den alıntılan Geiselberger, 2017: 9).

Kitap birçok farklı ülke örneğini içeren uluslararası bir projenin sonucu. 14 dile çevrilen kitapta, kendi alanlarında dünya çapında üne sahip akademisyenler, gazeteciler ve filozoflar olmak üzere farklı yazarlara ait 15 farklı makale bulunuyor. Bu makaleler bugünün siyasi atmosferini yani yükselen sağ siyaseti analiz ederken, konunun farklı boyutlarına odaklanıyor. Bu nedenle kitaptaki makaleleri tek tek ele almak yerinde olacaktır.

Demokrasiyi Canlandırmak Ama Nasıl: “Demokrasi Yorgunluğu”

Arjun Appadurai makalesinde otoriter liderlerin yükselişi ile neoliberalizm bağlantısını ortaya koyarken demokrasinin olanaklılığını sorguluyor. Küresel ekonominin-neoliberalizmin yapısal olarak dayattıklarının karşısında ulusal düzeyde bu türden politikalara müdahale etmeyen-edemeyen yönetimlerin-liderlerin meşruluk krizini kültürel alanda aşmaya çalıştıkları tezini ortaya koyuyor. Bu teze göre, ulusal egemenlik iddiasının sürdürülebileceği bir alan olarak kültür alanının önemi artıyor. Bu yeni popülist liderlerden Putin’in Avrupa karşıtlığı, Modi’nin Hindutvacılığı (Hindi milliyetçiliği), Erdoğan’ın Yeni Osmanlılığı ya da Trump’ın İslam karşıtlığı aynı stratejinin görünüşleri. Bu strateji, bir küreselleşme karşıtlığına da değil, öz kültüre dönüşle küresel olarak güçlü olunacağı vaadine de yaslanmakta. Bu makaledeki biraz daha iddialı bir tez ise dünya otoriter popülizm tarihinde yeni bir sayfa açıldığı tezi; buna göre bu safhada liderlerin vaat ve hırsları ile takipçilerin zihniyeti kısmen örtüşmekte (2017:25). Bu noktada liderlerin demokrasiden nefret etmesi gibi geçerliliği olan şeyler söylene de, bu gibi saptamalarla bu tarihsel ve dünya ölçeğindeki eğilimi kişi- psikoloji düzeyinde açıklama genel eğilimine de sapılmış/prim verilmiş oluyor. Ki otoriterizm tartışmalarındaki en geleneksel ve o ölçüde aslında tutucu açıklamalar ve maalesef kabul gören açıklamalar bu tür psikolojik açıklamalar oluyor. “Günah keçilerine” karşı verilen mücadelenin alanı olarak yönetenler ve hatta iktidar mantığı açısından kültürel alana yönelme analizi yerinde, ancak bazen yazarın kendisi mi süreci kültürle açıklıyor belirsizliği de mevcut makalede. Avrupa’da demokrasinin krize girdiği, bunun otoriterizmle sonuçlandığı tezi üzerinden aslında bir tür eski tip temsili demokrasi-liberal demokrasi savunusu var. Liberal çokluğa gereksinim var (29) diyor yazar demokrasi yorgunluğuna yakalanmış Avrupa için. Avrupa Birliği ve liberal çokluk burada verili değerler olarak alınırken, yükselen otoriterizme karşı aslında bir nevi eskiye dönüş çağrısı yapıyor.

Adlandırma Sorunumuz: “Nesnesini ve İsmi Arayan Semptomlar”

Zygmund Bauman yazısında ilerleme fikrinin sürdürülmesinin uğraklarına değiniyor. Bir taraftan tarihin kaçınılmaz bir şekilde ilerleme yönünde ilerlemediğine işaret ediyor. İlerlememek bir tür gerileme oluyor yani ve Bauman bunun semptomlarına dair yazıyor burada. Bunu yaparken de bir kavramsal titizlikle hareket ediyor ve belli ki böyle olması gerektiğini düşünüyor, isimlendirmeyi önemsiyor. Bu semptomlardan birini göçmen paniği olarak tanımlıyor. “Üçüncü dünyanın Avrupa’nın kapılarını” çalmasıyla başlayan bu sürece eşlik eden kavramlardan biri de asimilasyon. Kavramlar yerli yerine oturtma çabasıyla çok-kültürlülük kavramını asimilasyonla ilişkilendiriyor ve

onun karşısında bir olgu olarak gerçeğin diasporalaşmasını koyuyor Bauman. Küreselleşme hakiki bir kozmopolitizm değil diasporalaşma getirmiştir ve bu haliyle de mahkûm edilmelidir. Bauman neoliberalizmden değil bir nevi çarpık küreselleşmeden bahsetmekte. Küreselleşmenin iktidar ile siyasetin birbirinden ayrılması sonucu doğurduğu saptamasının (40) ise ulus-devletlerle küresel görünmez eli karşıtlık içinde alma yanılığısına denk düştüğü söylenebilir.

Bauman, diğer yandan yukarıda söz edilen semptomları açığa çıkaran Avrupa demokrasisini sorguluyor. Dünyaya demokrasi, çok-kültürlülük ve hoşgörü bakımından referans noktası olma iddiasındaki Avrupa'nın bir çelişkiden mustarip olduğunu göç üzerinden ortaya koyuyor. AB'den çıkış, yükselen sağ popülizm gibi Avrupa içi tartışmaları Bauman kozmopolitizm kavramı ile tartışıyor ancak bu noktada da siyasal kültür çerçevesiyle sınırlı kalıyor ve Bauman'ın siyasal kültürcü bu bakışı, bugünkü kozmopolit acı durumu üreten ve sürdüren failleri görünmez kılıyor. Bu bakış açısının sonucu olarak da büyük yapısal ve küresel sorun tespitleri yaptıktan sonra diyalog ve birbirini tanıma gibi sadece normatif değil ama aynı zamanda naif önerilerde bulunuyor. Bauman semptomlardan bahsetse de sorunların çözümü noktasında sadece semptomlara odaklanmıyor ve kısa vadeli çözüm arayışlarında çok uzun soluklu bir kültür devrimi önerisini getiriyor.

Belirsizliğin Potansiyeli: “Geç Neoliberalizmde İlerici ve Gerici Siyaset”

Donatella Della Porta bu makalede ilerici ve gerici olarak ayırdığı siyasetlerin muhataplarına ve tabanlarına bakıyor ve Trump'ın zaferinden Brexit'e gericileşme dalgalarına bu toplumsal aktörler üzerinden yaklaşıyor. Sol muhalefetin tabanının 1960'ların sonundan itibaren işçi sınıfından yeni orta sınıflara kaydığına yer veriyor. Bu bilgiye ek olarak daha kritik olan soru ise geç neoliberalizm veya küreselleşmenin kaybedenlerinin nerede durduğu? Kaybedenler sağ popülizmde bir araya geliyorlar, örgütlü olmayan bu kitle popülist liderler üzerinden plebisiter siyasete kaymaktalar. Ancak Portella'ya göre başka bir siyasette bir araya gelmeleri mümkün. Kitlelerin neoliberalizme karşı tepkilerini geleneksel siyasi partilere alternatif siyasi kanallar yoluyla gösterme arayışları ilerici siyaset örneği olarak karşımıza çıkıyor. Latin Amerika kemer sıkma politikalarına karşı yapılan protestolar istikrar bozucu bu örneklerden (2017:56).

Solun tepkiyi bir siyasete dönüştürdüğü örnekler var elbet, sağ popülizmin egemen olması noktasında ise solun kurumlarının artık eskimiş olduğu, yeniye yanıt veremediği ve ulus aşırı bir koordinasyon sağlamamış olması ise kısmi bir açıklama. Neoliberalizmin evlatlarından biri olan göçmen karşıtı, milliyetçi sağcı kaybedenlere bir adres gösterilmiyor yazıda. Diğer evlat ilerici aktivistler için

yenilenmiş/yenilenecek olan sol kurumlar bir adres. Ortak bir adres bulmak zor bir ödev kuşkusuz, yazar bu yazıda bunu dert etmiyor ama kitaptaki başka makalelerde dert edildiği üzere bu önemli bir ödev.

Seçeneksiz Seçim: “İlerici Neoliberalizme Karşı Gerici Popülizm: Bir Hobson Seçimi”

Trump’ın seçilmesi Brexit ya da Bernie Sanders... Bunları seçmen başkaldırısı olarak özetliyor Nancy Fraser, böylelikle seçmen kitlesi büyük ölçüde aynı tepkiselliği paylaştıklarını en baştan teslim etmiş oluyor. Fraser burada farklı ve o ölçüde de önemli bir tespiti yer veriyor: Trump’ın zaferi küresel finansa karşı bir başkaldırıdan ibaret değil, seçmen kitlesi temelde neoliberalizmi değil, ilerici neoliberalizmi reddediyor (2017:60). Fraser ilerici neoliberalizm kavramını Della Porta gibi kültür ve değer yargıları bağlamında kullanmakla birlikte, eleştirel bir şekilde ele alıyor. Fraser’a göre “İlerici neoliberalizm, ABD’deki biçiminde yeni toplumsal hareketlerin (feminizm, ırkçılık karşıtlığı, çok-kültürcülük ve LGBTQ hakları) ana akım halleriyle, iş dünyasının üst düzey ‘simgesel’ ve hizmete dayalı sektörlerinin (Wall Street, silicon vadisi ve Hollywood) ittifakında oluşuyor” (age). Bu ittifakın sonucu “sistemin sosyal güvenliği ortadan kaldırma isteği, yeni toplumsal hareketlerden ödünç alınmış özgürleştirici bir karizmayla süslenip örülmüştü” diyerek kültür solculuğu diyebileceğimiz mefhumu sorumlu da tutuyor. Finans ve bilişim sektöründe varlık gösteren yeni toplumsal hareketçiler kendi kozmopolit habituslarına sahip çıkarken küreselleşmenin ezilen tarafının karşısında konumlanmış oldular. Sanayisizleşme artıkları ise sadece ekonomik değil sosyal ve kültürel olarak da kaybettiler ve tam da bu noktada gerici dediğimiz sağ popülizmin etki alanının aranan öznesi haline gelmiş oldular.

Küreselleşmenin kaybedenlerinin gerici popülizm ile ilerici neoliberalizm arasında bir seçim yapmaları bekleniyor. Bu seçim, seçeneksizlikten değil ABD seçimlerinde Sanders’ın bastırılmasında apaçık görüldüğü gibi çoğunlukla da seçeneklerin bastırılabilmesinden ileri gelmektedir. Bu bakımdan şu çok önemli tespiti yapıyor: “Trump destekçilerinin öfkesi, her ne kadar sağlıksız bir biçimde göçmenler ve diğer günah keçilerine yöneltildiyse de, oldukça meşrudur. Buna verilecek doğru yanıt ahlaki kınama değil, siyasal tanıma olmalıydı, bir yandan da bu öfke finansal sermayenin sistemsel açgözlülüğüne yöneltilmeliydi.”

Kısacası Fraser ilericilik-gericilik tartışmasında bir başka olanağa işaret ediyor. İlerici neoliberalizm gerici sağ popülizm karşısında yenilmiş olabilir ancak Fraser için bu yenilgi için üzölmeye değmez çünkü sol siyasetin yeniden kurulacağı moment burası.

Demokrasiden Feragat: “Bağımsızlaşma Paradoksundan Liberal Elitlerin Ölümüne”

Eva Illiouz yazısında demokrasinin ya da en azından bugünden bakınca demokrasi söyleminin hamiliğini yapan batının kendi ötekisi yani gerici hareketlerle karşılaşmasını ele alıyor. Bunu İsrail örneği üzerinden yapıyor. İsrail örneği gerici popülist politikalar bakımından görece eski tarihli bir örnek olmasıyla dikkate değer. Hatta “dünyanın İsrailleşmesi” bu bakımdan çok yerinde bir kavramsal referans. Liberal bir devletin vatandaşlık hukuku ve de uluslararası hukuktan geriye dönüşün her zaman mümkün olduğunu göstermekte. Bu makalenin temalarından biri de sekülarizm ve fundamentalizm bağlamında ulusal bağımsızlık hareketleri. Özellikle Siyonist ulus projesinin seküler dinamiklerinden bugünkü köktenci haline gelmesi üzerinden yükselen Yahudi milliyetçiliğini mevcut gericileşme dalgasını ve liberalizmin geldiği konumu analiz ediyor.³ Bunun dinamiklerini ulusal projenin, sosyal ve ekonomik anlamda eşitlikçi ve adil olmayan bir tarzda hayata geçirilişinde arıyor. Aşkenaz Yahudileri ile Mizrahi Yahudiler arasında kuruluşun bu yana gelen sınıfsal ayrılıklar; Mizrahi Yahudi’lerin sağcı ve milliyetçi bir akımın yörüngesine girmesinin tarihsel arka planıdır. Kentli, seküler, eğitilmiş, hoşgörülü, yer yer solcu Aşkenazlar karşısında Mizrahilere gericilik ve milliyetçilik düşüyor. Bu tarihsel tespitle birlikte dünyanın bir gecede altüst olmadığını, bugünkü gericileşme dalgası ile yüzleşmek için tarihsel bir perspektife gereksinim olduğunu da ortaya koymuş oluyor. İsrail’in özgün toplumsal yapısında dahi böyle bir evrensel eğilimi izleme olanağı sunarken, Illioiz (2017:79) “kimlik, etnisite ve ırk üzerinden sürdürülen politikaların” solun dünya ölçeğindeki düşüşündeki payına dikkat çekiyor. Kısacası “sağ popülizm tüm dünyada yükselişte çünkü emekçi sınıflar, şirket kapitalizmi tarafından yıkıma uğratıldı ve ilerici kültürel elitler tarafından değersizleştirildi.” (85) diyerek Illiouz çubuğu kültürel sermayelerinin sürdürülmesine fazlasıyla odaklanan solculara büküyor.

Yepyeni Dünya Düzeni: “Çoğunlukçu Gelecekler”

Ivan Krastev, liberal demokrasi rüyasının bittiği tespitiyle makaleyi açarken, genç kuşakların demokrasiye inanmadığı ve siyasetle ilgilenmediğine dair bir araştırma verisine yer veriyor. 1989 sonrası adına Yeni Dünya Düzeni denilen küresel düzenin bitişini ve otoriter rejimlerin yükselişini bir tersine dönüş olarak değerlendiriyor. Sorunu komünizm sonrası dönemle başlatarak, liberal demokrasiye alternatif bir ideoloji çıkmadığı noktada liberal demokrasiden farklı türden sapmaların beklenebileceğine dikkat çekiyor. Yazı bugünkü göçmen karşıtlığı ve birlikte yükselen sağ popülizm örneğinden hareketle küreselleşmenin ulus-devletlerin yabancıları entegre etme kapasitesini azalttığı

tezini savunuyor. Krastev için bu gericileşmeden kaçabilmek ideolojik bir alternatif olmadığı noktada mümkün değildir. Alternatifsiz olduğu iddia edilen liberal demokrasi alternatifini Avrupa’da ve dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıkan sağ sapmada yaratmaktadır. Yazarın siyasal düzene dair tespitlerinin referans noktası Avrupa’dır, Avrupa siyasetindeki kimlik politikalarının merkezi hale gelmesi alternatifsizliği yeniden üretmektedir.

Bunun dolaylı bir sonucu olarak da “Avusturya’da mavi yakalı işçilerin %85’den fazlası cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aşırı sağ milliyetçi-muhafazakâr adaya oy verir” (2017: 93). Burada popülist sapmanın nüvelendiği nokta olarak sosyalizmin bir sistem, ideoloji ve daha önemlisi tarihin ilerisindeki bir ütopya olarak sönmülediği tarihe işaret eder. Bu bakımdan makale gerici sapmayı-liberal demokrasiden geriye düşüş- büyük ölçüde ideolojik boyutuyla ele alırken, ideolojik olarak sosyalizmin gücünü kaybetmesinin gerici dalgadaki rolüne vurgu yapmaktadır.

Yerkürede Bir Kıta: “Güvenli Avrupa”

Bruno Latour’un makalesinin özünde Avrupa’nın bugünkü krizini yeni bir birleşik Avrupa’ya çevirmek gerektiği ve bunun olanaklı olabileceği tezi yatmaktadır. Söz konusu krizin unsurları küreselleşmenin başarısızlığı, göçmen akını ve iklim değişimi. İlk iki unsur diğer makalelerden tanidik, bu makale ise iklim değişiminin altını kalın kalın çiziyor. Hatta 12 Aralık 2015’te Paris’te COP21 iklim konferansı sonrası varılan anlaşmayı son dönemin en önemli tarihsel olayı olarak ele alıyor. İklim değişimi uluslararası sınırların aşınmasında önemli bir faktör ve iklim değişikliğinden kaynaklanan göç tüm dünyanın huzuru için dikkate alınması gereken bir olgu. Hatta yazara göre nasıl ki “deregülasyon” ve “sosyal devletin parçalanması” 80’li yılların toplumsal eşitsizlik kaynağı ise “iklim inkarcılığı” 2000’li yılların temel eşitsizlik kaynağı. (2017: 105). İklim değişikliğinin farkında olan bir kesim vardır, Latour’un aydın seçkinler dediği bir kesim. Ancak bu toplumsal grubun sosyo-ekonomik profiline dair bir bilgi sunmaz hatta tam olarak kimi kast ettiği de belirli değildir; sürdürülebilirlik tezine yoğunlaşan CEO’lar mı, çevre mühendisleri ve/veya diğer uzmanlar mı, sivil toplum örgütleri veya çevre aktivistleri mi yoksa hepsi birden mi? İklim değişikliğinin bilincinde ancak bunu toplumsal bir sorumluluk olarak ifade etmeyen bu aydınların kim olduğunu yazı boyunca havada kalıyor. Dolayısıyla da kötü Avrupa düşerken, iyi Avrupa’nın kimler tarafından inşa edileceği meselesi baştan sakatlanıyor.

Topyekûn: “Özgürlük Korkusunu Aşmak”

Bugün işçi sınıfının ırkçılığa prim vermesinin neredeyse doğal bir durum gibi gericiğin, yabancı düşmanlığının, milliyetçiliğin alt sınıfların doğasında olan

özelliklermiş görüldüğü sol kültüre 70'lerden bir işçinin ırkçılığa reddiyesiyle yanıt veriyor Paul Mason. İşçi olan babasıyla bir ragbi maçı anısı ile sosyal hareket tezlerinde, popülizm tezlerindeki kolaylıktan da beslenen genel kabullere itiraz ederek önemli bir siyasal çıkarım sunuyor. Neoliberalizmi ekonomik anlamıyla ele alırken, emekçiye ve onun mekânına fabrikaya bakarak gerici dönüşümü analiz ediyor ve bunu İngiltere üzerinden yapıyor. Brexit ve Trump'ın zaferi ile belirginleşen krizi işçi sınıfı kültürünün ilerici özünün yozlaşması ile paralellik gösteriyor yazara göre. Bu bakımdan "işçi" mefhumunu geri kazanmayı öneriyor ve bir değişim olacaksa onun failinin de "ağ içindeki bireyler" değil (2017:123) işçilerin olacağını söylüyor. Sosyal demokrat siyasete bu çağrıyla yaparken, işçilik tanımının maaşlarıyla geçinenler, teknolojik işgücü, devlet memurları, göçmen işçiler, kadınlar v.b grupları-ağları kapsayacak şekilde genişletiyor.

Neoliberalizme karşıt olacak bir siyasetin ancak yeni bir anlatı ile mümkün olacağını altını önemle çiziyor. Bu bağlamda siyasi projelerde unutulmuş bir olguya dikkat çekiyor ve bize topyekûn sözcüğünü hatırlatıyor. Bu yazıyı kitaba rengini veren fikirlerin bir derlemesi olarak da görmek mümkün. Parçacı siyasetler ilerici siyasete yani sol siyasete kaybettirdi, artık toparlanma zamanı.

Etik Kaygılar: "Hınç Çağında Siyaset: Aydınlanma'nın Karanlık Mirası"

Pankaj Mishra makalesinde kitlelerin öngörülemezliği tezine karşı rasyonellik varsayımının terk edilmesi gerektiği tezini savunuyor. Otoriter eğilimlerin gördüğü desteği irrasyonelizm olarak ele almayı eleştiriyor. Modernizmin temel liberal varsayımı olan "Kişilerin maddi çıkarlarına göre hareket eden, bu çıkarlar engellendiğinde öfkelenen, dolayısıyla çıkarların kavuştuklarında mutluluk duyan rasyonel aktörler olduğu" (2017: 129) varsayımının terk edilmeden yeni siyasetin yükselişinin anlaşılamayacağını savunuyor ve tam da bu noktada Aydınlanma mirası ile bir hesaplaşmaya girişmiş oluyor. Mishra'ya göre "aydınlanma hümanizmi ve tarihsel bakış içinde yaşadığımız dünyayı açıklayamıyor" (131).

Gary Younge'dan alıntıyla "ekonomik endişe ile sağ milliyetçilik arasındaki bağı fazla abartmamalı" diyerek ekonomist bakış açısına yetersizliği noktasında bir eleştiri getirirken, bu bağı yani yükselen milliyetçiliği, otoriter eğilimler, dincileşmeyi nasıl anlamalı sorusuna kitlelerin duyguları, ahlak ve değer yargıları ötesinde bir açıklama bu metinde sunmuyor. Buna çok farklı bir düzeyden, bireyci bir düzeyden yanıt arayarak duygular, bilinçaltı vb. gibi psikanalitik kavramlarla anlamayı ve anlatmayı tercih ediyor. Bunu da aslında bu tarz toplumsal konular bakımından büyük ölçüde geride bırakılmış Freud referansı ile yapıyor. Aslında makale bugün neden yeniden Freud sorusunu sordurarak yeni bir tartışma alanı açma potansiyeliyle gericileşme tartışmalarına katkı yapıyor diyebiliriz.

Bugünkü siyasi durum neoliberalizmin bir aşaması ve kuşkusuz rasyonellik söylemi ve kendine özgü rasyonalizmi ile bu safhaya erişebilmiştir. Kitlelerin tepkileri ekonomik indirgemeci bir şekilde anlaşılabilir ancak kitle psikolojisini manipüle edici yöntemlerin maddiliği de psikolojik düzeyin analitik olarak yetersiz olacağına göstergesidir. Liberal varsayımın yanlışlığı-etik dışılığı-gayri insaniliği vb. dünyanın liberalizmin dayattığı ekonomik rasyonaliteyle şekillendiği gerçeğini değiştirmede ölçüde, psikolojik açıklamalar bize bir analiz olanağı sağlamıyor.

Siyaset Yapmak: “Cüret Etme Cesareti”

Robert Misik’in yazısı profesyonel siyasetçi ve siyaset alanı teması etrafında şekilleniyor. Şöyle ki otoriter eğilimlerin ya da “otoriter anti-siyasetin yükselişi”nden (2017: 144) kitlelerden kopuk bu profesyonel siyaset yapma tarzını sorumlu görüyor ve siyasetteki özellikle sosyal demokrat ve/veya sosyalist siyasetteki seçkinleşme eğilimini mahkûm ediyor. Çağrısı net: “sınıfı konuşalım” (144). Sosyalist ve sosyal demokrat partiler orta sınıf partisi haline gelirken, yoksullar, işçiler, ezilenler, kaybedenler bu partilerden temsil bulamadıklarında yeni arayışlara yöneliyorlar. Bu gruplar tıpkı Eva Illouz’un İsrail örneğinde bahsettiği gibi kültürel olarak da yabancılaştıkları bu “ilerici” temsillerden ve onların kültürel seçkin dünyalarından uzaklaşıyorlar.

Misik, “ilerici öğrenciler, enternasyonalist fikirliler, inançlı solcular” (148) ile küreselleşmenin kaybedenleri arasındaki, kendini özellikle kültür ve ideoloji alanında var eden yarı ne ölçüde suni ne ölçüde sınıfsal bir yarıdır ve bu yarı kapanabilir mi sorusuna odaklanıyor. Misik bu rahatsız edici hakikati, belki de bir akademisyen değil gazeteci olduğu için siyaseten doğruluğa kaçmadan, eğip bükmeden apaçık ortaya koyuyor. Bu yarığın kapanması için sekiz maddede özetlediği ve temelde solun retorikini ve kitlelere bakışını değiştirmesi gerektiğine dair fikirler dikkate değer. Kısacası, bu yazısında Misik cüret ediyor, can sıkıcı hakikatle yüzleşmeye, ve gerici eğilime kaptırılan “kitle” yi geri kazanmak için çabalamaya.

Çelişkiler Tarihi: “Uygarlık Dışına Çıkma: Batı Toplumdaki Geriye Yönelik Eğilimler Üzerine”

Oliver Nactwey de diğer makalelerde olduğu üzere açılışı Trump ile yapıyor. Aydınlanma’dan bu yana insan hakları, kadın-erkek eşitliği, demokrasi, düşünce özgürlüğü vb. konularda yol kat etmiş olan Batı’da Trump’ın zaferini bir geri düşüş olarak okuyor. Uygar dünyanın değerlerinden sapılırken, gerici eğilimler “toplumsal, siyasal ve kültürel huzursuzluklar” (2017:156) birlikte nüfuz ediyor dünyaya.

Değerlerin aşınması noktasından harekete geçen Nactwey bu makalede bunun tarihsel-sosyolojik analizini yapmak iddiasındadır (157). Analiz nesnesini ilerleme ile gerilemenin özel bir bileşimi olarak tarifler çünkü, gerileme eğilimi diye tarif ettiğimiz dönemde toplumsal ilerleme hala söz konusudur. Buradan anlaşılıyor ki, bu ilerleme-gerileme dinamiğinin kaynağı uygarlaşmanın piyasayla iç içe geçen tarihsel gelişimidir.

Yerleşik güçler ve dışarıda kalanlar kavramları Nactwey'in sosyolojik analizinin unsurlarındandır. Siyaset alanı, bu yerleşik güçler ile dışarıda kalanlar arasındaki çekişme ve mücadele ile biçimlenir. Uygarlık projesi altında birleştirilemeyen, uzlaştırılmayanların varlığı yazarın bugünkü uygarlıktan çıkma eğilimi dediği şeyi doğurmuştur. Batı uygarlığını bir ideal olarak gören, uygarlığa kendinden menkul bir uzlaşma anlamı yükleyen bu bakış açısı antagonizmanın varlığını görmezden gelmektedir. Veya başka bir ifadeyle yazar antagonizmayı açıklamaya niyetlenmemektedir.

Krizden Çıkış: “Küresel Gerilemeden Postkapitalist Karşı -Hareketlere”

César Rendueles 2008 krizinde, daha önceki yerel krizlerden farklı olarak neoliberal hegemonya krize girdi diyor çünkü insanlar krizin sorumlusu olarak küresel kapitalizmi –adı belki bu şekilde konmasa da- hedef tahtasına oturtular.

Polanyi referansıyla, post liberalizm kavramına atıfla, siyasal kutuplaşma, kurumsal istikrarsızlık ve kolektif nefretin bir kez daha yön verdiği bugünün toplumunu postneoliberal olarak tanımlıyor. Ancak belirtmek gerekir ki, tariflediği yapı neoliberalizmin derinleşmiş ve derinleştiği ölçüde sarsılmış bir formuna tekabül ediyor. Rendueles bu formu ve egemen siyasal atmosferi kaçınılmaz bir durum olarak değil başka türünün yaratılmasına dair bir irade yokluğunun sonucu olarak görüyor. Buradan hareketle de ekonomik krizi demokratik ve eşitlikçi alternatiflerin ortaya çıkmasına vesile olan bir olgu olarak ele alıyor ve nitekim post kapitalist karşı-hareketler bu seçeneğin mevcut olduğunun göstergesi oluyor yazar için. Bu bakış açısı, uygarlık tezlerindeki normatifliği somutlamaya olanak tanınması bakımından önemli bir getiri. Kriz üzerinden analizini olgunlaştırırsa da Rendules bunu ekonomik indirgemeci bir tarzda yapmıyor. Sol siyasal söylemin yetersizliği ve kitle iletişim araçlarının iktidar tarafından yaygın kullanımı vb. etmenler demokratik alternatiflere yönelmek yerine kitlelerde muhafazakâr milliyetçi eğilime kapılmayı doğuruyor. Gerilemenin ekonomi-politik analizini yaparken, öğrenilmiş çaresizliğin önlenebilir ya da değiştirilebilir olduğunu da tarihsel bir bakışla sunuyor.

TINA Nereden Nereye: “Neoliberal Kapitalizm için Sonun Başlangıcı: Bastırılanların Geri Dönüşü”

Wolfgang Streeck Neoliberal kapitalizmin ekonomi politik analizini yapmakta ve “hakikat sonrası çağı” (2017:185) önceleyen gelişmeleri yeniden sıralamakta. Büyük Gerileme, büyük bir istek ve niyetle uygulanan dışlayıcı, yoksullaştırıcı, istihdam ve refah yaratmaktan uzak neoliberal ekonomi siyasetinin bir uğrağı. Bu uğrakta bastırılmışlar geri dönüyor, Streeck’in başlığında açıktan ortaya koyduğu haliyle.

Bu geri dönüşün farklı formları var. Batı demokrasilerinde “sandığa gitme oranları yıllarca düştükten sonra kısa bir süre önce, bilhassa alt tabakalarda yeniden yükselmesi” bunun geri görünümünden biri. Bu gelişmeyi ve daha fazlasını kapsayan popülizm kavramı ise sürecin kilit kavramlarından biri Streeck açısından, sağ ve sol varyasyonları ile. Burada yazar özellikle popülizmin pejoratif bir içerikte kullanılmasını konu ediniyor ve popülizme kitleler bakımından bilişsel bir sorun muamelesi yapan bakışı reddediyor.

Burada diğer makalelerde gördüğümüz gibi neoliberal hegemonya krizinin bir ifadesi olan popülist eğilimleri bir karşı çıkış siyaseti olarak okuyor Streeck ve bu eğilimin ulusal demokrasileri canlandırıcı bir potansiyel barındırdığını düşünüyor. Bu bakımdan örneğin Brexit’i kitlelerin refahını gözetmeyen bir politikanın bedeli ve yönetici sınıf açısından hesap vermeden hareket edilen yılların bitişinin habercisi olarak görüyor (194).

Bir Mektup: “Sayın Başkan Juncker”

David Van Reybrouck, Avrupa Konseyi başkanı Jean-Claude Juncker’e yazdığı açık mektupla Avrupa Birliği projesinin bugünü ve geleceğini sorguluyor. Aslında projeyi ömrünü doldurmuş bir proje olarak baştan ortaya koyuyor ve bunun analizini referandum ve seçim gibi temsil yöntemleri üzerinden yapıyor. Genel seçimler ve özellikle referandumların eksik temsilin sorumlusu, tarihi geçmiş yöntemler olarak tarif ederken, Avrupa Birliği’nin yapısının da bunlarla ayakta kalmaya çalıştığı ölçüde tarihi geçmiş bir yapı olarak formüle ediyor. AB’yi ve onun geleceği için yapılan referandumları yazar anlamsız bulurken aslında oy vermekle sınırlı geleneksel demokrasi anlayışını da sorguluyor.

Bu yazı temasını kurumsallıkla ve AB kurumsal yapısı ile sınırlandırmaktadır. Avrupa Birliği içerisindeki sosyal demokrat partileri kitlelerden uzak büyük ölçüde kendi kurumsal varlığının derdinde partiler olarak eleştiriyor. Temsili demokrasiye alternatif olarak katılımcı demokrasiyi öne sürüyor ancak söz konusu kurumsal ve de yapısal eleştirilerin ardından, pratikteki anlamını pek

de detaylandırmadan katılımcı demokrasi yazarın genel yönteminden ayrılarak oldukça soyut bir demokrasi modeli olarak kalıyor.

Evrensellik Yeniden: “Populist Cazibe”

Slavoj Zizek popülist eğilimlerin arkasındaki huzursuzluğa vurgu yaparken bunu sınıf siyaseti için bir olanak görüyor. Aşama aşama koyduğu bu tezlerini ise ABD, Avrupa ve Rusya'nın liberal değerlere karşı aldığı konumlar üzerinden ele alıyor. Popülizm kısılcığında solun, daha doğrusu Avrupa solunun nasıl siyaset üretmesi gerektiğini tartışıyor.

Göçmen karşıtlığı ve milliyetçiliğin kimlik siyasetinin bir diğer yüzü olduğunu belirtirken, buna karşı yapılması gerekenin evrenselliliği yeniden kazanmak olduğunu vurguluyor. Yazının en anlamlı katkısının bu olduğunu söylemek mümkün. Sağ popülizmin kitlelerin öfkesine karşılık gelmesini bir kez de Zizek belirtiyor ve buradaki potansiyeli önemsiyor. Bu bakımdan yazının bir diğer anlamlı katkısı da siyaseten uzlaşmaya değil çatışmaya biçtiği rol.

Solun evrenselci özünden ödün vermemesi gerektiğini belirtiyor Zizek ve özellikle sol popülizm gibi kısa vadeli ve özü itibarıyla sistem içi seçeneklere hızlıca yönelmesini hatalı buluyor. Sağ popülizmin esas itibarıyla sınıfsal bir refleks olduğu iddia ediliyorsa eğer, bunu radikal sol siyaset için bir zemine dönüştürmeli diyor özetle. O yüzden bu gelişmeleri korku ve umutsuzlukla değil heyecanla karşılıyor bir nevi, çünkü “Yeryüzünde kargaşa çıktı, dolayısıyla işler yolunda.” (224)

Sonnotlar

¹ Geiselberger, H. (Ed.) (2017) *Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üstüne Uluslararası Bir Tartışma*, Çev. Aslı Biçen, Orhan Kılıç, Merisa Şahin, Ahmet Nüvit Bingöl, İstanbul: Metis Yayınları.

² Benjamin, W. (1975). Brecht'le Söyleşiler. *Birikim*, çev. Bülent Aksoy, 7: 31-41

³ Ulusal kurtuluş hareketlerinin sekülerleşme ve modernleşmeyi savunduğu örneklerden hareketlerle, dinciliğin kendini Batı karşıtlığı üzerinden tanımlaması güncel bir sorun olarak da ele alınmalıdır. Bu tür bir siyasallaşmaya anti-emperyalizmin anti-Batıcılık (ve demokrasi, yurttaşlık hukuku gibi birtakım batılı değerleri de karşısına alacak şekilde) biçiminde ifade bulmasında da rastlamak mümkün. Ya da tam tersi bir şekilde anti-emperyalist olmayan bir içerikte anti-emperyalizm ve anti- küreselleşme söyleminin otoriterleşmenin kurucusu olduğu bir siyasallaşma. Nitekim örneğin Erdoğan'ın Batı karşıtı söylemi ile popüler destek sağlaması ve toplumda yükselen huzursuzluğa karşı dışarıyı hedef göstermesi bunun güzel bir örneğidir.

Mümtaz Soysal, Mülkiye ve Anayasa Geleneğimiz (1929-2019)

11 Kasım 2019 günü Türkiye anayasacılık geleneğine hem akademik olarak hem de anayasal siyaset içinde damgasını vurmuş bir ismi, Mümtaz Soysal'ı kaybettik. Mümtaz Soysal Cumhuriyet'in iddialı olduğu ve cumhuriyet iddiasını aktardığı ilk kuşaklar arasında sayılabilir belki de. 1929'da Zonguldak'ta doğdu, 1949'da Galatasaray Lisesini ve 1953'te Mülkiye'yi bitirdi. Ertesi yıl Hukuk Fakültesi'nde fark derslerini verdi. 1950'lerin son çeyreğinde Demokrat Parti liderliğinin diktatörlüğe evrildiği yıllarda Mülkiye'de asistandı, 1959'da Birleşmiş Milletler Bursu ile Birleşik Devletler'e gitmişti. 1960 darbesi yapıldığında oradaydı ve aşağıda okuyacağınız "Suçsuz Anayasa" başlıklı yazısını bunun üzerine yazdı. Demokrat Parti'nin diktatörlük eğilimlerinden Anayasa'nın sorumlu olmadığını ileri süren bu kısa ve özlü yazıda Soysal, anayasanın yaşayan bir metin olduğu, ancak toplumsal sınıfların konumlanışları ve siyasal kültür içinde somut olarak kavranabileceğini, anayasanın dayanıklılığının metinden ziyade toplumsal-siyasal hayatta anayasa diyalektiği içinde kavranabileceğini yazdı. Soysal, 1961 Anayasası'nı yapacak olan kurucu Meclis'in Temsilciler Meclisi'ne üniversite kontenjanından girdi.

1961 Anayasası'na ilişkin anayasanın açıklığı-kapalılığı tartışmalarıyla anayasal siyaset içinde somutlaşan görüşlerini, profesörlük tezi olarak 13 günde yazdığı ve 1969 yılında yayımladığı *Dinamik Anayasa Anlayışı: Anayasa Diyalektiği Üzerine Bir Deneme* adlı çalışmasında yoğun bir içerik ve açık bir üslubun parlaklığı ile ortaya koydu. İlk baskısı ondan bir yıl önce, 1968'de yapılan *Anayasaya Giriş* başlıklı yapıtı, Türkiye'de anayasa hukuku araştırması ve öğretimi için bir kılavuz oldu. 1971'de Mülkiye'nin dekanı oldu, aynı yıl dersinden sıkıyönetimin askerlerince alınıp tutuklandı. Anayasaya Giriş kitabı komünizm propagandası iddiası ile tutuklanmasının gerekçesi yapıldı. Uluslararası Af Örgütü'nün Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi, UNESCO İnsan Hakları Öğretimi Uluslararası Ödülü'nü aldı. Kıbrıs'ta anayasa danışmanlığı yaptı. TBMM üyesi oldu, Dışişleri Bakanı oldu. Farklı gazetelerde uzun süre köşe yazarlığı yaptı. 1990'lı yıllar boyunca özelleştirmeci anlayışa karşı kamucu politikaları savundu ve bunun için bir örgütlenme yarattı. 1982 Anayasası'nın antidemokratik hükümlerinin değiştirilmesine ilişkin anayasa yapım süreci tartışmalarına katıldı, katkı yaptı. 2002'de bir siyasal parti kurdu. Neredeyse Cumhuriyetle yaşıt ömrü içinde kuşağının en mümtaz isimlerinden olsa da bu kuşağın insanıydı; kuşağının ve cumhuriyetin kırılmalarından etkilendi, üzerine düşündü ve üretti. Hocam Murat Sevinç'in söylediği gibi:

Kıbrıs meselesine soldan bakan bir Türkiyeli ya da KKTC'li için milliyetçi sıfatıyla tanımlanabilecek Mümtaz Soysal ile Marksizm propagandası yaptığı gerekçesiyle yıllarca hapis cezasına çarptırılan Mümtaz Soysal aynı insan. Yıllar önce son derece talihsiz, kesinlikle katılmadığım o çok kötü 'Kürt sorunu' yazısını kaleme alan Mümtaz Soysal ile yaşamı boyunca düşünce özgürlüğünü savunan Mümtaz Soysal aynı insan. 1974'te CHP-MSP koalisyonunu olumlu bulan Mümtaz Soysal ile son döneminde İslamcıların hâkimiyeti giderek ele geçirmeleri karşısında telaşa kapılan Mümtaz Soysal aynı insan. Devlete itiraz edip gadrine uğrayan Mümtaz Soysal ile devlet çıkarlarını savunan Mümtaz Soysal aynı insan.¹

Böyle bir insanın yaşamını ve düşüncesini bütünlüklü olarak kavrama girişimi ancak bir monografinin işi olabilir. Bu kısa yazının görevi ise bir anma. Her anmanın geleceğe dair bir işlevi olduğu bilinciyle; öğrenmek ve kavga etmeyi birbirinden ayırmış, uzak mesafelerde yerleştirmiş kendi kuşağının sonrasına birkaç cümle söyleyebilmek iddiasıyla.

Mülkiye'den artakalan, yeniden yaratılacak olan

Mümtaz Soysal'ı kaybettiğimiz 2019 yılı, Soysal'ın 90., Mülkiye'nin 160. yaşıydı. Siyasal Bilgiler Fakültesi-Mülkiye,160 yıllık bir kurum olarak kendi geleneklerini oluşturmuş, dönüşümlere kendini yeniden icat edecek zeminleri yaratarak ayak uydurabilmiş bir kurumdur. Osmanlı modernleşmesinin bürokrasi ayağını

oluşturmak üzere kurulmuş Mülkiye'nin Türkiye tarihindeki serüveni, sürecin bütün gerilimlerini içinde taşır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında bir yandan İmparatorluğa hizmet edecek kadroları yaratırken bir yandan da batılı kurumlar tanınmaya başlanır. Cumhuriyet yerleştiğinde kurum hâlâ İstanbul'dadır. 1936 yılında İmparatorluk merkezinden –tabii ki tasfiyelerle- cumhuriyet merkezine taşınır. İmparatorlukta gördüğü işlevi, devlete modernleştirici bürokrat sağlama işlevini yerine getirmektedir. Soysal'ın asistanlık yıllarından başlayarak Bilsay Kuruç'un ifadesiyle Türkiye'de ve Mülkiye'de zaman hızlı akmaya başlar.² 1961 Anayasası ile karakterize olmuş dönem Türkiye toplumunun ve aydınlarının arayışlarının yoğunlaştığı Anayasa'nın açık olduğu; Tanör'ün ifadesiyle toplumsallaşma, siyasallaşma ve hukuksallaşmanın yaşandığı yıllardır. Sosyalist bir parti parlamentoya girmiş, örgütlü toplum gelişmekte, kentleşme hızlanmakta ve dünyadaki devrimci dalga izlenmektedir. Öğrenciler akademik-demokratik taleplerini yükseltmekte, bu devrimci dalgayı taşımaktadır. Mülkiye, bu dönemde güçlü kurumsal geleneğini koruyabilmiş, hatta sosyal bilimler bakımından en parlak dönemlerinden birini yaşayabilmiştir. 1980 darbesinin öncülü olan 1971 muhtırası ile yaratılan zeminde Mümtaz Soysal'ın dekanlığı sırasında tutuklanmasına, öğrenciler üzerinde büyük bir baskı kurulmasına, en parlak öğrencilerinin katledilmesine rağmen 1950'lerin sonunda Mülkiye'de oluşan gelenek icadı, 1980'e kadar kendini korumayı bilmiştir. Temeli akademik liyakat, kamu yararı ve akademik-demokratik ilkeler olan bu yeni gelenek kurumun gücünü artırmış, yeni toplumsal-siyasal arayışların akademik merkezi haline getirmiştir.³ 12 Eylül 1980 kuruma daha önce verilmemiş bir zararı getirmiştir. Bir yandan güçlü akademik kadro Prof., Doç., Dr. düzeyinde tasfiye edilmiş, bir yandan Mülkiye'nin kurumsal geleneklerinin tam aksi yönde ilerleyen iktisadi ve sosyal dönüşüm içinde Mülkiye düşmanlığı yaygınlaştırılmıştır. Bu süreçte 1946'da kurulmuş Mülkiyeliler Birliği, bu değerlerin taşıyıcısı olacak ve insan hakları mücadelesinin, toplumsal taleplerin bir merkezi haline gelecektir. 1980'lerin sonunda büyüyen toplumsal sınıfların mücadelesi, bu dönemde Fakülteye de yansır. 1402'lik öğretim üyeleri için geri dönüş yolu açılır, 1990'larda yeni ve güçlü bir asistan kuşağı ile akademik üretkenlik ve yaratıcılık için Fakülte yine merkezi bir önem kazanır.

AKP dönemi Mülkiye için yeni bir tasfiye dönemi olmuş, kurumsal özgünlüğü yok etme çabaları 2016 ve 2017'deki tasfiyelerle 12 Eylül faşizminin ötesinde bir etki yaratmış ve bugün hâlâ yaratmaya devam etmektedir. Mülkiyeliler Birliği, 12 Eylül sonrası kurumsal geleneğine kattıklarını, öğrendiklerini yeniden üretmekte, Fakülte'nin yeni durumunda kendini yeni bir zeminde üretebilmesine zemin hazırlayacak biçimde ısrarını sürdürmekte. Fakat saldırının ölçsüzlüğünü göz ardı etmemek gerek. Bu ölçsüzlük karşısında 160 yıllık bir kurumun varlığını unutmuyarak, unutturmayarak.

1949 yılında öğrenci olarak girmesinin ardından 1992’de Mülkiye’den istifa edip milletvekili olana kadar bütün bu süreçleri yaşayan Mümtaz Soysal’ın deneyiminde öğreneceğimiz ve kavga edeceğimiz çok şey var. Bunun bir örneğini, aşağıda okuyacağınız “Güzel Huzursuzluk” başlıklı yazısıyla veriyor Soysal. Fakat 12 Mart’ın hemen sonrasında yazılmış bu yazıya geçmeden önce pek yakın ve biraz daha uzakta gerçekleşmiş tanıklığımı anlatmak isterim. Birincisi Mülkiye’nin son tasfiyesinden sorumlu Ankara Üniversitesi Rektörü Erkan İbiş’in Mülkiyeli gazeteci Melih Aşık’ı telefonla arayarak söyledikleri. Aşık 3 Aralık 2019 tarihli Termik Tehdit başlıklı yazısında “Rektör İbiş dün telefonla arayarak SBF’de bir dönem ders yapılamaz duruma gelindiğini, alınan önlemlerle bugün sükûnetin sağlandığını anlattı.” ifadelerini kullandı. Elbette, İbiş’in aktardıkları doğru değil, o dönem Mülkiye Anayasa kürsüsünde çalışan biri olarak dersin bir defa bile geç başlamadığını, bunun zaten mümkün olmadığını biliyorum. Çünkü kürsümüzden öğrendiğimiz buydu. Eğer ölmek üzere değilsen derse gelirdin. Fakat buradaki sükûneti akılda tutalım.

Güzel Huzursuzluk’a geçmeden önce vereceğim daha uzak tanıklık, Gezi direnişi dönemine ait. Gezi direnişinin gerçekleştiği 2013’ün Haziran ayında 1970’lerin SBF-DER üyeleriyle Mülkiyeliler Birliği’ndeki bir yemek sırasında binanın içine gaz fişegi atılmıştı, bu sırada Mümtaz Hoca ile aynı dönemleri yaşamış Boratav Hoca 1970’lerin öğrencilerinin misafiri olarak konuşma yapıyordu ve konuşmasını direnişi olumlayarak sükûnet karşıtı sözlerle bitirmişti.

Mümtaz Soysal’ın Güzel Huzursuzluğu’nun öğretici tarafına geçebiliriz artık. Reform ve huzur kavramlarının nötr değil politik olduğunu belirtilerek toplumsal ve politik içeriklerinin yalın bir biçimde anlatıldığı kısa yazı yükseköğretim örneğini veriyor:

Önce şunu kafalara sokmak gerek: boykot, işgal, miting ve ideolojik kavga, artık olağan ve evrensel hale gelmiş birer eylem ve ifade biçimi. “Gençlik olayları” denen olayların büyük kısmı, kuşaklar arasındaki ezeli kavganın biraz daha yaygınlaşmış, biraz daha sertleşmiş görüntülerinden ibaret. Bir tek bombayla yüzbinlerin öldürülebildiği bir “uygarlık” düzeyinde, “şiddet eylemleri” denen şeyler olsa olsa birer çatapat eğlencesi sayılabilir. Ne yaparsanız bunlar olacak, oluyor. Yeni bir üslup, yeni bir tutum bu. Dıştan bakıldığı zaman bütün eğitim sorunlarını çözmüş görünen toplumlarda da bunlar olağanlaşıyor.

Türkiye’de bunları “huzursuzluk” saymak ve şiddet tedbirleriyle ya da üniversite reformuyla hepsinin ortadan kalkacağını sanmak büyük yanılma olur. Eğitim alanındaki asıl huzursuzluk, toplumun çok huzurlu, çok durgun görüldüğü yıllarda vardı. Ama, sessiz, duyulmayan bir huzursuzluktan bu: okuyamamış, kendi kendini oluşturamamış, bir kapkaç toplumda çiğnenmemek için gerekli kafa silahlarıyla donatılmamış milyonlarca insanın ezik ve çığılklaşmamış

huzursuzluğu. Kimse bunu huzursuzluk saymazdı; hatta Türkiye'nin "eğitim sefaleti"ni ortadan kaldıracak birtakım adımlar atılmağa örneğin Köy Enstitüleri kurulmağa başlandığı zaman "Anadolu'nun huzuru bozuldu" diyenler bile çıktı.

Mümtaz Soysal, bu yazının ardından bir ay geçmeden Mülkiye Dekanı iken askerlerce dersinden alınarak tutuklandı.

Anayasa Kürsüsü Geleneğimiz

Siyasal Bilgiler Fakültesi Anayasa Kürsüsü, 12 Eylül üniversite düzeninde huzurun sağlanma aracı olarak kullanılan YÖK kürsü kurumunu ortadan kaldırdıktan otuz yıl sonra asistan girdiğimde fiilen varlığını sürdürüyordu. Dersler kürsünün dersleriydi; asistan usta çırak ilişkisi ile kürsü tarafından yetiştirilirdi. Bu yetiştirme siyasal ve akademik görüş bakımından değil, çalışma disiplini, ders, öğrenci ve araştırma nesnesi ile ilişki bakımından bir "yetiştirmeydi." Bahri Savcı, Muammer Aksoy, Mümtaz Soysal, Cem Eroğul, Fazıl Sağlam, Yavuz Sabuncu ve Murat Sevinç'in kürsüsünde kullandığımız malzeme, yaktığımız elektrik ve önemlisi kamu adına geçirdiğimiz zaman önemliydi, çünkü kamu kaynağıydı. Yavuz Sabuncu Hocamızı doktora yaparken 2007 yılında kaybetmiştik, Cem Eroğul 2010 yılında emekli oldu. Bir yıl sonra anayasa kürsüsüne girdiğimde Murat Sevinç beni kürsü geleneği ile tanıştırdı. Hem insanlarla, eserlerle hem de bu ikisi arasındaki uzun ve kopmaz ilişkilerden fazlası olan, bu ilişkilerin zemini olan kürsüyle.

Mümtaz Soysal, Siyasal Bilgiler Fakültesi Anayasa Kürsüsünün büyük hocalarındandı. 1970'lere gelmeden bir yıl arayla yayımladığı iki kitapla *Anayasaya Giriş ve Dinamik Anayasa Anlayışı: Anayasa Diyalektiği Üzerine Bir Deneme* ile anayasa hukuku araştırması ve öğretiminde yeni bir yol açtı. Öğreticilik bakımından öğretim üyesi ve öğrenci arasındaki aşılmaz uçurumu kaldırıp, anayasanın kavranmasını sağlarken araştırma işlevi bakımından anayasa tarihi, siyaset bilimi ve hukukun kesiştiği alanları anayasa hukukçusunun temel araştırma alanları haline getirdi. Doktora çalışmam bu kesişim alanındaydı, onun, onun kuşağındaki anayasacıların kör kaldığı bir alana odaklandım, bu görülmeyişe akademik bir kızgınlıkla yaklaştım. Cem Eroğul'dan başka birçok şeyin yanında "akademik bir kavga nasıl yapılır?" sorusunun yanıtını, kendisinden aldığım doktora dersinde değil, tezimi tartışırken emekliliğinde öğrendim. Murat Sevinç'ten başka birçok şeyin yanında bir tez öğrencisine nasıl tez yazdırılır sorusunun yanıtını da.

2017 Şubatında Murat Sevinç ile birlikte adım KHK ekli listelerinde yer aldı. YÖK'ün 1981'de ortadan kaldırıldığı kürsü geleneğini hala taşıyan Murat Sevinç'in ihracının ardından kürsü geleneği kapanmış görünüyor. Fakat, kurumsallaşmış ilişkilerin yeni zeminler yaratma potansiyelini asla unutmamak,

öğrenmek, öğrendiğimizle kavga etmek ve bu kavgada öğrenilenleri de daha büyük kavgalarda kullanmak gerek. Özellikle görünenin hızlıca değişebileceği anlarda...

***

Onlarca kitabı, makalesi, daha öğrenciliğinde başladığı çevirileri ve ömrü boyunca savunduğu cumhuriyet ve kamu yararı mücadelesinden oluşan yapıtı ile Türkiye'nin en özgün anayasa hukukçularından, anayasal siyaset pratiğinde her düzeyde bulunmuş, Mülkiye'nin büyük hocası Mümtaz Soysal'a saygıyla...

Diğer Demirkent

Sonnotlar

¹ Sevinç, Murat, "Mümtaz Soysal, Mümtaz Bey, Mümtaz Abi, Mümtaz, Mümtaz Hoca..." <http://www.diken.com.tr/mumtaz-soysal-mumtaz-bey-mumtaz-abi-mumtaz-mumtaz-hoca/>, 14.11.2019

² Kuruç, Bilsay, Kırk Yıl Öncesinden İzlenimler, Mümtaz Soysal'a Armağan içinde, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2009.

³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kuruç, a.g.m.

Suçsuz Anayasa¹

Mümtaz Soysal

1924 Anayasasının büyük talihsizliği, Westminster usulü bir demokrasinin işleyişiyle ve modern devlet idaresi anlayışıyla en iyi uzlaşabilecek bir vesika olmasına rağmen, kendi dışındaki sebeplerle ortaya çıkan durumlardan sorumlu sayılmasındadır. Gerçekten, 27 Mayıs hareketinden önceki durum 1924 Anayasasının hükümlerinde doğmuş değildir; o durumun gerçek sorumlularından olan seçim sistemi Anayasayla getirişmiş değildir; o durumun gerçek sorumlularından olan karakter zayıflıkları, sorumsuz önderlikler ve aslında bütün millete maledilebilecek kusurlar, Anayasadan doğmuş değildir; karanlık unsurlara yaranıp koca meydanlarda kurban kesme yarışına girişenleri, devletin en sorumlu makamlarında akla, bilgiye, çalışkanlığa yüz çevirenleri ve nihayet bütün bunlar olurken susanları, küçülenleri 1924 Anayasası yaratmamıştır. Bütün bu temel sebepler ortadan kalmadıkça, 1924 Anayasası bile 27 Mayıs öncesindeki durumun ortaya çıkmasına engel olamazdı.

Türkiye’de Cumhuriyet’ten beri kurulmak istenilen hükümet şekli, hiçbir, zaman açıkça ifade edilmiş olmasa bile, ana hatları bakımından İngiltere’deki örneğine yönelmiştir. İngiliz demokrasisi, Türk siyasi hayatında siyasi mekanizmalar üzerinde düşünmüş olanlara, Fransa’daki, İtalya’daki Almanya’daki, İsviçre’deki veya Amerika’daki örneklerinden çok daha çekici gelmiştir. Gerçekten, İngiliz hükümet sistemi, yüz yıllardır süregelen uzun bir evrim sonunda, bugünün “kuvvetli, fakat sorumlu” hükümet anlayışına en çok yaklaşan sistemdir. İşin asıl dikkat edilecek tarafı, bu sistemin görünüşündeki basitlik ve sadeliktir. Sistem, ana hatları bakımından, iki büyük partiye, bu partiler içinde kuvvetli bir disipline, hükümetin, arkasındaki çoğunluk sayesinde memleketi yönetmek, muhalefetin de, arkasındaki azınlık yoluyla hükümeti eleştirmek hakkına ve nihayet mahkemelerin bağımsızlığına dayanmaktadır. İngiltere’de bir Anayasa yazılacak olsa, kâğıt üzerine dökülecek olan kurallar, çok muhtemeldir ki, bu esaslardan ibaret kalacaktır. Belli esasların dışında kalan noktalar ise -ki İngiliz sisteminin işleyebilmesini asıl bunlar sağlamaktadır- devlet adamlarında sorumluluk duygusu, demokrasi geleneği, hürriyet ve hükümet anlayışı, halk efkârının denetlenmesi gibi, Anayasa metinlerine sığdırılmayacak unsurlardan meydana gelmektedir.

Elbette, Türkiye gibi gelenekleri bakımından İngiltere'den hayli farklı bir memlekette, Anayasa kurumlarının, yazılı kuralların lüzumu inkâr edilemez. Ancak, bu kurumlar ve kurallar üzerinde düşünürken, bunların sağlayabilecekleri ile sağlayamayacakları arasında bir ayırma yapmak, anayasa metinleriyle sağlanamayacak şeyler için boş yere kurumlar ve kurallar meydana getirip de sonradan hayal kırıklığına düşmekten sakınmak gerekir.

Bu noktadan hareket edilince görülecektir ki, 1924 Anayasası, kendi dışındaki meseleler ve davalar çözümlendikten sonra, modern devlet anlayışını, “kuvvetli, fakat sorumlu” hükümet prensibini engellemeyen sağlam bir tarihi metin olarak hâlâ ayakta kalabilmektedir. Karşılaşılan meselelerin bir kısmı, şimdiye kadar Anayasayla ele alınmamış olan seçim sistemi, partilerin bünyesi gibi konularla ilgilidir. Bunları belli esaslara bağlayıp Anayasaya koymak başka şey, bunlar yüzünden memleketin içine düştüğü durumu 1924 Anayasasının kötülüğüne yormak başka şeydir. 1924 Anayasası, dayandığı devlet ve hükümet anlayışı bakımından “yanlış” bir Anayasa değildir, olsa olsa “eksik” bir Anayasadır.

1924 Anayasasında bulunan en büyük kusur, Türkiye Büyük Millet Meclisine, dolayısıyla Meclise hakim olan parti grubuna, dolayısıyla o partiye önderlik eden kimselere bırakmış olmasıdır. Aslına bakılırsa, Westminster demokrasisindeki durum da bundan pek farklı değildir. Asıl sebepler, Meclis içindeki iktidar-muhalefet nispetlerini ölçsüz derecelere vardırarak seçim kanununda aranmalıdır. Seçim çevrelerini, dolayısıyla listeleri küçültmek suretiyle basit çoğunluk sistemini devam ettirmekle, yahut yine iki partili sistemi bozmayacak nisbi temsil usullerinden en elverişlisini seçmekle Meclis'teki nisbetler meselesi çözümlendikten sonra, öbür davaları ele almak kolaylaşacaktır. Bu arada, belki milletvekili sayısını belli bir rakamda dondurmak da düşünülebilir; fakat bunu yaparken, modern parlamentolarda dahi ağırlık noktasının encümen çalışmalarında toplandığını hatırlamak, bu çalışmaları aksatacak, milletvekillerini ağır yük altında bulunduracak çok küçük sayılara inmemek gerekir. Milletvekili ödeneklerinde yapılacak birkaç milyonluk tasarruf, encümenlerinin yetersizliği yüzünden iyi çalışmayan bir parlamento kurmayı haklı gösteremez.

Türkiye Büyük Millet Meclisi içinde yapılması gereken belki de en önemli düzeltme, Meclis Başkanının bağımsızlığını sağlayacak seçim ve statü yollarının bulunmasıdır. Parlamenter demokraside Meclis Başkanının tarafsızlığı, aslında sağlanması siyasi sebeplerle pek güç olan bir cumhurbaşkanlığı tarafsızlığından çok daha temelli sonuçlar doğurmaktadır. Düzeltme gayretlerini, 1924 Anayasasının gerçekçi bir görüşle düzenlediği cumhurbaşkanlığı statüsü üzerinde değil de, Meclis başkanlığı statüsü üzerinde toplamak ve mesela Avam

Kamarasındaki speaker'inkine benzer bir statü bulmak daha doğru olabilir. 1924 Anayasası bu imkânların hiçbirine kapıları kapanmış değildir.

1924 Anayasası, sorumlu önderler elinde, T.B.M .M 'ndeki çoğunluğun memleketi yöneltmek, muhalefet azınlığının da hükümeti eleştirmek hakları üzerine kurulacak normal bir düzene de kapıları kapanmış değildir. Bu düzeni tam olarak kurabilmek, soru, gensoru ve meclis soruşturması gibi kurumların iyi işleyebilmesini sağlamak ise, önce bir içtüzük meselesi, sonra da -daha önemli olarak- memleket siyasetinde rol alanların taşıyacakları zihniyet meselesidir.

Tıpkı bunun gibi, 1950 ile 1960 arasında Türk demokrasisinin başına gelenlerden parti disiplinini sorumlu tutmak ve -bilimsel kurulunun dağıttığı anketteki sorulardan sezileceği üzere- bunu önleyici hükümleri Anayasaya koymak da yirminci yüzyılın siyasi gidişine ayak uydurmamak olur. Çağımızın siyaseti siyasi partiler çevresinde dönmektedir. Parti disiplini ise, belli bir çoğunluğa dayanarak çalışan parlamenter hükümetlerin bulunduğu sistemlerde, bu dayanışın kaçınılmaz bir sonucu olmuştur. Eğer son yıllarda Türkiye'deki parti disiplini soysuzlaşmışsa, bunun kabahati Anayasada değil, Meclis çatısı altına sokulma fırsatı bulanların karakter zayıflığındadır. Partiler, partilere önderlik edenler ve nihayet seçmenler, kökleri çok daha derinlerde olan bu zayıflığın Meclise bulaşmasına engel olmaya çalışmadıkça, konulan bütün yasaklar ve kurallar parti disiplininin soysuzlaşmasını durduramayacaktır. Öte yandan, sorumlu önderler elinde, parti disiplini, siyasi toplulukların zayıf karakter yığınları haline gelmesini önleyecek müsbet bir ayıklama ve temizlik aracı da olabilir.

1924 Anayasası, meclis sayısı bakımından da tarihi gidişe uygun bir gerçekçilikle tek meclis esasını koymuştur. Tek meclis-çift meclis konusu, burada özetlenemeyecek kadar uzun, Anayasa hukukunun ve siyasi bilimlerin klasik konularından biri. Fazla teferruata girmeden şu kadarını belirtmek mümkün ki, federal bünyeli devletler dışında, ikinci meclis denemelerinden pek başarılı sonuçlar elde edilmiş değildir; ikinci meclisler, tarihi sebeplerle yaşayabildikleri yerlerde de, millet iradesini daha kuvvetle aksettiren birinci meclis yanında gitgide sönmekte, önemlerinden kaybetmektedirler. Belki, bugünkü şartlar altında, Türkiye'de kurulacak bir ikinci meclisin gelenekçi olmayacağı, aksine devrimlerin korunması için bir teminat sayılabileceği söylenebilir; fakat bu devrimlerin temelini teşkil eden ve iktisadi-toplumsal reformlar yoluyla daha da işlenmesi gereken halkçı felsefe ile, seçilişi, kuruluşu ve üyelerinin yetiştirme tarzı bakımından nihayet toplumun imtiyazlı bir tabakasını aksettirecek ikinci meclis arasında nasıl bir uzlaşmaya varılacağı, böyle bir meclisteki devrimciliğin ne kadar süreceği cevaplandırılması hayli güç bir sorudur. Kaldı ki, son

olaylar ve aslında pek çoğu türlü diplomalı (pek muhtemelen ikinci meclise seçilebilme ehliyetini de taşıyan) D.P. Meclis Grubunun davranışı, devrimlerin gerçek bekcılığıni sözde “aydın politikacılar”da değil, toplumun siyasi kalıplara sığmayan canlı kuvvetlerinde aramak gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. İkinci meclisle her şeyin düzelivereceğini sanmak, daha derinlerde yatan toplumsal ve iktisadi sebepleri görmemek olur.

1924 Anayasası, “bağımsız mahkemeler”den bahsetmek suretiyle, demokratik modern devlet idaresinin temel şartlarından birini de ortaya koymuştur. Bu bağımsızlığı sağlamak için gerekli kurumları meydana getirmek, gerekli kanunları çıkarmak, istenilen zihniyet değişikliğine vardıktan sonra, hiç de güç değildir. Bağımsız mahkemeler meselesi köklü bir çözüme bağlanabilirse, son yılların cankurtaran sinitlerinden biri olarak ortaya atılan Anayasa Mahkemesi konusu da önemini kaybedecektir. Gerçekten, Türk yargı sistemi, Anayasaya aykırı görülecek kanunları uygulayıp uygulamamak konusunda, hiç olmazsa nazari bakımdan, yargıçları yetkili kılmaktadır. Bu noktada, Yargıtay’ıyla, Danıştay’ıyla, işlenmemiş nice imkânların yattığı şüphesiz. Bağımsız mahkeme geleneği, İngiltere’de, Avam Kamarası kanunlarının mahkemeleri mutlak olarak bağlayan şartları altında bile temek hak ve hürriyetlerin korunmasını sağlayabilmektedir; Türkiye’de çok daha elverişli bir hukuki zemin ortada dururken, bağımsızlık geleneğini yerleştirecek çareler aramak yerine, devşirme kurumlardan medet ummak, meseleleri olduğundan daha fazla basitleştirmek sayılmaz mı? Kaldı ki, bütün azametiyle kurulacak bir Anayasa Mahkemesinin, ilerde, Türk idaresinin daha uzun müddet muhtaç olduğu devrimciliği frenleyecek ve hukuki bahanelerle toplumsal-iktisadi reformları köstekleyecek bir kurul şekline girmesi, başka yollarla da sağlanabilecek olan hak ve hürriyet bekcılığı ödevinden uzaklaşır siyasi durgunluk unsuru haline gelmesi pekâlâ mümkündür. Amerika’daki Yüce Mahkemenin New Deal sırasında F. D. Roosevelt’e neler ettiği, Truman’ın çelik sanayii ile olan mücadelesini nasıl baltaladığı unutulmamalıdır.

Bu nokta, düşünceleri 1924 Anayasasının görünürdeki eksikliklerinden birine götürmektedir. Bu da, İkinci Dünya Harbi sonrası Anayasalarının belkemiğini teşkil eden iktisat siyasetiyle ilgili hükümlerin yokluğudur. Ancak, burada da dikkat edilmesi gereken nokta, 1924 Anayasasının, sür’atli, kuvvetli ve sorumlu hükümete imkân veren temel felsefesi bakımından, modern iktisat siyasetlerinin yürütülmesi için gayet elverişli bir çerçeve teşkil ettiğidir. Yapılacak şey, belki haklar ve hürriyetler kısmına, modern anayasalarda ve evrensel beyannamelerde sık sık rastlanan hak ve hürriyetleri eklemek olabilir. Aslında bu hak ve hürriyetler, gerçek anlamlarını Anayasa dışında kalan kanunlarla almaktadırlar; bu kanunları ise, Anayasaya konulacak birkaç cümleyle

sınırlandırmak mümkün olamayacağına göre, hak ve hürriyetlerin metinde yer alması -tıpkı öbür modern anayasalarda olduğu gibi- ancak sembolik bir değer taşıyacaktır.

İktisat siyaseti bakımından bunların dışındaki meseleler, 1924 Anayasasının bükülgen çerçevesi içinde -kolaylıkla- çözümlenebilecektir. Milli zaruret olarak ortaya çıkan iktisadi planlamayla ilgili kurumların meydana getirilmesi daha çok kabine ve hükümetin iç teşkilatlarına bağlı ve hiçbir Anayasa koyucunun tam olarak bilemeyeceği teknik şartlara dayanan bir konudur. Anayasa ve Meclis içtüzüğü bakımdan yapılacak şey, olsa olsa, bir yıldan daha uzun süreli planlarla yıllık bütçelerin incelenmesinden, oylanmasından ve denetlenmesinden doğacak meseleleri en elverişli kurallara bağlamak olabilir. Planlama çalışmalarının ister istemez öbür bakanlıkların üstüne çıkaracağı Maliye Bakanlığının durumu bugünkü fiili durumdan pek farklı olmayacaktır ve bunun Bakanlar Kurulundaki toplu sorumluluk esasını bozacak ciddi bir Anayasa meselesi sayılmaması gerekir. Ayrıca, ikinci meclisler gibi, iktisat meclislerinin de, asıl millet iradesini kuvvetle temsil eden meclisler karşısında uğradıkları fiyaskoyu akıldan çıkarmamalı, bir sürü de yeni yeni kurumlar, meclisler, mahkemeler meydana getirmek hastalığından uzaklaşıp eldeki imkânların gerçekçi bir görüşle düzeltilmesine önem verilmelidir.

Kurumlar, kurallar elbette önemlidir, elbette bunların en elverişli şartları yaratacak şekilde olmalarına dikkat etmek gerekmektedir. Fakat her işte olduğu gibi burada da meseleler gelip insan unsuruna dayanıyor. İnsanın gerisinde ise eğitim var: sadece kuru öğretimden ibaret olmayan, insanlara insanca, insanlık gururuyla yaşamayı gösteren bir eğitim. Yoksa, Nazilerden önceki Almanya, kuru öğretim bakımından dünyada hiçbir memleketten geri kalmıyordu; tıpkı Hitler'den önceki Weimar Anayasasının, kurumları ve kurallarıyla, dünyanın en mükemmel anayasalarından biri oluşu gibi.

Niçin, suçluluk aynasında kendi hayalimizi geriye itip, 1924 Anayasasını öne sürüyoruz?

Sonnot

¹ 1 Ağustos 1960 tarihli *Forum* dergisinde yayınlanmıştır.

Güzel Huzursuzluk¹

Mümtaz Soysal

Aslına bakarsanız, Erim hükümeti, hem birbirini tamamlamış gibi görünen, hem de özde birbiriyle çatışan iki program temeline dayanıyor: huzur ve reform. Hükümetin kuruluş, güvenoyu alışı ve ayakta kalışı nedenlerini kısaca bu iki kelimeyle açıklamak mümkün.

Tabii, bu temellerden hangisinin daha önemli, daha ivedi ve daha “canalıcı” olduğu, çeşitli çevrelerin çıkarlarına ve tutumlarına göre değişiyor: ordunun bir bölümüne, ilerici basına, bazı meslek odalarına ve gençlik kuruluşlarına bakarsanız, kabine reform yapmak için işbaşına getirilmiştir, reform yaptıkça ayakta kalır ve yapamazsa yine bu nedenle gider. Yerlerde sürüklenen öğretmenleri, yıllar yılı jandarma ve polis karakolunda dövülen insancıkları unutup birkaç patlama, soygun ve kaçırma olayını “büyük huzursuzluk” sayan çevrelere sorarsanız, “her şeyden önce huzur” gerekli olduğuna göre, hükümet de bunu sağlamak için kurulmuştur, sağlayamazsa yıkılır.

Şimdi, bütün avutuculuğu, uzlaştırmacılığı ve geçiştiriciliği bir yana bırakıp içtenlikle, özdenlikle düşünün: Türkiye’nin koşulları içinde “birbirini tamamlayıcı nitelikte” saydığınız, “biri gerçekleşirse öbürü de olur” dediğiniz huzur ile reform, sanıldığı kadar ikiz kardeş midirler acaba? Daha doğrusu, şöyle soralım: ciddi reformlara girişseniz yine de “ülkede huzursuzluk havası esiyor” feryatlarıyla karşılaşmaz mısınız? Diyelim ki gerçek toprak reformu yapmağa başladınız; toprakları ellerinden alınan çevreler, “kutsal mülkiyet elden gidiyor” edebiyatına başlamazlar mı? Ciddi bir vergi reformu İstanbul’un, İzmir’in, Adana’nın vurgun çevrelerini büyük bir “huzursuzluğa” düşürmez mi?

Asıl önemlisi, bu çevrelerce kullanılan megafonların, hoparlörlerin gücüdür. Milyonlarca insanın yıllardır süren sıkıntıları şimdiye kadar kulaklara nihayet bir mırıltı ya da boğuk bir uğultu olarak gelmiştir de, bu çevrelerin en küçük tedirginlikleri birdenbire büyük sesler yaratır, ortalık birbirine girer. Son günlerin düşündürücü örneği ortada: Başbakan Yardımcısı Karaosmanoğlu’nun birkaç cümlesi Türkiye’nin bütün siyasal kadrolarını ve iş çevrelerini büyük bir huzursuzluğun içine atmağa yetti de arttı bile.

Huzur ile reform arasında gerçek bir bağlantı, sağlam bir bölünmezlik kurulmak isteniyorsa, her şeyden önce “huzur” kavramı üzerinde anlaşmak gerek.

Sorunu biraz daha belirleyebilmek, günün olaylarına indirebilmek için “eğitim” konusunu ele alalım. Çok kişiye göre, özellikle yüksek öğretim alanında “huzursuzluk” demek, ayda bir boykot ilân eden, hocalarına kafa tutan, bina

işgaline girişen, sol ya da sağ yumruğunu havaya kaldıran, silâhlanan, vuruşan öğrenci demektir. Huzursuzluğu böyle anlayanların miyop ve dar görüşlü olanları, “çalışma düzeni ve öğretim özgürlüğü” yasaları çıkararak, özerkliği kısıtlayarak, sert tedbirler uygulayarak huzur getireceklerini sanırlar. Aynı “huzursuzluk” görüntüsünden hareket edenler içinde daha ileri görüşlü ve iyi niyetli olanlar ise, üniversite reformu gerçekleşince, öğrenciler yönetime katılınca, öğretim üyeleriyle daha iyi bir diyalog kurulunca huzurlu ortamın yaratılabileceğini ileri sürerler. Aslında, huzursuzluk tanımlaması aynı kaldıkça, her iki yan da yanılmaktadır.

Önce şunu kafalara sokmak gerek: boykot, işgal, miting ve ideolojik kavga, artık olağan ve evrensel hale gelmiş birer eylem ve ifade biçimi. “Gençlik olayları” denen olayların büyük kısmı, kuşaklar arasındaki ezeli kavganın biraz daha yaygınlaşmış, biraz daha sertleşmiş görüntülerinden ibaret. Bir tek bombayla yüzbinlerin öldürülebildiği bir “uygarlık” düzeyinde, “şiddet eylemleri” denen şeyler olsa olsa birer çatapat eğlencesi sayılabilir. Ne yapsanız bunlar olacak, oluyor. Yeni bir üslup, yeni bir tutum bu. Dıştan bakıldığı zaman bütün eğitim sorunlarını çözmüş görünen toplumlarda da bunlar olağanlaşıyor.

Türkiye’de bunları “huzursuzluk” saymak ve şiddet tedbirleriyle ya da üniversite reformuyla hepsinin ortadan kalkacağını sanmak büyük yanılma olur. Eğitim alanındaki asıl huzursuzluk, toplumun çok huzurlu, çok durgun görüldüğü yıllarda vardı. Ama, sessiz, duyulmayan bir huzursuzluktu bu: okuyamamış, kendi kendini oluşturamamış, bir kapkaç toplumda çiğnenmemek için gerekli kafa silahlarıyla donatılmamış milyonlarca insanın ezik ve çığlıklaşmamış huzursuzluğu. Kimse bunu huzursuzluk saymazdı; hatta Türkiye’nin “eğitim sefaleti”ni ortadan kaldıracak birtakım adımlar atılmağa örneğin Köy Enstitüleri kurulmağa başlandığı zaman “Anadolu’nun huzuru bozuldu” diyenler bile çıktı.

Şimdi de toplum yapısını temelinden değiştirici eğitim adımları atmağa, ezilmiş yığınlara bütün öğrenim kapılarını açacak köklü tedbirler almağa başlayın, siz o zaman görürsünüz huzursuzluk çığlıklarını. Çok uzaklara gitmeğe gerek yok: önümüzdeki sonbaharda, özel okulların kapanması dolayısıyla üniversiteler bakımından önemli kalıp değişikliklerinin yapılması zorunluluğu ortaya çıkınca, en büyük tedirginlik, kapılara yığılan öğrencilerde değil, kapıların gerisindeki tutucularda görünecek.

Reform ya da “eğitim devrim i” elbette toplumda çalkantılar yaratacak, bazı çevreler de bunun adını “huzursuzluk” koyacaklardır. İşte o anlamda “huzur”la reform bağdaşmaz, bağdaşmamalı. Bazılarının huzursuzluğu sessiz milyonların huzura kavuşturulması için ödenmesi gereken zorunlu fiyat. Türkiye’de de bu fiyat herhalde bir gün ödenmeli.

Sonnot

¹ 26 Nisan 1971 tarihli *Ortam* dergisinde yayımlamıştır.

CALL FOR PAPERS

Historical Materialism Ankara The Rise of the New Authoritarianisms and the Agenda for Resistance

April 10th – 12th 2020

ODTÜ (Middle East Technical University) Faculty of Economics and
Administrative Sciences

A Historical Materialism: Research in Critical Marxist Theory Conference

In Association with

Praksis Journal

Turkish Social Sciences Association

Social Researchs Foundation

Mülkiyeliler Birliği

and the Political Science and Public Administration Department of ODTÜ

SUBMISSION DEADLINE: FRIDAY 24TH JANUARY

The rise of far right authoritarian regimes, nationalist and populist political parties and movements and neo-conservative ideologies and politics across the globe present a new challenge to states and the global order. Both on the left and amongst right-centrists who embraced neo-liberalism, the new challenges of autocratic leaders and fundamentalist radicalism such as ISIS require both analysis and response. The popularity of these right movements and their political success in both democratic politics and in securing power in democratic states has subverted and jeopardized the main tenets of liberal democracy. Increasing authoritarian and populist political strategies have both frustrated democratic opposition and challenged political resistance. The left needs to understand both the rise of the far right parties, examining their social/class bases as well as their historical and geographical context and conjunctures. Equally, the left have to audit the effectiveness of their responses and resistance.

The rise of authoritarianisms have had serious global and local implications, such as diplomatic tensions, wars, refugee crises, ecological crises, urban crises, casual cultural and purposeful misogyny, racism and a precarious labor market.

Historical Materialism Ankara invites contributions that widen and deepen radical critical understandings of the present conjunctures, both in analysing the problems and developing coherent and effective responses. Papers are particularly but not exhaustively sought on the following themes:

- Authoritarianisms old and new, and the lessons from history
- Changing conceptions of national security and democratic openness
- Recent/Ongoing changes in the state and global legal/political apparatuses and state-class relations
- Land politics and new authoritarianisms
- The political economy of new authoritarianism
- Marxist political theory and the genealogy of authoritarianism
- New fascisms: ideology, politics and impact
- Populism, theirs and ours?
- Trump and the state of American Imperialism
- The legacy of the states of emergency/exception: from France to Hong Kong

In addition to these themes, HM Ankara also welcomes panel and paper proposals for panels and papers that advance Marxist and left radical thought and politics. This includes:

- Marxist political economy, value theory and Capital
- Marxism and feminist, social reproduction, queer, crip and racial critiques
- Marxism and the analysis of states: histories, ideologies and politics
- Marxism and culture, literature and then arts

The conference will also include the following streams which will run through the conference (see the link for full details):

- Sexuality and Political Economy Stream – Authoritarianism, the Right and Contemporary Queer Politics
- Marxism and Islam Stream – Marxism and the Political Economy of Islam
- Latin America Stream – Comparing Authoritarianisms: Latin America and elsewhere
- Global Eastern Europe Stream – Authoritarianism and Anti-Fascist Strategies, Past and Present
- Marxism and Ecology Stream – Dimensions of Ecological Crisis and Resistance Strategies
- Marxist Politics and Strategy Stream – Looking for a New Strategy During Weary Times

This conference is organised under the aegis of Historical Materialism: Research in Critical Marxist Theory (<http://www.historicalmaterialism.org/>), which supports a journal (<http://www.historicalmaterialism.org/journal>) a book series (<https://brill.com/view/serial/HM>) and supports Marxist conferences across the globe.

SUBMISSION DEADLINE: FRIDAY 24TH JANUARY

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederghi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler) i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık	:	i) Xxxxxxxxxxx	(i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık	:	- Xxxxxxxxxxx	(Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri kullanılmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl kullanılmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtalik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarix yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/ yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.